

Богдан Казанівський
Шляхом «Легенди»

СПОМИНИ

Видано за сприянням
Видавничого фонду о. д-ра Д. Блажейовського

ЗМІСТ

ВІД ВИДАВНИЦТВА ПЕРШОГО ВИДАННЯ	2
ВІД АВТОРА	2
1. ТАЄМНИЧІ СЛОВА	3
2. ДИТЯЧІ МРІЇ	6
3. НОВИЙ ДРУГ	6
4. СТРИЧА З ІВАНОМ КЛИМОВИМ	8
5. ПРАЦЯ В ОУН	9
6. ПРОТИКОЛОНІЗАЦІЙНА АКЦІЯ	10
7. УВ'ЯЗНЕННЯ	12
8. ТРАНСПОРТ ДО ЗОЛОЧЕВА	15
9. СУДОВИЙ ПРОЦЕС	17
10. ТРАНСПОРТОМ ДО ДРОГОБИЧА	22
11. В КАЙДАНАХ ДО РАВІЧА	24
12. ЗАЯВА КОМУНІСТІВ	30
13. ДО СЕДЛЕЦЬ	30
14. ПОТЯГОМ ДО ЗОЛОЧЕВА	31
15. ВІЙНА	37
16. НЕСПОДІВАНА ВОЛЯ	39
17. СЕЛО ІВАНА КЛИМОВА	43
18. СТЕЖКАМИ ДО НИВИЦЬ	44
19. МАНДРІВКА НА ЧУЖИНУ	46
20. В МІНЯНАХ	48
21. ЗУСТРІЧ ІЗ РОМАНОМ ШУХЕВИЧЕМ	51
22. СТЕПАН БАНДЕРА	53
23. ПРОЩАННЯ	54
24. КОРДОН	55
25. ДОПИТИ	58
26. НЕСПОДІВАНИЙ ТРАНСПОРТ	63
27. ТЮРМА У ЛЬВОВІ	64
28. БЕЗНАДІЙНЕ ОЧІКУВАННЯ	65
29. РІЗДВО В ТЮРМІ	73
30. ТЮРЕМНІ БУДНІ	76
31. ВІДНОВЛЕНЕ СЛІДСТВО	78
32. БРИГІДКИ	85
33. ВІЙНА	89
34. КРИВАВА РОЗПРАВА	90
35. ВОЛЯ	93
36. СВЯТИЙ ЮР	94
37. НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАПОР	97
38. АКТ 30-го ЧЕРВНЯ	101
39. НАЦІОНАЛЬНА МАНІФЕСТАЦІЯ	111
40. РОДИНА	112
41. КІНЕЦЬ САМОСТІЙНОСТІ	116
42. ВБИЛИ, А НЕ ЗЛАМАЛИ	130
ЕПІЛОГ	132
ОКРЕМІ СТАТТІ	133
СКІЛЬКИ НКВД ЗАМОРДУВАЛО В'ЯЗНІВ У ЛЬВОВІ, ТА ЧИ БУВ ПОГРОМ ЖИДІВ	133
ЦІКАВИЙ ПОРТРЕТ	134
«ЗАГА РОДУ ЦЕГЕЛЬСЬКИХ»	135
«ЧИ БУВ У ЛЬВОВІ ПОГРОМ?»	136
ВАРШАВСЬКИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС В СПРАВІ Б. ПЕРАЦЬКОГО	137
БУДИНОК НА КІСТКАХ ЗАКАТОВАНИХ	138

ВІД ВИДАВНИЦТВА ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Автор споминів «Шляхом Легенди», Богдан Казанівський, один із тих українських націоналістів довоєнного покоління, які вже з юнацьких років зв'язали своє життя з ідеєю боротьби за українську державність і були готові на кожну жертву для неї.

Він виростав у середовищі націоналістів, членів ОУН, що в підпільній праці прикладом власного життя, сповненого ідеалізму і самопосягати, клали основи під могутній визвольний рух, який під час другої світової війни охопив усі українські землі, взяв на себе відповідальність за відновлення Української держави в 1941 р. і в боротьбі за неї створив збройну силу народу – Українську Повстанську Армію, яка під час 2-ої світової війни найперше вела боротьбу проти гітлерівсько-німецьких наїзників, а наприкінці війни і після неї, багато років героїчно змагалася проти орд московсько-большевицьких окупантів.

Молоді мрійники-ідеалісти розбурхали спокійне плесо народного життя, розрушили стихію, яка могутньою хвилею національної революції новітніх хмельничан Козаччини покотилася по Україні, черговий раз виявивши відвічні прагнення української нації та її незмінне прямування до волі і державного життя. Про таких людей автор пише у своїй книзі.

Спомини Б. Казанівського вартісні передусім тим, що він відтворює в них атмосферу ідеалізму і самопосягати тих українських патріотів, які включилися в боротьбу ОУН і добровільно йшли на найбільші жертви для досягнення ясної мети, яку Організація ставила перед ними. Він ілюструє цю атмосферу фактами з підпільної праці, з революційних акцій, з побуту в тюрмі та звірських побоїв і тортур під час слідства, перемоги над людськими слабостями, або ... заломання. В такій атмосфері, серед щоденних небезпек, у важких життєвих випробуваннях, гартувалися характери націоналістів, міцніла духовна сила і незламною ставала їхня вірність національним ідеалам.

Автор зосереджує свою увагу передусім на постаті Івана Климова, одного з провідних націоналістів довоєнного часу, який після приходу московських большевиків на західноукраїнські землі в 1939 р., як Крайовий провідник, реорганізував ОУН в нових підбольшевицьких умовах і був відомий під прізвиськом «Легенда». Під тим прізвиськом він продовжував і протинімецьку боротьбу аж до своєї смерті у львівській тюрмі на початку 1943 р., замучений гештапівськими катами під час слідства. Тому присвячуючи свої спомини І. Климову, автор назвав їх «Шляхом Легенди».

Климів-Легенда був настільки визначною постаттю в ОУН, що його революційна діяльність заслуговувала б на окрему монографію, але, на жаль, ледве чи вона колись появиться, бо його довгорічна боротьба проти польських, большевицьких і німецьких окупантів була підпільною, писаних документів про неї дуже мало та й свідків небагато залишилось між живими її учасниками. Навіть якщо дехто з його друзів ще живий, то йому відомі тільки деякі фрагменти діяльності Легенди, але й вони вже невиразні, бо час притемнив пам'ять про них. Тому добре зробив Б. Казанівський, що зібрав всі відомі йому факти з життя і діяльності І. Климова-Легенди і відтворив їх на ширшому полотні своїх споминів. Те, що він подав, залишиться вже записаною документацією, яка послужить майбутньому дослідникові найновіших визвольних змагань українського народу.

Крім утривалення пам'яті про Легенду, автор показує ряд інших постатей, подає багато фактів з революційної діяльності, в яких він, чи його друзі брали участь. Деякі з тих фактів і подій кидають більше світла на маловідомі епізоди боротьби ОУН, бо пише про них і про людей, учасників та представляє їх так, як він сам їх бачив і переживав.

Спомини Б. Казанівського радо прочитають колишні учасники боротьби ОУН і, може, пізнають у них, як не самих себе, то своїх друзів, а читаючи їх – переживатимуть разом з автором далекі події своєї молодості.

Для тих читачів, зокрема молодших, які не брали безпосередньої участі в тодішній дії ОУН, автор показує події і людей, які колись були закриті серпанком таємничості, а довкола яких розходились у народі глухі чутки і росла легенда про ОУН. Ця легенда й надалі залишається живучою... Із того погляду назва книжки «Шляхом Легенди» може мати додатково ще й інше, переносне значення.

ВІД АВТОРА

Дорогий Читачу! Появу цих споминів завдячую головним чином покійному редакторові Данилу Чайковському, який заохотив мене написати їх і видати друком.

Почуваючись до обов'язку супроти Друзів, із якими я ділив спільну долю в ОУН, а зокрема у польських та московсько-большевицьких тюрмах, і які в затяжній боротьбі з окупантами українських

земель за ідею визволення України склали по-геройському на її жертovníк своє життя, я старався об'єктивно віддзеркалити ті події на Рідних Землях, що мали місце в часі від юних літ й аж до смерти мого безпосереднього організаційного провідника – Івана Климова-Легенди, світлій пам'яті якого свої спомини присвячую.

Відтворюючи окремі фрагменти й епізоди із життя й дій провідних постатей ОУН, зокрема Івана Климова-Легенди, я мав певність у тому, що накреслений мною етап чинностей Організації Українських Націоналістів може стати в майбутньому інформаційним матеріалом для дослідників революційно-визвольних дій ОУН, яка вписалася золотими літерами на скрижалях історії Визвольних Змагань українського народу героїзмом життя й жертвою крові своїх членів та прихильників.

Заради тих, які згинули смертю хоробрих за Друзів своїх, я написав усе те, що затрималося в моїй пам'яті, щоб хоч частинна відтворити життя й дію воїнів, які в безмежній любові до Вітчизни посвятили себе їй усеціло і принесли для неї найдорожчу жертву. Можна сказати про них, що їхній чин творив епоху. Вони надали вагомості ідеям українського націоналізму, примусили українську спільноту повірити в реальність нашого державного самостійництва й визвольної боротьби та запалили вірою в перемогу інших. Вони стали живим прикладом героїчного життя, за яким, треба сподіватися, підуть наступні українські покоління, не шкодуючи ні труду, ані жертв у боротьбі за волю й суверенність України.

Автор

1. ТАЄМНИЧІ СЛОВА

Ночі вже були довгі. Ранками, або як говорили в нас на селі – досвітками, треба було світити лампу до сходу сонця. Тато вже розклав вогонь у печі, і приємне тепло розходилося по хаті. Хоч снігу ще не було, але морозний вітер нагинав галузки бозу до вікна й легко шкрябав по шибках. Мама пряла овечу вовну на светер.

Хоч як мені хотілося спати, але світло і рух у хаті вибили мене із сну. Я сподівався й Осипа Базилового, який чи не щодня заходив до нас удосвіта по татів тютюн. Покурював із смаком й оповідав всякі правдиві та неправдиві історії. Вже був старшою людиною, любив жартувати, й ми всі радо слухали його оповідання.

Надворі ще була темна ніч, як до мого вуха під покривалом – дійшов шерех ніг на порозі і хтось постукав до дверей.

– Певно Базилів Йосип, – сказала мама.
– Та хто ж би інший так рано прийшов? – відповів тато й пішов відкрити двері.
– Слава Ісусу Христу! -- ще з порога привітався Йосип і скинув баранкову шапку. Другою рукою пригладжував свої сиві волосини на голові.

– Навіки слава! – відповіла мама й попросила Йосипа сідати,
– Я вже кинув худобі паші й думаю, заскочу до вас, – ніби оправдувався Йосип за ранішню візиту.

– Куріть, Йосипе! – і тато подав капшук із тютюном. Йосип усміхнувся і крутив своїми грубими пальцями грубу цигарку.

– Дякую, Саво, я ще сьогодні не мав диму в роті, – кинув Йосип кожноразову, втерту вже фразу й затягнувся першим димом на повний віддих. – Чи ти, Саво, пригадуєш, як недавно писала газета про того куратора Собінського, що його вбили у Львові?

– Та чому не пригадую. Це писав «Новий Час», тільки не знати, хто вбив, – відповів тато.

– Отож я хочу сказати, – продовжував Йосип, – що вчора я зустрів учителя Гриця, оповідав, що появилася перша нелегальна газета... Йосип притишив голос, а я легенько стягнув покривало з вуха, щоб краще чути нечувану для мене історію:

Називається «Сурма», – пояснив Йосип. – Там пишуть, що Собінського вбив бойовик УВО за те, що він хотів впровадити польські школи на всіх українських землях. Це такий був протест УВО проти політики польського уряду на українській землі.

– Кажуть, що поліція арештувала багато наших студентів – із турботою в голосі говорив тато. – Коли б бодай не арештували Богдана Підгайного, він також: там у Львові ходить до школи.

– І як ще довго буде наш нарід терпіти від чужих ворогів? – зідхнула мама, яка весь час слухала, а не брала участі в розмові.

«Що воно таке УВО й «Сурма», що пише такі цікаві і страшні речі?» – ця думка не сходила мені з голови. Незрозумілі два слова полонили мене цілого. Я вже не прислухався до розмови, а думав про

УВО й «Сурму». «Найкраще поспитати мами, – думав я. – Мама все мені пояснювала, як читала «Життя Святих», чи інші цікаві книжечки про гетьманів і славне військо запорозьке».

Ще того самого дня я не втерпів і спитав мами:

– Мамо, що це таке УВО й «Сурма»?

– Де ж це ти чув? – аж зжахнулася мама.

– Я чув, як дядько Йосип говорив татові, коли був удосвіта в нас.

– Це, дитино, така українська армія, яка веде війну з поляками й хоче зробити Україну вільною.

Вони друкують газету й назвали її «Сурмою». Там багато пишуть про Україну і закликають наш нарід боротися з поляками. Та ти про це нікому ні словечком не скажи, бо як довідається поліція, то нас усіх заарештує, й будемо сидіти в тюрмі.

Мама завжди була для мене добра й тим разом задовольнила мою хлоп'ячу цікавість. Та це тільки так здавалося, Думка про армію й «Сурму» не давала мені спокою ні вдень, ні вночі. Та не пройшло й півроку, як я довідався більше про УВО й «Сурму».

Своє село Нивиці я дуже любив. У ньому я виростав, ходив до школи, мав своїх друзів, перед якими я міг розкрити своє серце, ділитися своїми мріями. Та це все мене не задовольняло. Думка про українську таємну армію, полонила мене повністю. Страх, як хотілося бути вояком такої армії. Це були мої найбільші задушевні мрії. Своїми мріями я ділився з моїм дальшим кривняком Мірком, сином нашого пароха о. Петра Казанівського. В нього були старші брати Тарас-Петро й Орест. Обидва вони вже були гімназистами у Львові. Одного разу ми так і вирішили, що Мірко спитається своїх братів про цю «таємну армію».

Пригадую, як Мірко переповідав зібрані відомості про підпільну (це теж було для мене нове слово) армію – Українську Військову Організацію, яку називали скорочено УВО. Члени тієї Організації були звичайними людьми, але різнилися від інших тим, що мали велике бажання боротися за волю України й готові були навіть умерти за неї. Члени таємно робили свої сходини десь по льохах під землею. Там нараджувалися – як боротися за Україну, там нібито мали робити вибухові бомби, мали свої магазини, зброю й амуніцію. Як вирішили якусь бойову акцію, забирали з таємних магазинів зброю й виходили на світ уночі, щоб ворожа поліція не бачила. Тоді роззброювали якусь поліційну станицю, палили державні скирти збіжжя, роздавали летючки й «Сурму» українським людям, де інформувалось нарід, чому і як треба боротися за волю України.

Часто таємні воїни карали смертю українських зрадників, що доносили ворожій поліції прізвиська тих воїнів. Бомбами зривали залізничні мости, щоб не легко було польському війську переїжджати на українські землі для допомоги польській поліції поборювати воїнів УВО.

Під страшною присягою я все це слухав від Мірка й запевняв, що тих таємниць про УВО нікому в світі не виявлю.

– Уважай, – зазначував Мірко, – Орко казав, що коли хтось непотрібно виявляє таємниці, то про це якимось чудом зараз знають воїни УВО, й тоді велике горе.

– Присягаю, що мовчатиму, як мур, і нікому не скажу про таємниці.

– Добре, – заспокоєно говорив Мірко, – тепер тобі скажу, що Орко казав, як я буду більший, то мене теж можуть покликати до служби в таємній армії, щоб не йти на службу до польської армії.

– Мірку, а ти мене взяв би до того підпілля? – з великим страхом і побоюванням я висловив свою думку, а серце дрібно тремтіло в моїх грудях.

– Та коли б тільки мене взяли, годі я зараз і про тебе скажу!

Я увесь горів із задоволення. Цілими годинами снували ми тканину мрій про бойові акції, про великі бої і про Україну, яка буде славна й могутня, як колись за князів і гетьманів. І в Україні вже не буде польської поліції.

Від того часу я завжди думав про Орка, як про воїна таємної армії. Певно днями вчиться у школі, а по ночах ходить на бойові акції. Інакше не знав би так добре про те підпілля.

Не інакше я думав про Богдана Підгайного, сина директора нашої сільської школи, який цілий шкільний рік перебував у Львові на науці, до Нивиць приїжджав тільки на вакації. Був він майже на 10 років старший за мене і в моєму переконанні мусів бути комендантом великої частини тієї підпільної армії.

З Богданом на вакації завжди приїжджав Роман Шухевич. Це були нерозривні друзі, і про Романа я теж думав як про коменданта другої частини підпільної армії.

На вакаціях у селі Нивицях було більше студентів: Олійник, Карпинець, часто приходили панянки Кравцівні з Лопатина й їхні брати Богдан і Роман. Була не раз Ірина Хом'як, яку кликали

чомусь «Пітольком». Та Богдан Підгайний і Роман Шухевич найчастіше були разом, а з ними теж можна було бачити Юрка Березинського, сина о. Березинського з села Оглядів. Ходили вони поза село в ліс, понад річкою Радославною на часті прогулянки. Я, малий, завжди спостерігав їхні ходи і старався у своїй уяві відгадати їхню розмову про підпільну армію.

Такі в мене кружляли думки в дитячому віці. Підпілля дуже полонило мій ум. Тож я міг досхочу догадуватися про студентів, що приїжджали до Нивиць не інакше, а саме так, що це вони є тими воїнами, може й командирами підпілля. Тоді й на думку не приходило мені, що може колись у житті прийдеться з ними стрічатися і співпрацювати.

Моє життя на селі було скромне й невибагливе. Я задовольнявся малою річкою Радославною, в якій купався з Мірком, на два роки молодшим за мене, і ловив вудкою-саморобкою плотиці, ковблики й рідко коли окуні. Ганяли ми сосновим пахучим лісом, який оточував село від сходу й заходу. На північ від села були відкриті поля й пасовиська; на південь блищала своїм срібним спокійним плесом річка, яка була чи не найкращою принадою гостей із міста Радехова і Львова. Пливла спокійно, хвиль майже не було видно. Часто була покрита широкими листками водяних білих і жовтих лілей.

Хоч ті лілеї виглядали гарно, для нас, хлопців, вони були великою перешкодою, особливо тоді, коли ми випросили в когось із старших човна й хотіли погребти річкою далі вниз поза Острів аж ген до Потоків. Гарна річка. Широкою була у своїх затоках, порослих очеретом і високим шуварем, вужчою була на закрутах, які в'юном крутилися на схід до річки Стиру.

Оце біжимо стежкою через пастівник до річки, яка виринала перед нами несподівано за горбочком. По правому її боці ріс сосновий старий гай, який скривав у своїй тіні кільканадцять хат, трішки відокремлених від села. Цей лісний кут називали Бірком. Під лісом Радославка робила більший закрут, де влітку аж роїлося від кольорових одягів купальників зі Львова, Радехова й Камінки Струмислової. Не було літа, щоб там не гостювали д-р Степан Шухевич із родиною, панство Селезінки, Маланьки з Радехова, диригент хору зі Львова Панасюк із дружиною, проф. Калинович зі Львова з родиною й багато інших молодих студентів та панянок.

Коли було глянути вліво, то річка блищала срібною стяжкою до сходу сонця й губилася ген подалі за другим, трохи більшим сосновим гайком, який називався Острів. Зараз таки за річкою починалося село Трійця, де жив наш товариш молодих дитячих літ Петро Шишка.

Через річку до Трійці вів уже старий дерев'яний міст на грубих стовпах, що його далеко пізніше, перед другою світовою війною знесла навесні вода.

О, весною Радославка була страшна й сувора. Коли під грубий лід збиралася з розтопленого снігу вода, лід тріщав, видавав глухі постріли і нарешті коловся, великі брили льоду ставали сторчака, вода напірала із щораз більшою силою і все штовхала, що ставало на перешкоді, проти себе. Коли вже ввесь лід подався, він брилами хаотично мішався із запіненою водою й сунув своєю масою на схід, вдаряв у грубезні стовпи під мостом, коловся й далі плив. Тоді вода виступала з корита річки й заливала всі долини. Як я годі захоплювався красою сили природи! Отак коли дивився з горбочка, то не річка, а море розливалось в моїх очах. Ні сухого шувару, ні високого очерету не було видно, а лише широке-широке плесо води, яке, зрушене хвилями, мерехтіло до сонця, наче вечірня зірка. Велично і страшно було тоді. В такий час ніхто не зважувався перепливати човном. Трійця була відгороджена від Нивиць водою, під якою обидва кінці моста боролися із природною стихією. І не знати, скільки десятків років той дерев'яний міст боровся весною з навалою льодових брил. Аж прийшов час, міст не витримав, подався й поплив з водою.

Такою була красуня мого рідного села, Радославка. Влітку з річки чи не найбільше користав Роман Шухевич. Часто до схід сонця Роман стрибав з мосту в річку і плив кілометрами з водою. Його руську голову було видно раз над водою, то знову під її хвилями. Енергійно розгинав на боки водяні лілеї і плив без перешкод та змучення. Йому у плаванні ніхто не дорівняв. Та чи тільки у плаванні?..

Тішився Роман великою повагою серед студентської молоді, як теж любили його дуже всі сільські хлопці. Я спостерігав своїм хлоп'ячим недосвідченим розумом, що в усьому Роман проводив, чи то у прогулянках, чи в забаві, чи у спортових змаганнях, або забавах. Я набирав переконання, що Роман мусить бути таки справді великим командиром підпільної армії.

Ніколи не міг я зважитися на твердження, чи в організації є старшим командиром Богдан Підгайний, чи Роман Шухевич. Тож задовольняв своє внутрішнє бажання тим, що обидва вони є старшими провідниками в тій армії. Мені так дуже хотілося, щоб Роман хоч один раз поговорив зі мною, з непомітним малим хлопцем. Я надіявся, що, може, мені теж щось розповість про таємне військо УВО й ОУН. Тоді якось ненадійно почали називати підпілля Організацією Українських Націоналістів, але чому так сталося, мені було годі розгадати. Та люди найбільше таки говорили про УВО.

Однак Романові не було в голові заціпати малих хлопців. А таких, як я, було більше, які не пропустили ні одної нагоди, коли Роман виводив наших «Соколів» на вигін і там проводив спортивні ігри.

* * *

Одного разу моє хлоп'яче серце наповнилося смутком. Богдана Підгайного покликали до польського війська. Якщо на вакації не буде вдома Богдана, то й Роман не матиме до кого прийти влітку. Й це мене дуже журило. Богданові мама й сестри журилися Богданом, тільки тато Богдана все потішав, що Богдан має замилювання до війська, то якось дасть собі раду. Не раз я чув про родинні турботи Підгайних, бо був частим, навіть непрошеним гостем у домі директора школи.

Бувало не без того, що в ході таких розмов підходила до мене Богданова сестра Марійка, щипала за щоку й казала:

– Як ти виростеш, теж будеш вояком, чи не так?

Я червонів на обличчі й потакував головою. Та не про польське військо тоді я думав, а про українське, підпільне.

На щастя, турботи родини Богдана не були довгі. Минуло всього кілька тижнів, як Богдан вернувся пішки із залізничної станції з Радехова. На руці тримав плащ, а черевики були заболочені. Таким я його бачив крізь вікно з хати. Була це несподіванка для родини. Оповідав директор моєму татові, що коли Богдан зорієнтувався, що його не взяли до офіцерської школи, не хотів бути звичайним вояком (бо прагнув здобути військовоє знання) й покликався на свою «скалку» в нозі нижче коліна, яка чомусь нагло почала дуже перешкоджати у виконванні військової служби, й у висліді – був звільнений із війська.

2. ДИТЯЧІ МРІЇ

Не було дня, ні ночі, щоб люди не говорили про арештування польською поліцією нових осіб. На село часто приїжджала поліція, все за чимось шукала, декого арештувала й відвозила до міста. То знову писали газети про політичні судові процеси у Львові, у висліді яких підсудні українські воїни підпільної організації ОУН отримували тяжкі вироки позбавлення волі, а то й часто кару смерті через повішення.

Я жадібно ловив кожен вістку про таємничі підпали державних скрит, про сутички підпільних воїнів із польською поліцією. Назва УВО чи ОУН була страшна й таємнича, а одночасно стала для мене дуже притягальна й рідна. Мені здавалося, що я справді є одним з тих таємничих воїнів, які не дають спокою окупантові.

Чим більше ходило чуток про бойові акції УВО й ОУН, тим більше росло моє бажання стати дійсним вояком підпілля, членом ОУН, дарма, що за це слово польський суд карав десятками років важкого ув'язнення. Тільки одна турбота мене мучила: як дістатися до тієї таємної організації?

Одного разу мені вдалося підглянути, як старший брат Іван, окриваючись, читав якусь газету. Від тієї хвилини я брата не спускав із своїх очей, хоч вдавав, що зайнятий своїми шкільними книжками. В його руках був у кількоро складений друкований папір, з якого брат щось вчитував. Опісля він обережно всунув той папір до кишені і вийшов до комори, а потім пішов поратися коло коней.

Я більше серцем відчував, що в коморі брат сховав щось таємного, бо чому так скривався при читанні? Я не помилюся. З тяжким трудом мені вдалося знайти схованку між полицею і стіною, з якої я витягнув складену вчетверо газету, друковану на тоненькому папері й, розгорнувши – побачив напис чорними великими буквами «СУРМА». Серце моє захвилювалось, душа раділа, наче б я знайшов великий казковий скарб.

Коли брат поїхав у поле, я знайшов догідний час і побіжно прочитував новини із «Сурми», де одверто писалося про людей, що їх арештувала поліція, і яким закидали на суді, за що вони боролися, й т. п.

Я був неспроможний спокійно читати таємну газету. Руки дрижали, й мені здавалося, що мене підглядають скрито воїни УВО, то знову, що поліційні агенти мене арештують. Я скоро поклав на місце «Сурму» і тоді щойно свobodніше віддихав. Багато разів я передумував над тим, що було писане в «Сурмі». Мені здавалося, що я вже є наполовину втаємничений у підпільну дію і що мушу добре вважати, щоб себе не зрадити. Мені теж здавалося, що на мене чигає небезпека, й чим більше тремтіло моє серце, тим більше манила до себе УВО.

3. НОВИЙ ДРУГ

Час минав. Приходили події, які я інакше почав оцінювати, як тоді, коли ще був малим хлопцем.

Змінилися умови мого життя. Я став на працю в Повітовому Союзі Кооператив у Радехові.

Місто, чужі люди, – все це виглядало мені іншим світом. Я мав єдиного друга в місті з дитячих літ, яким був Мільонко Басюк і який мене познайомив зі Славком Бігуном і Романом Левицьким, дещо молодшим за нас. Це вони мене впровадили в умови міського життя, це були ті друзі, з якими я міг ділитися тайнами моєї душі. Разом ми говорили про ОУН, яка заступила слово УВО. Жоден із нас не був членом таємної організації, і самі ми не знали, як до неї вступити. Але часто ми докладно обговорювали звідомлення з «Нового Часу» про політичні судові процеси і про відсутніх, які в більшості трималися по-геройському й перед поліцією не заломилися. Такі герої нам дуже імпонували, й ми мріяли їх побачити колись у житті.

Несподівано для мене на працю до Союзу поступив Євген Віюра із Сокальщини, який був старший за мене на три роки. Він уже був по гімназійній maturі. Високий, сильно збудований шатен із сірими очима. Замешкав в одній кімнаті зі мною. Він, як і я, не мав нікого з рідних у Радехові. Ми для себе були господині й куховарки. Самі варили кавалерський чай, смажили яєшню й випивали спільно молоко, яке мені приносила пані Ференс.

Спільна праця в Союзі та спільна доля нас скоро подружили.

Не раз я з нетерпеливістю чекав вечірніх годин, коли ми після праці замикали нашу кімнату, приналежну до Союзу, тяжкими сталевими віконницями й із приємністю обговорювали всі актуальні політичні події. Найбільше нас цікавили політичні судові процеси ОУН, бойові акції, арештування людей і т. п.

Я звичайно заходився коло вечері, яка найчастіше складалася з чаю й пісної булки чи житнього хліба. Рідко коли ми дозволили собі на таку розкіш, як масло або шинка. Не раз я смажив яєшню з побитих яєць, які казав наш директор Антін Маланяк задармо брати з магазину, поки свіжі. В таких випадках це вже був «пир», не вечеря. Це все ми робили на мініатюрній спиртовій кухонці в діаметрі на 6 сантиметрів, т. зв. «ліліпуті». В тому часі Євген проходжувався з кута в кут і виводив свої філософічні міркування та приходив усе до корисних висновків для ОУН.

– Тільки щоб увесь нарід одностайно став до боротьби, то без танків і літаків розбили б ми польського окупанта й загнали б ген аж: за ріку Вислу, як колись гнав їх великий гетьман Хмельницький, – у задумі говорив Євген.

– А де візьмемо зброї, щоб успішно розбити озброєну польську армію? – питав я його.

– Сила духу й волі, – продовжував Євген, – це наймогутніша зброя. Подумай, коли б стали до бою мільйони, то вся зброя, яку має на наших землях ворог, могла б дістатися в наші руки в перших днях революції. Ундисти й опортуністи роблять закид нам, націоналістам, що ми, мовляв, із мотикою на сонце вибираємося. За їх думкою виходило б, що ми ніколи не віграєм революції. Це говорять слабодухи, які не вірять у свої сили, в сили народу, й вони за своєю духовістю не здібні стати до великого чину. Вони не вірять, що з одним обрізом можна здобути поліційну станицю з чотирма крісами й амуніцією, а далі до рук попаде цілий арсенал зброї. Коли б нарід дозрів до революції, то, кажу тобі, перед нею не встоялась би жодна ворожа армія на українських землях.

– То значить, Євгене, що треба наперед нарід приготувати до революції, але як це зробити?

– Бойовими акціями ОУН – впливає на психіку людей, які починають розуміти сенс революції і горять запалом боротьби з ворогом. У лави революційної боротьби стають нові покоління, які виховуються на традиції героїчної боротьби, й вони приспішать революційний процес.

– Скажи, Євгене, як можна стати членом ОУН?

Євген зупинився в половині кроку, обернувся й повільною ходою підійшов до мене. Його сірі очі пильно стежили за моїм зором, а кутики його уст ледь-ледь зраджували усмішку.

– А ти дуже хотів би стати членом ОУН?

Моє серце спішно почало битися, і я зрозумів, що від відповіді може залежати моя майбутність, що може здійснитися моя мрія, плекана в серці від дитинства.

– Я хотів би дуже, – і мій голос заломався наче б із страху, що Євген визнає мене за нездібного до ОУН.

– Дурненький ти ще, Богдане. Стати членом ОУН не є легко. Треба наперед бути готовим вмерти, а опісля вже стати членом. Це шлях тяжкий і небезпечний. Тортури, тюрма і смерть чигають на члена на кожному кроці. Щоб це все витримати й не заломитися в руках ворога, треба мати не абиякий характер і передовсім сильну волю. Бачиш, я і старший, сильно збудований, а до ОУН увійти боюся, не знаю, чи витримав би твердий шлях, чи витримав би тортури й не зрадив друзів.

– Думаєш, якби затиснув зуби в часі тортур і свято постановив мовчати, хоч би забили, чи це таки не можливо зробити?

- В тому і вся справа, щоб бути готовим умерти, а не зрадити. А чи ти свідомий цього?
 - Я так і не раз над тим думав, не раз аж горю бажанням зробити щось корисного для української справи, навіть, щоб ризикувати життям.
 - Цікаво говориш.
- Євген узяв готовий гарячий чай та сів при столі. Але він змінив тему розмови і все одно не дав мені жодної надії, що я зможу зблизитися до ОУН.
- «Цікаво, чи Євген справді не є членом ОУН, чи боїться мене», – товклася думка в голові.

4. СТІЧКА З ІВАНОМ КЛИМОВИМ

Це сталося влітку 1933 р. В Союзі не було великого руху, бо був «огірковий» сезон або переднівок. І той час люди менше мали грошей, а більше голодували.

Євген заглядав до вікна, виходив на поріг і знову вертався. Декілька хвилин його не було, але як прийшов, потягнув мене до бічного магазину.

- Вийди на подвір'я, там стрінеш двох мужчин, із ними можеш говорити відкрито й щиро, з повним довір'ям – сказав притишено Євген і відійшов.

Ці слова схвилювали мене, гаряча хвиля вдарила в моє обличчя і піт виступив на чолі. Я вийшов на подвір'я бічними дверима через нафтовий магазин і відразу побачив двох невідомих мені мужчин. Один із них був старший, присадкуватий, низької будови, чорноволосий, борода випнята до переду. Другий був трохи нижчий, щуплий, коротка шия, хоч плоскі, але широкі плечі. Постава у нього проста, наче б себе свідомо підтягав вгору. Живий погляд сіро-зеленкуватих очей, простий і правильний ніс, широке погідне чоло вказували на розвинену інтелігенцію, а вузькі уста й випнута борода говорили про завзятість і рішучість думки.

Обидва підходили мені назустріч, усміхаючись при тому. Старший сміявся широко й показував свої нерівні зуби. Щуплий перший зі мною привітався.

- Називаюсь Іван Климів, а це мій друг ...
- Вугляр, (Влодко Лобай із Стоянова) – представив себе присадкуватий і так сердечно потиснув мою руку, що пальці злипли до купи. При тому дуже пильно й допитливо дивився мені просто у вічі, що я відразу собі його вподобав.
- Ми про вас зібрали докладні інформації і можемо при ступити відразу до справи, – почав Іван Климів. – Ми є членами ОУН і по тій лінії хочемо з вами говорити. Перше наше питання: чи ви маєте охоту й добру волю стати членом ОУН і працювати як активний член організації?
- Це для мене велика радість стати членом ОУН, – відповів я без надуми.
- Добре, – продовжував Іван Климів, – ви знаєте, що праця в ОУН є тяжка й відповідальна, бо передовсім член мусить бути дисциплінований і виконувати кожний наказ чи доручення проводу, а в організаційній роботі затримати всі засади суворої конспірації. Член ОУН мусить бути готовий на найгірше: арешт, торттури й, навіть, смерть. Чи ви ті речі розумієте? Чи з тим ви є згодні?
- Так! – і мій голос чомусь задрижав.
- То добре. Нам треба, щоб ви зорганізували сітку ОУН у Радехівському повіті, – повідомив мене Іван Климів таким тоном, що я відчув його слова, як невідкличний наказ або рішучу вимогу.

Таке велике й відповідальне завдання мене повністю заскочило. Іван Климів помітив моє збентеження і продовжував далі:

- Не лякайтеся! Ми вже пробували тут організувати сітку через Кравцівну, Володимира Дибайла, а опісля через Юрка Березинського, який уже мав добрі успіхи. В деяких селах були вже підготовані члени ОУН, але протишкільна акція допровадила до арештування, й більшість членів попала до тюрми. Тож вам треба всю працю починати від початку, все наново. Всі доручення будете отримувати від Вугляра, який уже має зорганізований Стоянівський район із трьома селами. Він добра людина, – при цьому Іван Климів тицьнув пальцем у живіт Вугляра, з ним можете успішно працювати.
- Скільки вам років? – уперше заговорив Вугляр.
- Сімнадцять, – була моя відповідь і я почервонів, що такий шмаркатий.
- Трохи молодий! – сказав Вугляр.
- Це не шкодить, – поспішився ствердити Іван Климів, – головне те, що має добру волю й охоту працювати для справи. За це ти старший на чотири роки, й різниця віку буде вирівняна, – зажартував він.

Вугляр засміявся, при чому не забув показати свої нерівні зуби.

І так ми при першій зустрічі поладнали справу організаційної роботи.

Іван Климів подав мені ще декілька рад, підкреслив засади конспірації і обережності. Даючи

практичні вказівки, як приступити до організування повітової сітки ОУН, доручив нарисувати мапу Радеківського повіту й накреслити організаційну схему сітки.

5. ПРАЦЯ В ОУН

За вказівками й порадами Івана Климова, я зачав організувати сітку ОУН у нашому повіті.

Радеківський повіт, хоч не зачислявся до великих, то все таки начислявав біля 80 сіл і кілька містечок. У плані було зорганізувати в кожній місцевості клітину ОУН.

Спершу я теоретично поділив цілий повіт на 6 районів, у проводі яких мав стати районний провідник. Виглядало мені, що найперше треба підшукати в кожному районі відповідного районного, а при їхній співпраці легше буде поставити клітини по селах і містечках.

Працюючи в повітовому Союзі Кооператив, я мав нагоду пізнати кооперативних справників із кожного села. Були це люди переважно свідомі українці й добрі патріоти та наскрізь чесні. Від них я збирав усі потрібні інформації про діяльність у селі та про активних діячів у «Повіті» і товаристві «Сокіл». Найбільше мене цікавили молоді хлопці, до яких я мав підходити, будучи сам дуже молодим.

Коли я вже мав потрібні інформації про майбутнього кандидата до ОУН, тоді знаходив ніби випадково зустріч і нав'язував товариську розмову. Говорили ми про «Просвіту», аматорські гуртки, самоосвітні кружки, хто яку читає пресу і т. п. З таких розмов я виносив свої перші спостереження, й від того залежала моя децизія: чи дану людину втягати відразу до організації, чи справу відкласти і в міжчасі говорити з кимось іншим з того села.

Досить скоро я вже підібрав відповідних кандидатів на районних таких районів: Середпільці, Дмитрів, Павлів, Щуровичі. Стоянівський район був уже зорганізований Вуглярем.

Дальша праця вже пішла швидко. Після номінації районних провідників, клітини по районах росли скоро. Через два роки організаційна мережа була завершена в повітовому масштабі. До опрацювання лишилися тільки містечка Лопатин, Топорів і Холоїв.

До міського елементу треба було підбирати інші заходи, як до сільського, який був щирий і нескритий. У містечку все була небезпека натрапити скорше на поліційного інформатора. Районові Щурович і Павлова мали середню освіту, інші були сільські хлопці, але очитані, із вродженою інтелігенцією, наскрізь ідейні і працьовиті. Мрією кожного з них було стати колись членом ОУН.

На плечах районних лежали великі завдання, відповідальність і небезпека. Треба сьогодні їм признати, що всі вони вповні себе виправдали в організаційній роботі.

Про мої турботи в містечках я говорив з Іваном Климовим, який піддав думку, щоб здорове село здобувало містечка, т. зн. треба було переселити із села до містечка найкращий сільський елемент із метою здобувати міський ринок. Ті, які мають охоту бути купцями, повинні відкривати свої приватні крамниці. Торгуючи, економічно будемо себе скріплювати й більше фінансувати роботу ОУН. Купці, члени ОУН, займатимуть громадські становища в місті й рівночасно творитимуть проводи районів.

За такою рецептою Івана Климова, до Радекова перенісся Микола Свистун з Ордова і відкрив мануфактурну крамницю. Рівночасно він став військовим референтом повітового проводу. Крамниця Свистуна була дуже добрим зв'язковим пунктом в організаційних справах. Від того часу там постав контакт із місцевими міщанами й закріплювалися спершу товариські, а опісля й організаційні контакти.

Коли після кількох років тяжкої праці в повіті сформувалася добре зорганізована мережа ОУН, а в польській гімназії ім. Баденього існувала юнацька клітина під проводом Романа Левицького, тоді вже мережа була готова до чинних виступів.

Іван Климів, вислухавши мій усний звіт на окремій зустрічі в Радекові, сказав:

— Богдане, в Радеківському повіті є два великі земельні об'єкти: Криве і Щуровичі, які польський уряд задумує заселити польськими колоністами. Справа є дуже важлива для нас, щоб в ніякому разі не допустити польських колоністів на українські землі. Ваш повітовий провід мусить подумати й підготувати протиколонізаційну акцію, щоб не допустити чужинців на наші землі.

Зустрічі відбувалися у приязності повітового провідника Вугляра, який уже перед тим був докладно поінформований про справу й мав відповідний проект акції. По обговоренні поданого проекту, знову звернувся до мене Іван Климів:

— Вся технічна справа належить до тебе й ти, як організаційний референт, цілу акцію мусиш підготувати та зреалізувати силами членів усього повіту. Мусиш бути надзвичайно обережний, бо в цій справі поляки не будуть церемонитися, і треба сподіватися численних арештів та тяжких засудів. Пам'ятай, що акції треба надати такий зовнішній характер, щоб це виглядало на спонтанний вияв акції українського населення, яке відрухово чи інстинктивно стає в обороні рідної землі.

Завдяки доброму українському патріотові Антону Маланякові, який був моїм директором у

Союзу, який, може, підозрівав мене в роботі організації, я ніколи не мав перешкод у різних зустрічах із людьми, що відбувалися дуже часто такі у приміщенні Союзу. Тож не раз мені доводилося переривати свої завдання й шезати на кілька хвилин десь у котромусь магазині та обговорювати справу з одним чи другим районним провідником. Того всього мій директор наче б не заперічував.

6. ПРОТИКОЛОНІЗАЦІЙНА АКЦІЯ

Підготовка акції в повіті тривала приблизно півроку. Дата чинного виступу була призначена на квітень (правдоподібно, на день 15-го квітня) 1937 р. Сама акція відбувалася коло сіл Кривого і Щуровичі, які від себе віддалені приблизно на 25 км.

Тієї ночі всі члени ОУН були на поготівлі. Приблизно о 10 год. вночі загорілися скирти коло Кривого і Щурович, По селах дзвони дзвонили, скликали людей на місце вогню. Багато селян виїхало кінями, чи побігло пішки на місце пожежі, але не спішилося гасити вогнів.

Хтось виступив і почав говорити:

– Люди добрі, українські селяни ...

– Тихо, тихо, – понеслося серед людей, – хтось хоче говорити...

Нарід утих, тільки полум'я палахкотіло й чути було, як тріскотіла палена солома та збіжжя. Червона заграва впала на лице промовця, якого голова була понад усіми.

– Бачите ось ці скирти збіжжя, – продовжував нікому невідомий промовець, – це все не для нас, хоч на нашій, українській землі. Бачите ось ті лани довкола, це земля українська, на ній колись працювали наші предки, яка потом і кров'ю скроплена воїнами короля Данила, козаками Богуна і Хмеля, а самі ви свідками були, як ще недавно Січові Стрільці залягали тут в окопах і боронили святу землю від польського наїзника. Багато крові пролили сини України на тій землі та не встоялись. Тепер добра землі забирає окупант. Ось ті лани вкортці поділить і посадить тут своїх колоністів із Польщі. Це черговий грабунок нашої землі. Чи дозволимо на це?

– Не дамо землі полякам! – понеслося довкола.

– Українська земля для українців! – залунав клич. Коли нарід грізно кидав кличі проти колонізації, інші збивали дубовий хрест, який підіймали на сипану могилу, що росла в міру того, як маліли палаючі скирти. Всі ті, які мали лопати, тачки й вози – звозили землю звідусіль. Просто зрізали землю на півметра і висипали її на найвищій горбочку.

Могила готова. Високий хрест прибрано українським національним прапором, який гордо лопотів на вітрі і якого ще блідо час від часу освічувало полум'я догораючих скирт.

Хтось зібрав групу людей і подався на польську колонію коло села Дмитрова. Там наказали всім колоністам запакувати своє добро на вози і ще до схід сонця виїхати на захід, на свою польську землю. Якщо ні, згинуть. Твердий наказ, як доля поневоленого народу. Відчули чужі люди погрозу й поспішно завантажили своє добро, а хлопці ще й допомагали, щоб швидше виїхали на битий шлях на Холоїв.

До сходу сонця вже не було колоністів, не стало і їхніх хат, все було здемольоване. Не стало гнізда, до якого могла б повернутися чужа птиця.

* * *

До протиколонізаційної акції я себе теж приготував. Дав доручення усім районним провідникам, щоб вони ввесь матеріал, що стосувався акції, спалили і про спалення всіх інструкцій, доручень мене спеціально повідомили. І дійсно, кожний районний провідник повідомив мене, що поступив згідно з дорученням і всі організаційні матеріали спалив.

У своїй кімнаті в Союзі я теж перевірив докладну ревізію своїх речей, що було підозріле – спалив, що кінечне, – добре заховав поза об'єктом Союзу, щоб не навести клопотів дир. Маланякові, якому я при одній із наших розмов дав запевнення, що через мою організаційну роботу Союз не потерпить.

Напередодні самої акції я так улаштувався, щоб зі мною ночували Іван Мотлюк, і Дмитро Слободян, працівники Союзу. Я на всякий випадок хотів мати докази моєї непричетности до акції.

Увечері я вийшов із друзями на Львівську вулицю, яка проходила попри Союз і поліційну станицю, яка містилася в сусідстві Союзу, тільки через город Зосі Шумської. Мене цікавило, як буде поводитися поліція в тому часі, коли о 10 год. ночі займуться скирти коло села Кривого.

До станиці заходили поліїсти, або виходили по одному на місто, а я все їм налазив на очі. Нормальний рух на станиці мене впевняв, що поліції не є відомий плян ОУН щодо протиколонізаційної акції. Та ще перед 10 год. я побачив, як один поліїст бігом погнався з міста на станицю. Заграви з боку Кривого ще не було видно. Це мене чимало стурбувало. Найбільше я боявся, щоб поліція не перешкодила нашим плянам.

Не минуло кілька хвилин, як авто комісара поліції Войтара виїхало з поліційної станиці і скоро подалося в напрямі міського ринку, через який треба було їхати в напрямі Кривого.

Мої друзі навіть на це не звернули уваги, але для мене рух поліції і виїзд комісара Войтара з поліцистами давав багато до думання. Я сказав своїм друзям, щоб проходжувалися на вулиці, а сам пішов на кілька хвилин до Палюхів (знайома мені родина) на передмісті Підгай.

Я подався навпростець через городи, які відділяли Львівську вулицю від передмістя Підгай, що було висунене найближче до Кривецького лісу. Біг, як на змаганнях, перескакував межі, де-не-де земля ще була липка, але біг що було сили.

В Палюхів я спитався за сином Влодком, але на моє щастя його не було, отже це для алібі мені вистачало і я сказав, що прийду наступного дня.

Я поспішив у напрямі Кравецького лісу, до якого треба було йти біля 15 хвилин. Край лісу на дорозі стояло авто, а біля нього цивільні особи. Це можна було зауважити по силуетках, які відбивалися на тлі вечірнього неба. Пострілів не було чути, тож: це мене впевняло, що стійкові спинили авто і стероризували поліцію, як було у пляні. Я скоро повернувся через ті самі городи до моїх друзів.

Ціла ніч пройшла на півсні. Раненько я пішов до дир. Маланяка укладати клюмби під квіти. Це завжди було моє зайняття в панства Маланяків, яким я завдячував дуже багато, бож вони дали мені повну підтримку в житті, коли я її найбільше потребував. Тож я чимнебудь хотів віддячитись. Отже було домовлено, що треба розпланувати нові клюмби під квіти. Виходячи з Союзу, я лишив Дмитра Слободяна й Івана Мотлюка, які ще спали. Відразу я завважив, що над селом Кривим уносився туман із диму й чути було запах спаленої соломи та збіжжя. Значить, що скирти згоріли, і ввесь плян, правдоподібно, вдався. Я в думках намагався відтворити всю нічну дію, якої я не бачив, а яку міг уявити на підставі докладного пляну.

Великий вогонь, який освічував масу людей, що возили й носили землю на символічну могилу. Увижався мені високий хрест із прапором... Як було з передбаченим поліційним авто? Стійкові залягли по боках дороги з готовою до пострілу зброєю. Велика колода перетинала шлях проїзду. Авто для маскуванн'я їхало без світла помалу. Та коли підїхало до колоди, зупинилося і в тому моменті стійкові, як духи, обложили його й витягнули поліцистів з їхнім комісаром, роззброїли й казали лягти на сиру землю. Мусіло це довго тривати, бо коли вогонь палаючих скирт за лісом ушух, тоді щойно під прикриттям ночі стійкові лишили роззброєних поліцистів й авто з проколеними опонами.

Чи чув комісар Войтар пісні під могилою, що їх мали відспівати сотні людей: «Не пора, не пора...», «Вже час, вже час, народе, встань...», «Доволі кривди і наруг»? Чи бачив відділ людей, який відійшов з-під могили в напрямі польської колонії, щоб виселити зайдів, як їх називали українські селяни? Напевно комісар не чув і не бачив всього того, бо густий ліс заступав.

Як далеко пізніше оповів Іван Шпак із присілка Колісники коло села Нивиць, поліцисти й комісар були дуже тихенькі та примирливі, до сліз просилися, щоб було їм дозволили сидіти в авті й дарували життя. Були щасливі, коли сіли до авта.

Отак, ідучи раненько до панства Маланяків, я роздумував над пляном акції, в яку ми вклали свою душу, кожний член повітового проводу нею жив і робив усе потрібне, щоб був успішний вислід.

Укладаючи клюмби в городі, я тільки думав, скільки буде арештованих людей, чи впаде на слід поліція і як далеко потерпить мережа ОУН. Ще зарано, щоб могли спостерігати арештованих, яких напевно поліція привезе на станицю.

Була год. 7 ранку, й до початку праці мені ще лишалася година часу. Несподівано я побачив Лонгіна Маркова, який був старшим працівником у Союзі. Проходячи попри мене до хати Маланяків, він кинув мені в поспіху привітання і зник за дверми.

Я відчув, що Лонгін поніс важливі новини, бо чому так рано прийшов сюди? Я не помилився, бо вкортці Льюньо (всі ми його так кликали) вийшов із хати і, вже не поспішаючи, оповів мені, що бачив, як везли на поліцію арештованих селян, як люди оповідають, що горіли цілу ніч скирти, і взагалі, що останньої ночі щось дуже страшного сталося коло Кривого.

Я слухав і дуже дивувався, але нічого не говорив, бо в моїй голові вихром кружляла думка про те, як зорієнтуватися в положенні в повіті і як забезпечити арешт членів повітового проводу?

Льюньо все сказав, що знав, і відійшов. Час було кінчати роботу, й пані Оля Маланяк покликала мене на сніданок. Коли ж я ішов з дир. Маланяком до Союзу, він запитав мене:

- Богдане, чи тобі оповідав Льюньо про Криве?
- Так, оповідав.
- І що ти на те?
- Колонізація наших земель – це страшна справа, щось треба було робити, щоб легко не могли

здійснити свого пляну поляки.

– Чи ти думаєш, – говорив далі директор, – що Союз може теж потерпіти? В разі ревізії поліція нічого не знайде?’

– Пане директоре, будьте спокійні!

– То добре. Тільки боюся, що можуть більше людей арештувати.

– На те ми приготовані.

В бюрі вже працівники були на своїх місцях, працювали, але між ними теж ішла якась жвава дискусія.

Коли директор пішов до своєї канцелярії, панна Ліда Метельська перша заговорила до мене:

– Богдане, добре що ти прийшов. Ти нам скажеш свої припущення щодо подій останньої ночі. Бо пан магістер Іван Костюк думає, що підпали і все інше – це польська провокація, щоб підготувати ґрунт до арештування свідомого елемента серед українців. Свої припущення обґрунтовує пан магістер Костюк тим, що в повіті був спокій і взагалі не помічались якісь значні дії ОУН, може, в околиці взагалі немає організації, а якщо є, то слабо зорганізована. Ми, – продовжувала панна Ліда – маючи на увазі ще інж. Романа Пачовського і Льоня Маркова, – думаємо, що це робота Організації.

Тяжко було мені в тій справі забирати слово, але годі було мовчати, тож я почав:

– Чи ОУН існує в повіті, чи ні, того я не знаю. Але як мені оповідав вранці Льоньо, акція була поважна і боляче вдарила поляків. Палити двір, демолювати колонію – це не те, що підкинути поліцією якісь летючки і з тієї причини повести арешти. Гадаю, що акцію провели українці, які вже мають досить тих насланих колоністів. Та врешті, чи можна дозволити на віддачу всіх посіlostей полякам? Нарід відчуває смертельну загрозу для свого існування на власній землі, тому теж відповідно борониться.

– Бачите, магістре, – раділа Ліда, – я мала більше рації, коди відкидала ваші припущення щодо польської провокації.

Виходить, що ви не можете повірити в силу нашого народу й боротьби за свої права.

– Того я не кажу, – оправдувався мій Костюк, – тільки думаю, що ціла справа принесе багато нових жертв,

– Тоді заходить питання: чи є взагалі можливість здобути щось без жертв і труду? – таким ствердженням закрив дискусію інж. Роман Пачовський, бо саме в той час увійшов до канцелярії мовчазний дир. Маланяк. На обличчі у нього малювалася турбота за долю Союзу на випадок арештування когось із працівників. Поява директора загнала кожного на своє місце до нормальної праці.

7. УВ'ЯЗНЕННЯ

Передбачення тодішнього обласного провідника Івана Климова-Мармаша, або Куліби (псевда того часу Івана Климова) вповні справдилися. Арештування в повіті почалися з першого дня. Зв'язковий від Миколи Свистуна доносив відомості з повіту. До Радехова приїхали підкріплення поліції з Камінки Струмислової, політичний відділ поліції із Золочева й були вістки, що виїжджає поліційна школа з Мостів Великих.

Справді, арештування були масові. Під станицю поліції привозили все більше арештованих. Я самий мав змогу бачити із Союзу, що діється коло тієї станиці. Після праці я весь час, аж поза північ, обсервував поліцію через невелике віконце з коридора Союзу.

Я бачив в'язнів із закутими руками, яких поліцисти переводили через кімнати на допити. Вночі крик і стоґін тортурованих виразно доносився до моїх ух. Мені мороз пішов поза шкірою, коли один поліцист ніс розжарене вугілля.

«Невже ж вогнем припікатимуть?» – настирливо кружляла в мене думка. Я просив Бога, щоб дав сил районному Дубенкові витримати найтяжчі тортури й не заломитися. Від його зізнань залежали даліші арешти провідних членів.

Це єдиний районний провідник із села Середпільці, якого арештували цього дня. Я потішав себе, що поліція не знайде жодних компромітуючих матеріалів у провідних членів, тож акція матиме характер стихійної, відрухової дії населення. Та це тільки було моє бажання, бо вже в той час поліція була на слідах ОУН.

Третього дня після акції, вранці я під вимовкою, що хочу купити панні Ліді Метельській сніданок у місті, вийшов із Союзу. По дорозі купив булку й пішов просто на зв'язковий пункт до Миколи Свистуна, який провадив ґальянтерійну крамницю в місті.

У крамниці я зразу казав замовити мені якийсь матеріал на убрання з фабрики в Бельську (це для алібі), купив якусь дрібничку й уважно слухав звітування Миколи Свистуна про стан у повіті.

– Акція відбулася теж в означеному часі в Щуровичах за точним пляном, – оповідав мені

Микола. – Арештовано більшу кількість осіб в околицях відбух акцій, в тому двох районних провідників: Дубенка й Лиса із Щурович. У Дубенка поліція забрала якісь писані матеріали, що їх він сховав у подвійному дні шухляди від машини до шиття. Після побіжних обрахунків, арештовано понад сто осіб, в тому біля двадцяти членів ОУН. Всі дані до вчорашнього вечора.

– Виходить, що Дубенко організаційних матеріалів не спалив, як було в наказі? – з великою прикрістю висловив я свій здогад. – Бо які ж матеріали, як не організаційні, міг тримати у сховку Дубенко?

– Богдане, тепер ти мусиш бути приготований на найгірше.

– Це буде залежати від витривалости Дубенка.

– Триматися легше, коли немає доказових матеріалів, – логічно переконав мене Микола Свистун.

Я вже з тим погодився, що прийдеться мати діло з поліцією, і запевнив Миколу Свистуна, що районів не знають нікого з повітового проводу, тільки мене. В найгіршому випадку все скропиться на мені. Я попросив Миколу повідомити решту членів повітового проводу, щоб сховали всі архіви й не робили зайвих стріч, хіба в конечних справах, попрощався і вийшов з крамниці.

По дорозі до Союзу я завважив панка у плащі, що переходив міський ринок, і хоч здавалося, не звертав на мене уваги, однак я догадувався, що це поліцейський агент. Він ішов рівнобіжно зі мною.

Переходячи коло аптеки, я стрінув інж. Буя, який працював у «Маслосоюзі» у Львові і приїхав до Радехова в ділових справах. Із залізничної станції він зайшов просто до Союзу і там застав поліцію, яка прийшла за мною. Тепер він про це мене повідомив одним реченням.

Я вирішив не йти до Союзу і вернувся з інж. Буєм до молочарні. А все таки я успів завважити, що за інж. Буєм у віддалі приблизно двох сот метрів ішов поліцейський агент, мабуть, на ім'я Каспрек, якого я знав дуже добре. В мене виник плян: якщо дійду з інж. Буєм до молочарні, тоді втікати через пастівники, навіть на очах агентів, які вже спостерігали за мною.

Кроки агента Каспрека лунко відбивалися від хідника й мені здавалося, що він приспішає хід. Мабуть, агент збагнув, що коли дозволить мені підійти до молочарні, там луки й городи можуть мені дати нагоду до втечі. Тож, коли Каспрек почав бігти, тоді із правого боку я знову побачив того підозрілого типа у плащі, який теж приспішив хід у нашому напрямі. Через хвилину на мої плечі хтось поклав руку.

– Перепрошую, пане, – сказав польською мовою агент, – ви підете з нами.

– Куди й пощо маю йти з вами? – здивувався я.

– Ви є арештовані.

Дальші мої протести були б зайвими, бо відбезпечені пістолі двох агентів говорили виразною мовою. Тож треба було загравати, дивуватись, висловлювати здогад про помилку поліції і т. п.

Мене запровадили до якогось міського будинку і в одній кімнаті перевели в мене докладний обшук, який тривав понад годину, а я чекав у спідній білизні. Агенти забрали кожний кусок паперу з найменшими дрібничками, які я мав у кишенях.

В міжчасі прийшли поліцисти, закували мене в кайдани й вивели надвір. Та на моє здивування таки з порога мене знову потягнули до середини. Як виявилось опісля, на вулиці згуртувалася більша група цікавих глядачів, що виявляли обурення. Події, які розвивалися в кількох останніх днях, спонукали поліцію поробити якнайбільші заходи обережності.

Коли мене знову випровадили надвір, на хіднику було порожньо, а люди стояли далеко на ринку.

В Союзі було багато поліцистів, які вже робили обшук по кімнатах, Один поліцист віддав куплену мною булку Ліді Метельській, яка крадькома обтирала сльози. Серед працівників Союзу був настрої дуже гнітючий і всі мовчали, як наказала поліція.

Після довшого обшуку кімнат, а головне моїх особистих речей, поліція забрала із собою мій особистий кишенивий записник.

При відході я з вимушеною усмішкою кинув кожному головою на прощання. Востаннє глянув на тризуб роботи українського різьбара Винара зі Львова, що його він виконав на моє замовлення. Тризуб мав ту особливість, що з рогів наче освічували його проміння. Коли дивилося на ті різьблені промені під відповідним кутом, можна було виразно прочитати слова: «Вже час, народе, встань», взяті з першої стрічки революційної пісні. Тяжко мені було на серці, коли відчував погляди моїх друзів праці.

На хіднику я вперше відчув повагу ситуації і збагнув, що мене чекає. В мене зродилося переконання, що Дубенко не витримав і заломився. Мене мучила думка, чи зможу витримати тяжкі поліцейські допити, тортури. Пригадалася перша точка націоналістичного Декалогу: «Ані просьби, ані грозьби, ні тортури, ні смерть не приневолять тебе зрадити тайну».

Не жаль за волею огортав моє серце, а страх за себе самого. Що краще – перенести встид і ганьбу зради своїх друзів, чи терпіння, а може і смерть? Вся моя істота бунтувалася проти того, щоб допускати можливість морального заломання. Єдиний вихід – триматися до останнього віддиху.

Хоч до поліційного приміщення було недалеко, я постановив гідно триматися, не нанести сорому родині, Іванові Климову й Вугляреві, які безмежно мені вірили. Найкраще відмовитися від зізнань, як це зробив Микола Климишин на знаному політичному процесі у Варшаві.

І з тією постановою я підніс голову вгору, скинув свій внутрішній тягар із душі і сміло міряв зором ворогів.

Так я покидав радісну весну, свіжозелені бруньки дерев, які ще вповні не розвинулися. На кущах бузка під поліційною станицею безжурно цвірінькали сірі горобчики, які то стрибали з вітки на вітку, то чепурили свої пір'ячка й були до всього байдужі, не відчували того болю, з яким я, проходячи повз них, прощав їх на волі.

Глухо закрилися за мною двері поліційної кімнати.

* * *

Прийшли до мене тяжкі хвилини: фізичні знущання, внутрішня боротьба за скріплення моєї постанови витримати морально й не датися поліційним вимогам. Відзивалося сумління, чи зуміють зрозуміти вагу хвилини молоді члени ОУН, що їх арештувала поліція. Чи не докорятимуть своєму Проводові за підготовку акції, через яку вони наражені на тортури? Це все приводило мене до розпачу. Та я слухав глибин свого сумління і, прислухаючись, чув виразний голос:

Не здатися, рятувати свою честь, якої навіть сильний, озброєний ворог не зможе знищити. Мені полегшало на душі.

Не помагали інтервенції адвоката Ярослава Селезінки і мого директора Антона Маланяка, хоч я до жодної вини не признався, а при конфронтації з Дубенком заперечив його зізнання, які мене обтяжували. У висліді моєї постави Дубенко відкликав свої зізнання, але це не змінило мого становища.

Щоб скоріше позбутися поліційного приміщення, я відразу проголосив голодівку. Комісар поліції Войтар сміявся з того, але коли мені приносила обід пані Ольга Маланяк, поліцист Сова, український яничар, дуже просив, щоб я прийняв їду. Я чув за дверима, як він вибачався перед панею Маланяк, що я впертий і тому не їм.

– А що ви йому робите? Може він слабкий, може йому потрібно лікаря, що він не хоче їсти? – питала стурбовано пані Маланяк, яка для мене була другою мамою.

– Нічого, нічого, він здоровий, я ручу пані, – втихомирював її Сова.

Так само забирала назад вечері дівчина, яка приносила їх від пані Селезінкової. Можливо, що моя голодівка прискіпила закінчення допитів на поліції, які тривали повних чотири доби.

Я ледве сидів на кріслі перед комісаром політичної слідчої поліції із Золочева Йозефом Чайковскім. Присадкуватий, грубий, з рухливими очима, які неначе плавали в олії, комісар поклав короткі руки на краю бюрка і важко сопів. Побіч стояв його асистент Герчик, сильної будови мужчина, високий, із суворим обличчям і грізним голосом, яким від мене вимагав настирливо, щоб я признався до вини. Він був сильний, і я найбільше відчував його тяжку руку. Сидячи на кріслі, я тремтів від холоду, який проймай моє тіло. Тим разом мене вже не били. Вмовляли, просили, грозили, змальовували жахливий образ у тюрмі, а, може, й шибеницю.

– Будь розсудливий! – змучено говорив комісар Чайковскі. – Ти думаєш, що борешся за велику ідею. Воно насправді так не є. Євген Коновалець гуляє по нічних німецьких кабареах за гроші, які ти й тобі подібні збирають на ОУН. Він іще додатково дістає гроші від німецького уряду, а вам вождь і Провід кажуть вести безвиглядну боротьбу з нами. Ти того не знаєш, як живуть члени Проводу з вождем на чолі.

Я сидів і на ніщо не реагував. Іще перед двома днями я обурювався на слова комісара Войтара, які він при побоях говорив. Я протестував проти обиди визначних провідних людей, які були членами Проводу ОУН, а головню заперечував усі наклепи на полк. Є. Коновальця.

Сьогодні я сидів байдужий до всього, фізично вичерпаний і тільки ще в думках, перечився з брехнею ворога, щоб підступом мене духово зламати, зневірити в наш Провід.

– Мовчиш, нічого не говориш? – продовжував комісар Чайковскі – боїшся признатись, гадаєш, що тебе за зраду зліквідує ОУН. Даремно, поки ти є під нашою опікою, тобі нічого не станеться. Ми маємо великі можливості й засоби, щоб тебе скрити за кордоном, дати гроші на життя... Зможеш жити, як пан – і вчитися. Ми нічого такого не вимагаємо від тебе, щоб ти не міг зробити. Виявиш сітку ОУН у Радохівщині, то навіть морально перед собою будеш оправданий, бо ти міг також заломатися під

побоями, як це зробили інші. За це тобі гарантуємо добре життя й опіку...

– А як хочеш боротися за волю України, – докинув асистент комісара, – то можеш боротися з большевиками. Ми теж проти Москви й наші інтереси можуть бути спільні. Тут України ніколи не буде.

– Це вже покаже час, як буде, а я вам нічого не можу сказати про ОУН, бо сам нічого не знаю.

Довго вдивлявся в мої очі комісар Чайковскі і врешті почав писати протокол згідно з моїми зізнаннями. Більше мене не били. Я підписав протокол на одну сторінку, де нічого не було, крім моїх особистих даних і кілька заперечуючих відповідей на питання, які стосувалися до ОУН і самої протиколонізаційної акції.

Ще того самого ранку, тільки сонце сходило, я знову ішов хідником попри Народній Дім, де містився Союз. Світ виглядав мені інакшим, чи тому, що я його знову прощав, чи фізичне вичерпання і шум в ухах не дозволили сприймати його таким, яким він був.

На вулиці Львівській ні живої душі. Та несподівано надійшла дівчина, що обслуговувала родину, яка жила в домі Софії Шумської. Пройшла попри нас із страхом і сльозами в очах. Я, либонь, до неї усміхнувся, бо часто її стрічав на вулиці в сусідстві. Через чверть години за мною закрилися двері судової повітової тюрми.

8. ТРАНСПОРТ ДО ЗОЛОЧЕВА

Коли вже зникли сліди поліційних допитів, які видніли на обличчях майже кожного з нас, замкнених у судовій міській тюрмі, нас викликали на подвір'я. Поліція пов'язала нас ланцюжками й парами, що були пов'язані ще окремим ланцюгом, в ранішніх годинах повела на залізничну станцію.

Сонце яскраво вже світило, молоденькі листочки на деревах блищали своєю свіжістю та манили мої очі. Зелена травичка при дорозі, на якій часто зустрічався жовтий квіт молочаю, і під деякими домами нарциси нагадували мені весну в повній красі. Чому того всього я не спостерігав перед тим? Це все таке гарне й дороге, навіть небо стало синіше, аж темне, й манило душу у свої незбагненні простори. Хотілось іти хоч би закутим, іти далеко-далеко й милуватися красою природи.

Рівночасно радість і сум оповили душу. Сум тому, що я був свідомий останнього прощання на волі. Аджеж прийде час, коли мури тюрми все закриють, лишаться тільки спомин про ті квіти молочаю, на яких уже увихалися бджоли, поля, які вкрилися ранньою озиминою, те небо, яке можна буде бачити хіба тільки через загразоване вікно.

Та не було коли роздумувати, нас завантажили до вагону, й ми поїхали на Львів.

Висіли знову на Підзамчі у Львові і на станції чекали кілька годин на потяг до Золочева. Більша кількість поліції, яка тісно оточувала юнаків {найстарший із нас, районний провідник ОУН Дмитро Кушинський із села Криве мав усього 23 роки і вже відсидів два з половиною роки тюрми в Золочеві, побувши на волі ледве кілька місяців} звертала на себе увагу всіх присутніх на станції.

Я завважив молоду дівчину-панянку, яка, як видно було, – шукала нагоди зблизитися до нас; її очі так і горіли бажанням довідатися, хто і за що арештовані. Вона підходила до поліції і питала про нас польською мовою, але поліція не відповідала. Тому, що я дивився пильно на неї, вона спробувала нав'язати контакт зі мною при допомозі міміки. Я потвердив їй німий запит, що ми українці й націоналісти. Звідки й куди нас везуть, годі було мені відповісти. Та все таки вона врешті відчитала з рухів моїх уст і сама повторила устами назви Радехова й Золочева. На її обличчі лягла легка усмішка.

Я був переконаний, що це вона збирала інформації для Служби Безпеки ОУН.

Коли ми сідали до потягу, дівчина помахала ще рукою в нашому напрямі і ми сховалися в переділлі вагону.

* * *

Із залізничної станції в Золочеві до тюрми, яку називали «Замок», було досить далеко. Ми підходили доріжкою до гори, на якій височіла тюрма. З лівого боку було багато зелених дерев, а із правого боку оточував тюрму високий вал, підмурований кам'яною стіною. На тому валі стирчала колюча загорода із дротів і сітки. На одному розі стояла будка для сторожа, який проходжувався високо на валі.

В той час у тюрмі досиджував свого 5-тилітнього вироку Степан Шульган з-під Золочева, єдиний український політичний в'язень-націоналіст. Було ще кількох українських комуністів і жидів із Бродів та околиці.

Нас по одному розміщували по камерах тюрми між кримінальних в'язнів. Дмитра Кушинського дали до камери ч. 4, а мене до камери ч. 5, отже в сусідстві. Нам було вигідно перестукуватися тільки через стіну. Дмитро Кушинський уже знав тюрму, бо щойно перед місяцями її опустив, знав обслуги і

деяких кримінальних в'язнів, тож давав «цинк» по камерах, щоб «кіндери» (кримінальні верховоди в камерах) не знущалися над прибулими націоналістами, бо при нагоді «скрутують в'язи й буде могила» кожному.

В той час більшість кримінального елементу політично орієнтувалася на комуну й часто з намови комуністів давалася добре взнаки українським націоналістам. Остороги Кушинського багато допомогли зберегти молодих юнаків ОУН перед наругами кримінальних в'язнів, та все таки в одній камері горішнього поверху, наших двох друзів бито й вони терпіли знущання.

Однаке такий стан довго не тривав. Прибуло ще кілька нових транспортів друзів з нашої Радехівської справи, їх розміщено по кількох у камері і з тим мусіли числитися кримінальні в'язні. Коли ж ще прибули нові націоналісти із Золочівщини зі справи Ясінських, тоді всі «кіндери» принишкли. Криміналісти українського походження відразу змінили свою політичну орієнтацію на націоналістів, з якими почали втримувати дружні відносини й часто чинно виступали проти тих, які симпатизували з комуністичною. Таким чином націоналісти скоро мали поважний вплив у камерах.

По кількох місяцях до тюрми привезли студента права Степана Галамая, якого поліція намагалася пришити до групи Ілярія Кука у справі Ясінських. Хоч не було конкретних даних, що Степан Галамай належить до ОУН, усе таки польський суд засудив його на три роки тюрми. Степан Галамай був провідником нашої націоналістичної групи, яка восени 1937 р., разом із прибулими друзями з Тернополя, начислювала біля сто осіб. Галамай теж переводив із нами ідеологічний вишкіл. Тут слід згадати про молодого гімназиста з Тернопільщини Безкоровайного, який був спокійний у поведінці, але дуже ідейний і бойової вдачі. Це ще був юнак, якого тюремна адміністрація кинула до тюремної темниці, що робила часто з націоналістами з якоїнебудь причини. В сусідніх камерах в'язні чули, як Безкоровайного сторожі били кількома наворотами і там його в темниці по кількох добах замучили на смерть.

Довше мені довелося сидіти в камері ч. 23 на горішньому поверсі з Петром Цицю, теж із справи Ілярія Кука. Це був високий і вродливий блондин, із великими синіми очима, Дуже товариський. На поліційних допитах, які були тяжчі, не витримав і заломився. Він так оповідав мені про справу Ясінських.

Повітовим провідником Золочівщини був Василь Кук. Він Довший час вимагав від свого організаційного зверхника, щоб дозволити йому зорганізувати один напад і сконфіскувати більшу суму грошей для ОУН.

Вкінці провідник Василя Кука дав потрібний дозвіл із передумовою, що робота мусить бути виконана без жертв у людях з одного чи другого боку. Слід укласти такий плян, щоб не кинути підозріння на ОУН. Отже вся справа нападу мала бути переведена делікатно, а кінці пущені у воду. Василь Кук прийняв зобов'язання й зорганізував відповідну боївку, у склад якої входили Петро Цица, Качор В., Габа Микола, Майба й Кук Ілярій (молодший брат Василя).

У Золочівщині жили польські дідиці Ясінські, до яких належали землі Підлисся, включно з Підлиською горою, на якій стояв пам'ятник Маркіяна Шашкевича. Ясінські були великими шовіністами і їм було дуже не в смак, що на їх власних землях українці кожного року відбувають свої національні маніфестації.

В 1937 році був плян розпарцелювати землі Ясінських між польських колоністів, а пам'ятник Шашкевича усунути. Про це ОУН збирала відповідні докази, й повітовий провідник ОУН Василь Кук вирішив Ясінських заатакувати першим, щоб спаралізувати їхню акцію. Були це багаті дідиці, й В. Кук планував сконфіскувати ті гроші, зібрані з тяжкої праці українських рук і з української землі.

Переодягнена в поліційні уніформи боївка з двома «таємними агентами в цивільно» приїхала до двора Ясінських перевести ревізію й переслухати дідиців під закидом зв'язку з якоюсь польською групою, яка в той час діяла нелегально на польських землях. Не пригадую собі провідника тієї групи й назви організації, яку переслідувала поліція.

Відповідні документи, уніформа поліції спершу не викликали жодного підозріння в Ясінських, які були тільки прикро заскочені. В часі переслухання, чи то мова, чи те, що гроші й деякі книжки були зложені, як доказовий матеріал проти Ясінських, зродили підозріння в дідиців, що вся справа неясна.

Ясінські намагалися якось получитися з комендантом поліції в Золочеві. Ілярій Кук завважив, що Ясінські починають підозрівати підступ і для більшого переконання, що дійсно поліція, проголосив тимчасове арештування Ясінських до в'язниці всієї справи на комісаріяті в Золочеві. Ілярій Кук розрахувався на те, що десь по дорозі до Золочева відв'яжеться із своєю групою від Ясінських і замече за собою сліди. Тому дав доручення фірманові запрягати коні, й до панського повозу всіли «агенти».

У дорозі Ясінські зовсім позбулися всякого підозріння і вже були певні, що справді їдуть на комісаріят поліції. Почалася розмова «від серця» і Ясінські кидали всякі образи на адресу українців. Коли ж дійшло до того, що Ясінські висловилися про українців як про бандитів, через яких немає ніколи спокою, нагло впали постріли: один, другий, і обидвоє Ясінські згинули відразу. Ілярій Кук вирішив справу під імпульсом внутрішнього почуття образи, за зневагу українського народу і згарячу поладнав справу некорисно для організації та громадської opinii. Хоч друзі були обурені таким потягненням Ілярія, було пізно про це говорити. Треба було втікати.

Першої ночі поліція вже встигла зорганізувати облави в усіх напрямках. Ще тієї ночі загинув Майба в поліційнім однострою у перестрілці з поліцією. Двох інших друзів поліція спіймала протягом кількох днів. Василя Кука, Миколу Габу, Петра Сороку поліція арештувала вдома, але із браку доказових матеріалів випустила їх на волю. Василь Кук відразу з поліції подався в підпілля. Скоро після того зробив це саме Микола Габа, але в 1938 р. поліція наскочила на нього на квартирі Купчика в Золочеві, де вив'язалася стрілянина. Габа відстрілювався із горища і вбив одного поліційного агента Бісінака, а сам скочив у город і втік.

Ілярій Кук сидів у камері 17, а в сусідній сиділи Степан Галамай і Петро Тупиця із с. Дмитрова, Радехівського повіту. Перед моєю судовою розправою мене перенесли з камери від Петра Цици до камери, де сидів Галамай. У тій камері разом просиділи кілька місяців, було доволі часу пізнати себе й подружити.

Дуже довірочно мене поінформували, що плянується втеча з тюрми Ілярія Кука, якому грозить кара смерті. Все мав поладнати його оборонець, який погодився принести йому пістоль до тюрми. Провід ОУН був повідомлений про плянову втечу, але тому що Ілярій Кук порушив організаційну дисципліну і на власну руку зайво постріляв людей, організація заборонила доставити пістоль до тюрми, бо вважала, що на волі Ілярієві не оминати суворого організаційного покарання. Було, отже краще погодитися з долею в тюрмі й ворожим судом.

Того всього Ілярій не знав і далі плянував утечу навіть без пістоля, просто через вирізану ґрату у вікні. Але й той плян зрадив бандит Цвен, який був донощиком тюремної адміністрації.

Тюремна адміністрація побоювалася, що Ілярій може зреалізувати плянову втечу, тому вирішила перевезти його до тюрми Бригідок у Львові, вкортці після судового процесу.

Процес проти Кука і друзів почався в січні 1938 р. в Золочеві, Ілярій Кук, Качор Вол. і Петро Цица одержали кару смерті. Двом останнім замінив апеляційний суд на досмертну тюрму, Ілярія стратили.

При страті Кука був присутній о. д-р Богдан Липський і, мабуть, д-р Степан Шухевич, як оборонець.

Чомусь адміністрація тюрми Бригідок задумала Ілярія Кука повісити на вартівні, а не на підвір'ї, на побудованій шибениці, як до того часу було завжди практикувано. Отже процедура повішення виглядала так: кат холоднокрівно закрив Кукові петлю на шию й вибив стілець з-під ніг. Сталося те, чого найменше можна було сподіватися.

Ілярій Кук своїм тягарем вирвав гак із стелі і впав живий на підлогу. За віруванням усіх в'язнів, у таких випадках другий раз не вішають. Та це, мабуть, були припущення, нічим не обґрунтовані, бо на очах свідків і Ілярія Кука робітники почали наново вмонтовувати гак у стелю, що забрало досить часу.

Тим часом Ілярій дуже мучився, тяжко віддихав і душився. Очима водив за працею робітників і чекав чергового повішення. За другим разом гак уже не вирвався, й Ілярій Кук закінчив своє молоде життя. Перестало битися серце молодого бойовика, сина залізничника із с. Красного коло Золочева.

9. СУДОВИЙ ПРОЦЕС

Приблизно у вересні 1937 р. судове слідство проти нашої групи було закінчене. Скінчилися затяжні й нудні допити слідчого, який майже кожного дня викликав мене до тюремного бюро і у присутності двох експертів, розпізнавальників характеру письма, питав щоразу одне й те саме. Експерти диктували інструкції і організаційні доручення, які знайшла поліція в Дубенка, а я все писав і писав, виглядало, що в безконечність, може по кілька сотень разів переписував мабуть чотири документи.

Три документи були підписані «Щетиною», тобто мною, а одні носили підпис «Кангур», тобто члена повітового проводу від пропагандивних справ – П. Тупиці із с. Дмитрова. Всі документи були друковані вільною рукою. Тож і мені доводилося вільною рукою теж друкувати. Я, правда, намагався змінювати характер кожної букви, інакше їх укладав, писав помалу й незугарно та все таки знавці характеру письма визнали перед судом, що організаційні доручення були писані моєю рукою.

Я був би повірив експертам, що вони розуміються на справі, але коли вони обидва авторитетно

ствердили, що письма підписані псевдом «Кангур» теж належать мені, тоді я дуже засумнівався у їхній фаховості.

Та дуже можливо, що поліція хотіла мене більше обтяжити матеріалами. Безпосередніх доказів проти мене вона не мала. Єдине, що Дубенко під тортурами виявив моє прізвище як людини, з якою мав організаційні зустрічі, і що письма теж походили від мене. Хоч Дубенко перед слідчим суддею відкликав свої попередні зізнання і сказав, що їх зізнав неправдиво і що зі мною ніколи про організаційні справи не говорив, це нічого не допомогло, бо поліція, спираючись на перші зізнання Дубенка, обвинуватила мене як повітового провідника Радехівщини й того трималася до кінця.

Акт оскарження, який мав понад п'ятдесят сторінок машинопису, кожний із нас отримав до рук по камерах. Обвинувачених було 54 особи. Годі мені пригадати всіх друзів з тієї судової справи, але тут вичислю тих, що пригадую:

Дмитро Кушинський, Василь Демчук, В. Войтович, Євген Апонюк, Гречаник, Іван Дідик, Іван Казанівський, Гриць Казанівський, Іван Шпак, Володимир Фединишин, Петро Туплиця, Березюк, Панчук, Василь Кухта, Іван Тимчишин, Степан Харчун, Войцеховський, Василь Єнджейовський, Пущик й ін.

З уваги на більшу кількість осіб, справу розділено на дві частини. Перша група начисляла тридцять осіб, друга – двадцять чотири особи. Нашим оборонцем були: д-р Степан Шухевич зі Львова, д-р Теодор Ваньо, д-р Безпалко (Д-ра Безпалка НКВД розстріляв у Бригідках у Львові в неділю 22 червня 1941 р., в перший день вибуху війни. В тому часі теж сиділи в тюрмі його донька Оріся, про яку згадаю пізніше) д-р Володимир Краснопера, д-р Струсевиц, д-р Григорій Олесницький – всі із Золочева.

Акт оскарження будувався на перших зізнаннях обвинувачених. Майже половина тих зізнань була спрепарована поліційними чинниками й потверджена ув'язненими під примусом тортур. Для прикладу наведу такий випадок: Я цілком не знав Войтовича, підрайонового провідника зі Щурович, але він під тортурами на допитах зізнав, що це я його втягнув до ОУН і отримував від мене доручення.

Гриць Казанівський і Василь Кухта зізнали також під пресією й тортурами, що я їх вербував до ОУН. А в дійсності з ними я ніколи про ОУН навіть не говорив і сам не знав, що вони були у званні ОУН. Для мене були відомі тільки числа, деякі псевда на підставі організаційної схеми.

Було ще більше друзів, які обтяжили мене, як повітового провідника, й це мене вповні переконувало, що їхні зізнання були вимушені та фальшиві, за винятком районного провідника Дубенка.

Хоч слідчий суддя довго переслухував друзів, які всі відкликали попередні обтяжуючі зізнання й подали свідків та інші факти вимушення зізнань поліційними чинниками, він обмежився тільки нотаткою відклику зізнань, але весь акт оскарження спирався на початкові неправдиві зізнання багатьох ув'язнених.

Акт оскарження мав такі закиди: приналежність до ОУН, змагання відірвати частину землі від цілості Речіпосполитої Польської, нелегальне посідання зброї і ужиття зброї в часі акції (мова про застрашування польських колоністів, яких тієї ночі було виселено з колонії коло с. Дмитрова). Цікаве, що поліція зовсім поминула той факт, що її роззброєно під Кривецьким лісом. Шпак Іван найбільше того боявся, бо це було його завдання.

Приблизно на початку грудня нас автом завезли до суду в Золочеві. Дві лави оскаржених берегла мундирована поліція. Перед нами засідав судовий трибунал: по середині три судді, побіч прокуратор, на двох лавах із правого боку присяглі судді. різного віку і стану, по лівому боці наші оборонці, а побіч них представники преси. Позаду нас за бар'єром – битком набита заля людьми-українцями, переважно молодь і родини підсудних.

Очима я шукав когось із родини, побачив мою матусю, яка раділа і плакала одночасно. Сиділа на лавці і шептала молитву та час-від-часу обтирала сльози. Поліція нікого не допускала близько, не дозволено було розмовляти з підсудними.

Таких матусь, як моя, було багато, всі вони були горем прибиті за долю своїх синів. Кожна з них мала пакуночок для сина й передала його через поліцію, яка приймала все, що подавали, навіть шоколаду, що її ніколи не приймали в тюрмі.

Наші матері сиділи поважно, скупчено й кожної зір спочивав на синові.

Серед публіки були теж студенти золочівської гімназії, ті, що приходили на побачення з нами, приносили «грипси» (нелегальні записки) із світу й перебирали від нас на світ. Це були спритні, відважні юначки ОУН, які знали своє завдання. Тож на судовій розправі не тільки подавали нам солодощі, кидали квіти, але щастило їм передати «грипси» приватної натури, з поцілунками, побажаннями витривалості, щоб перейти найгірше та не заломитися.

О, таких «грипсів» кожний був жадний, кожний із нас чекав і радів, як отримав їх. Ті дівчата були такі близькі нашим серцям, що тільки того ми чекали, щоб нас знову привезли на залю розправи, щоб поновно побачити Марійку Руденську, Мілю Гриценко, Вовк, Олю Мудру, Олю Кук й інших, прізвищ яких уже не пам'ятаю, але їхні усміхнені обличчя й досьогодні не затерлися в пам'яті. Нас найменше цікавила судова розправа, ми нудилися, чекали перерви, щоб знову кинути усміх матусі й залицятися до дівчат. Бо таких нагод ніколи в тюрмі не буває.

Зізнання підсудних перед трибуналом були скупі, короткі й нецікаві. Кожний заперечував свою участь у протиколонізаційній акції, заперечував приналежність до ОУН, а на запит судді, чому на поліції зізнав інакше – твердив, що поліція тортурами вимушувала фальшиво зізнавати.

Поліція все це заперечувала, й виглядало, що ніхто підсудним не вірить. Були переслухані свідки, які твердили, що дехто з підсудних в часі акції був удома, а підсудний сам признався, що брав участь в підпалі скірт тієї ночі.

Я теж зізнавав коротко, обмежився на своїх особистих даних і на всі інші питання щодо ОУН і самої акції відмовився відповідати. (Опісля я шкодував того, що не признався до участі в ОУН і справи колонізаційної політики Польщі відносно українських земель не засудив таки на самому судовому процесі). Такі міркування постали в мене внаслідок розмов із Степаном Галамаєм у камері, й тому я зовсім несподівано для суду зайняв останнє слово, даючи свою оцінку польській колонізаційній політиці, яка причинила сьогоднішню розправу.

Районовий Дубенко, хоч признався у своїй приналежності до ОУН і до своїх організаційних документів, однак відмовився сказати, хто йому ті документи доручив.

Перед латинським Різдом суд зарядив дальший розгляд судової справи аж по Новому Році. Сумно стало в камерах, життя знову впровадило нас у тюремний побут. Знайомі милі обличчя із судової залі тільки снилися. Нетерпеливо ми чекали продовження справи, щоб знову мати нагоду відрізнити монотонні тюремні дні. Правда, Комітет допомоги політичним в'язням із міста Золочева під проводом пані Чемеринської поробив усі старання, щоб ми могли отримати Різдвяні подачі й відзначили наші українські свята за традицією.

На Різдво раненько нас відпровадили до тюремної каплиці на Службу Божу, яку відправив отець із Золочева. Після того ми в камері ділилися ласощами зі світу та колядували. Господарем камери був Степан Галамай і дбав, щоб нікому не було кривди.

З Різдом ми побажали всього добра і правильного шляху для редактора «Вікон» (комуністична газета) Олексюка, якого підозрівали інші в'язні-комуністи, що він захитався й перейде в націоналістичний табір. Була це людина освічена, але на багато наших питань він не мав відповіді і збував їх мовчанкою. Інші ж комуністи вдавалися до діалектики й «викручувалися сіном».

У багатьох справах, які стосувалися до т. зв. уряду УССР, самостійности паперової держави, вислужництва Москві й допомоги винищувати українських інтелігентів та селянство, до страшного голоду в Україні, який допомагали реалізувати такі місцеві українці-комуністи, Олексюк спокійно погоджувався з нами й навіть не пробував обороняти київської агентури Москви. Це нам давало можливість підозрівати, що Олексюк пізнає правду.

Тої самої думки про Олексюка були й комуністи, які оминали близьких відносин з ним. Та були теж завзяті комуністи: Бурачок, Чобіт, Заяць (мабуть правник по фаху) та ін Кутя бойкотували його товариші за націоналістичні погляди.

У другій половині січня продовжувалася судова розправа. Три дні вона відбувалася при замкнених дверях, нікого з родини не допускали на залю. Всього було кілька агентів і військових старшин, які постійно робили якісь записки.

В тих днях зізнавали знавці письма й читано організаційні документи та кілька коротких моїх поезій, за які мені було чомусь дуже соромно і я червонів. Я їх колись писав і суворо конспірував перед друзями. Суд добачив у віршах оспівування України, для якої я жив і хотів умерти. Це мав бути доказ, що я вже зріла людина і знав свою мету, бо так писати міг тільки націоналіст. Посередньо це мав би бути доказ моєї приналежності до ОУН. Я про ніщо не дбав, тільки соромився своїх віршиків, які чула наша оборона, що могла комусь сказати на світі, чого я дуже не хотів. Після того на перерві підійшов до мене д-р Степан Шухевич і тихенько запитав:

– Це ти писав?

Я насамперед іще дужче почервонів і притакнув, спускаючи голову вниз.

– Шкода, що пропали, – коротко сказав мій оборонець і відійшов.

Те ствердження мене знову заскочило, й мені стало наче менше соромно.

Ще кілька днів відкритої розправи й почав оскаржувати прокуратор. Говорив із патосом,

переконавав і змальовував події так, що про невинність підсудних і мови не могло бути.

Після прокуратора стали промовляти наші оборонці. Перший говорив д-р С. Шухевич. Він почав монотонно, спокійно, відчитував якісь параграфи, оскаржував поліцію за немилосердні побої арештованих, які хоч були звільнені з поліції на волю, але тяжкі побиття занотував лікар. Того поліція не мала права робити. Про саму справу акції проти колоністів говорив, що це радше спонтанний протест українських селян, яких витискали польські колоністи.

Кожна людина має право на свою оборону, – твердив д-р Шухевич і згадав польську неволю під москалями та боротьбу Пилсудського за права польського народу. Адвокат підкреслив, що в акції не було плянованого й доконаного вбивства, ніхто у своїй приналежності (за винятком одного) до ОУН не признався, отже всі оскарження прокурора не витримують критики.

Коли промовляв д-р Шухевич, ми всі вірили в нашу невинність і почали переконуватися, що після розправи вийдемо на волю. Та це була тільки ілюзія.

Я скористав із права останнього слова і сказав менш-більш таке:

«Я до ОУН не належав, а що мене обтяжив Дубенко, це вже секрет поліції..., Колонізація українських земель польськими колоністами обурює нас усіх і не є виключене, що тепер я добровільно пішов би до ОУН, щоб боротися проти того. Щодо самої акції, я шкодую, що не міг брати участі, бо мені про це ніхто не сказав. Але моя думка така, що український нарід боронить своєї землі, яка століттями просякала потом і кров'ю найкращих синів України в її обороні. Тепер боронить свою землю такими засобами, на які є спроможні українські селяни, й виявом того була спонтанна акція ...»

Тяжко мені тепер відтворити докладно зміст мого слова, але я тоді тих кілька речень виявив на пам'ять і говорив у камері перед С. Галамаєм.

Інші підсудні теж говорили, дехто коротше, дехто довше, а більшість підсудних зреклася свого останнього слова. Дмитро Кушинський сказав, що він є селянин і його серце болить, коли бачить, що на прадідні українські землі приходять чужі люди. Де ж тоді має подітися людина, яка родилася і від віків жила на тій землі? ...

Присяглі судді слухали з великою увагою слів підсудних і вийшли на останню нараду, де мали кинути своє слово: «винен» або «не винен».

Наші родини, знайомі дівчата й гості в залі чекали з великою нетерпеливістю вислід наради присяглих суддів. Через яких дві години з повагою увійшов суд і присяглі. Один із них відчитав вислід голосів. Щодо мене: 12 «винен», Кушинський 11 «винен», один «не винен», Дубенко 12 «винен». Інші більшістю голосів «винні». Одинадцять підсудних отримали більшість голосів «не винен».

Після наради трибуналу були відчитані: вироки. Кушинський 11 років тюрми, Дубенко 10, інші від 5 до 8 років, а тільки Войцеховський 2 роки.

Мені відчитано вироки із трьох параграфів на суму 18 років тюрми й відразу скорочено на 12 років тюрми та позбавлення громадянських прав на 20 років. Вільних друзів відставлено набік, які скупчилися, немов перестрашені овечки. По них не можна було пізнати якоїсь радості, радше заклопотання, сумні погляди очей в наш бік і більший жаль за нас, ніж радості із своєї долі. Щільніше нас оточила поліція й відставила на довгі роки до тюрми.

* * *

Безпосередньо почалась справа другої групи, складеної із 24 підсудних, до яких мене знову приєднали. Скільки я мав радості і приємности, що знову міг бачити нові обличчя в залі, тих самих дівчат і нових матерів, які прийшли пішки 60 км., щоб побачити своїх синів.

Процедура й порядок наради суду відбувалися без змін. Цікавим було те, що тим разом виступало більше свідків, які доказували знущання поліції над в'язнями в часі допиту. Як видно було, суд з того не був дуже задоволений, але зізнання комісара Войтара внесли нову ситуацію в цілій справі.

Комісар не тільки спирав свої оскарження щодо мене на зізнаннях Дубенка, але кілька разів покликався на «конфіденційні в'ядомості», яких виявити, мовляв, не міг. Знаючи з першого зізнання Дубенка про організаційну районну відправу в Кривецькому лісі нічною порою, комісар зізнавав, що мав докладні відомості про підготовку ОУН до акції і що він особисто слідкував та підслухував розмови й наради районних, якими я проводив. Для підсилення своєї правдомовности комісар Войтар описував барву плащів, включно з моїм.

– Звідки свідок докладно все це знає? – запитав я Войтара.

– Я був повідомлений конфіденційним шляхом про таку організаційну відправу і вчасно в товаристві агентів примістився в лісі близько місця, де відбувалася зустріч, – відповів комісар Войтар.

– Як ви могли так докладно бачити барву плащів, як це була пізня пора ночі?

– Ніч була дуже місячна, – без надуми відповів комісар.
– Тоді я прошу пана голову суду перевірити дату, чи в ту ніч світив ясно місяць! – звернувся я до суду.

Я добре тямив, що згадана ніч, коли ми справді таку відправу мали, до якої признався Дубенко, була не місячна й було так темно, що годі було розпізнавати силуетки людини на два метри. Тим більше, що ми кілька разів змінювали місце нарад на всякий випадок, якщо б хтось, ще до нашого приходу хотів схритися.

На поміч поспішив д-р С. Шухевич, який уже велів заглянути до календарця. Тримавши його в руці, він сказав:

– Високий Суде, перед собою я маю кишеньковий календар, і тієї ночі, про яку твердить пан комісар, що була місячна, місяць зійшов далеко по півночі, а відправа мала відбутися перед північчю.

На залі констернація і шум. Судді переглянулися між собою й голова зарядив перерву, лишаючи почервонілого та зніяковілого комісара при столику зізнань.

Після наради суд проголосив перерву розправи на чотири дні.

Зазначую, що відправа районних мала велике значення для самої акції, бо тоді був поданий точний план і розподіл усіх функцій за районами. Бойова охорона обставила ліс на кожній стежці й дорозі так, що поліція, ані ніхто інший не міг продістатися до лісу без завваження. Районові проходили за домовленими кличками, і їх відставляла охорона на означене місце.

На суді виявилася очевидна неправда в зізнаннях комісара, тяжкі побиття поліцією підсудних і головне те, що поліції не вдалося того приховати, тому суд відкинув деякі поліцейські зізнання, а прокуратор вже не почувався так певно у своїх оскарженнях.

У висліді певного скандалу присяглі судді на своєму засіданні зняли вину з усіх підсудних, за винятком Березюка, якого трибунал засудив на 6 років ув'язнення.

Шкода було опускати залю суду, з якої стільки гарних вражінь лишилося в нашій пам'яті, як підсудних. Не так розправа й суд нас цікавили, як публіка, яка наділяла нас своєю симпатією. Це все скінчилося. Всі очі звернулися на нас двох, відпровождуваних поліцією до автомашини. Заплакані очі й усміхнені уста прощали нас востаннє. Тепер ми мусіли підтримувати наших батьків, дівчат, які почали плакати. «Держіться!» «Слава!» – це були наші останні слова. За кільканадцять хвилин ми вже були в тюрмі.

* * *

На горішньому поверсі в тюрмі була одна камера, яку називали «панською», бо мала велике вікно (всі інші вікна були замуровані до половини). Там сиділи протеговані в'язні, а перед роками в тій камері сиділи самі політичні в'язні. Це були добрі часи, політичні мали окремі привілеї, отримували книжки, приладдя до писання, ходили в цивільному одязі й часто могли висилати листи. Це був початок тридцятих років. Отже в «панській» камері колись сиділи мої друзі: Кушинський, Тимчук Іван, Тупиця Петро, Каплун Вол., Кук Василь й Ілярій, Майба Андрій, Мандрика Р. та ін.

З тієї камери виніс на світ Тимчук цікавий рисунок. «Святий Вечір у камері». При довгому столі на лавах засіли друзі до Святої Вечері, яку принесли готову незабутні пані з Допомогового Комітету для політичних в'язнів. На стелі висів великий декоративний павук із соломки власної роботи. Була теж маленька ялинка. Після вечері всі колядували. Вол. Каплун був добрим малярем і нарисовував друзів при столі.

Тепер адміністрація робила все можливе, щоб політичним дошкулити, понизити їх гідність і без причин кинути до карцеру на холод і голод, а то й побиття, як це було з Безкоровайним. В'язнична управа не тільки забороняла політичним в'язням робити спільне святкування Різдва чи Великодня, а навіть не дозволяла отримати кутю, лише тільки булочку.

Не тільки що не дозволяла на книжки, часописи, а й відібрала цивільне убрання, і політичний був зовсім зрівняний із кримінальними в'язнями та трактований адміністрацією гірше за бандитів. Колись на проході можна було все пізнати політичного в'язня у його цивільному вбранні, з виплечаним волоссям і з книжкою в руках. Тепер того всього не було. Політичних в'язнів означували «карний за злочин не ради особистої користи».

Отже до такої категорії в'язнів зачислила тюремна адміністрація нас 19, засуджених за «протиколонізаційну акцію». Кілька днів ми опиралися й не дали стригти нашого волосся та стягнути цивільного одягу. Нарешті по карцерах нас силою роздягнуто, стято волосся й кожному кинули полотняні штани і блюзку та білизну.

Одяг був твердий як луб'я, та не було іншої ради, мусіли до того звикати! Але до того я себе

приготував.

Я часто згадував своїх друзів з повітового проводу Радехівщини, про Івана Климова і шкода було, що його ледве чи колись в житті зустріну. Не мав я про нього в тюрмі жодної вістки. Часто думав про членів Крайової Екзекутиви з Варшавського процесу і мріяв колись з ними стрінутися чи хоч тільки з деякими. Тут мені на думку приходив Богдан Підгайний, який сидів в ізоляторі у Дрогобицькій тюрмі. Про це мені сказала моя мама на одному з побачень, бо саме того літа їздила на побачення до Підгайного його мама. Це для мене була цікава новина і в мене зродилося непоборне бажання: виїхати до Дрогобицької тюрми.

10. ТРАНСПОРТОМ ДО ДРОГОБИЧА

Не минуло багато часу від нашої розправи, як Степан Галамай повідомив мене, що отримав інформацію з світу про голодівку всіх політичних українських в'язнів по всіх тюрмах у Польщі за права політичного в'язня. Голодівка не могла тривати більше десяти днів. На домагання в'язнів дозвіл провести голодівку дав сам пол. Євген Коновалець, Провідник ОУН.

По всіх тюрмах одного дня мала початись голодівка. Реченець своєчасно мав бути поданий до кожної тюрми, тож треба було добре обдумати всю справу, щоб повідомити друзів, духово їх до того приготувати й у всьому затримати конспірацію перед адміністрацією.

У червні 1938 р. мене несподівано викликали з камери і відставили до магазину перебрати свої цивільні речі. Готувався транспорт до іншої тюрми. Зі мною їхали разом Дубенко й Василь Кухта. Досить далеко ми йшли пішки на залізничну станцію.

Ідучи поїздом, ми не мали уявлення, куди нас везуть. Та коли минули Стрий, то були певні, що їдемо до Дрогобича. В ранішніх годинах ми висіли на залізничній станції у Дрогобичі і пішки кілька кілометрів ішли до тюрми, яка містилася далеко від міста на горі під лісом, червоніла своїми будівлями з цегли і здалека була схожою на якусь санаторію.

Знову перевірка, тюремна уніформа й поодинка. На коридорі спокій, немов би ніхто не жив. Тільки кроки вартового глухо лунали, коли переходив коло камери.

Камера була чисто вибілена, а харч далеко кращий, ніж у Золочеві. Ночі були холодні, й зимно було спати під одним коцом.

Не знаю, котрого дня з черги сидження в подинці через віконце в дверях хтось мене закликав по імені. Я чимало здивувався, побачивши у віконечку якогось в'язня, що просував через маленький отвір тюремного «грипса». Я з великою цікавістю розвинув папірець і читав дрібненьким мачком: «Ми повідомлені про ваш транспорт і за кілька днів всі три будете на нашому відділі. Слава Україні!».

Я невимовно зрадів, маючи контакт із групою українських націоналістів, які ввіли передати записку. Негайно я викликав через стіну Василя Кухту й вистукав шифром добру новину, а він мав передати її Дубенкові. Наші побоювання, що прийдеться в подинці вік коротати – були зайві.

Точно два тижні ми сиділи ізольовані в подинках. Потім нас перевели на відділ, де в камерах сиділи українські націоналісти. Я попав до камери, де було двох друзів: Корнелюк із Волині, прізвища другого не пригадую.

Камера була на три ліжка. Велике вікно виходило на подвір'я, де стояв високий комин як у гуральні. Здається, що це було на третьому поверсі. Старі мешканці камери поінформували про стан нашої групи, яка нараховувала понад 50 осіб. Провідником групи був Василь Ваврук із Сокальщини.

Другого дня перед полуднем хтось через віконце у дверях знову закликав мене, кинув папірець до середини й похапцем сказав:

- Богдане, дивись через вікно!
- Підгайний, – я ввів сказати тільки одне слово, бо кроки швидко віддалилися.

Я пізнав по голосі, якого не чув майже п'ять років. У «грипсі» він писав. «Я мав побачення з мамою, оповідала мені про тебе й казала, що в хаті всі здорові. Напиши мені про всі новини, які знаєш, і про себе. Слава Україні!».

– Цей лисий, то Богдан Підгайний, – показав через вікно Корнелюк, – а цей високий, то Івасик, третій д-р Кобольник із Дрогобича, досиджує свій вирок і вкортці вийде на волю.

На закруті Богдан Підгайний дивився до нашого вікна й певно помітив наші обличчя у вікні, бо кивав головою непомітно для вартового. Я махав рукою «Вилисів Богдан, – думав я собі, – але добре виглядає і все та сама проста постава». Івасик високий, аж похилий. Всі три ходили одинцем згідно з тюремними приписами

- Ти знаєш Богдана Підгайного? – запитав Корнелюк.
- Від малої дитини, його батько є директором школи в моєму родинному селі. Я ніколи не

думав, що стріну його.

— Доля однакова для нас, — сказав Корнелюк, задавлений у вікно і поглядом блукаючи десь понад верхів'ям Підкарпаття, — стрічаємося у лавах підпільної боротьби, на судових процесах, по тюрмах, а часто й на другому світі.

Після обіду я написав довгого «грипса» до Підгайного. Писав про всіх знайомих, про його швагра, а мого стричного брата, про Романа Шухевича, швагер якого працював зі мною в Союзі й був у постійному контакті з Романом. Переповів теж про нашу протиколонізаційну акцію і судову розправу та просив при нагоді передати на баченні через маму привіт моїм батькам.

Готовий «грипс» я пустив тюремним «конем» (назовні з вікна до вікна шнурком) до провідника групи Ваврука Василя, який мав привілей контролювати «грипси» й передавати на призначену камеру.

Зворотню дорогою ми отримали тюремну газету, об'ємом біля тридцяти сторінок рукопису на папірцях до тютюну «Калина», яку редагував д-р Кобільник і Б.Підгайний.

То була для мене не абияка новина. Я не тільки подивляв ідею видавання тюремної газети, але і спосіб збирання всіх актуальних світових та організаційних новин із світу.

— Наша редакція отримує із світу — кілька газет, українських і польських, пояснив мені Корнелюк, який зразу помітив моє здивування. — Газети отримує Богдан Підгайний за окремим дозволом міністерства юстиції. Ті всі, з Варшавського процесу, підлягають окремим розпорядкам. Вони є стисло ізольовані від усіх інших націоналістів — це теоретично, ти сам бачиш, який ми втримуємо з ним контакт — додав Корнелюк і усміхнувся. — Вони можуть отримувати книжки й газети. Нам вільно читати книжки тільки з тюремної бібліотеки, а про українські газети й думати годі. Та не журися, ми часто маємо свіжі новини й скоріш від тюремної адміністрації. Тут є і такі в'язні, що можуть слухати радіо й усі цікаві новини негайно передають нашій редакції. Це окрема каста криміналістів, які працюють у різних тюремних верстатах. Тут є велика столярня, з якої вагонами відправляються люксові меблі до різних державних урядів у Варшаві. Є такі в'язні, що мають нагоду в товаристві стражника виходити до міста за всякими справами. Про такий привілей політичні в'язні й думати не можуть. Нас усе стискають кліщами адміністраційних законів.

«Тюремні українські вісті» на першій сторінці подавали про початки подій у Карпатській Україні. Це для мене було новиною, на карантені до нас не доходили жодні вістки, бо ми не мали контакту з іншими в'язнями. Взагалі про події у світі я довідався щойно з нашої тюремної газети.

Події на Закарпатті мінялися майже кожного дня. Надзвичайний додаток до «Тюремних українських вістей» появлявся в камері кожного дня. Часто редакція вистукувала шифром до стіни найновіші й цікаві відомості, які передавалося через стіни з камери до камери. Новини подавали, що на Закарпатті формується український уряд, організуються січовики. Ми жили зовсім новими враженнями, яких іще не переживали в житті. Це ж по падінню чеського уряду поставала словацька держава, а частина України на Закарпатті підіймалася до свого самостійного життя. Хтось подав із «світу» вістку, що на Закарпаття нелегально, для допомоги, відходять члени ОУН.

Ми жили зовсім іншим життям, як у Золочівській тюрмі. Тут був певний плян діяльності. Всі друзі мали якесь приділене зайняття: вивчали ідеологію українського націоналізму, історію України й ін. Не раз можна було поговорити із друзями з іншої камери крізь вікно, хоча б тільки кількома реченнями. А найважливіше було те, що по камерах сиділи самі українські націоналісти. Це вибороли друзі одинадцятиденною голодівкою, яка відбувалася в той час, коли ми сиділи в поодиноких. Таким чином були відсутні всілякі нестерпні конфлікти зі злочинцями, які здебільша були союзниками комуністів. В камері панувала наскрізь родинна атмосфера. Дні проминали легше і скоріше.

Мені здавалося, що у Дрогобичі прийдеться повних іще десять років коротати своє молоде життя. Не раз ставив собі питання: як проживають, що роблять Іван Климів, Вугляр, Микола Свистун? Та доля їх була мені невідома. Так, як не була відома доля кожного в'язня на завтрішній день.

У тюрмі немає нічого стійкого, коли мова про в'язня. Він ніколи не є залежний від себе. Ніколи не знає, що з ним станеться за годину, чи навіть за хвилину. Сидить людина із друзями, зжилася, й одної хвилини нагло «ключник» відкриває двері, каже вдягатися й забирати всі свої речі. Людина похапцем вкладає до своєї торбини-саморобки пасту й щіточку до зубів, шматок мила, рушник і кусок хліба. На швидку руч прощається із друзями, не може промовити слова, бо щось стискає в горлі, й бореться із собою, щоб не виявити сльозинки, яка ось-ось наповнить очі.

Друзі розуміють свого друга, потішають і штучно усміхаються, бо їм теж шкода друга, з яким зжилися. Стискають руку, навіть поцілюються й обов'язково кажуть: «Тримайся!»

Людина спітніє в одній хвилині з поденервання і з червоними вухами виходить на коридор. Там іде смирно, без опору, куди каже ключник. Можуть її кинути до іншої камери, і як між

націоналістів – велике щастя, а як між кримінальних – це подвійне лихо, бо адміністрація зробила це зумисне. Все заплановане й тільки вистачить ключникові моргнути бандитові, впускаючи людину до камери. Такого доля припечатана. Забава у «сліпака» (насліпо вгадати, хто вдарив у спину) скоро доводить до нещастя. Замість рукою – скрито б'ють скрученим мокрим рушником або чоботом, і це тільки забава. Б'ють, поки не вгадаєш. А вгадаєш тоді, коли бандити вже бачать тоненький струмочок крові з уст.

Людина рештками сил дорачкує до дверей і кличе допоміж. Тоді забирають до шпиталю, щоб догорів, або вийшов калікою на ціле життя.

Буває теж, що ключник веде людину просто до магазину де видають приватні речі, тоді знаєте, що везуть до іншої тюрми.

Дрогобицька тюрма мала власну оркестру і драматичний гурток. Часто я чув проби оркестри й насолоджувався звуками інструментів. Та не мав я нагоди побувати на тюремних імпрезах, на які приходило багато довірених гостей із міста.

Коли сонце заходило й вершки смerek за тюрмою прибирали рожевий відтінок, а долиною стелився сірий туман і присмерк, я залюбки стояв при вікні й дивився в далечінь аж до синього обрію Карпат.

Часом поблизу блукала пара закоханих, які теж довго дивилися на вікна тюрми. Не раз привітали помахом хустини, а дівчина великодушно передавала комусь поцілунок. Одна пара приходила кожної неділі в одній порі вечором на одне й те саме місце. Я їх відразу пізнавав, хоч видно було тільки силуетки людей, пізнавав по рухах. Я їм махав із вікна, вони мені відповідали. Постоявши трохи, вони відходили. Я жився з ними і чекав чергової неділі та зустрічі з незнайомими.

Серед нашої групи було помітно душевне піднесення, зв'язане з подіями в Карпатській Україні. Ми жили й раділи українськими успіхами. Кожного вечора перед сном ми обговорювали новини з нашої газети й коментували, як завгодно, на свій лад. Передбачували труднощі й успіхи. Були переконані, що Німеччина не має злих замірів відносно Карпатської України. Тоді, наперекір Польщі, шматок української землі й частина народу матиме свою вимріяну самостійність. Це була головна тема кожного дня.

На прогулянці, йдучи гусаком на певну віддаль, можна було не раз перекинутися кількома словами із другом іншої камери, почути його думку про події в Карпатській Україні. Невимовно ми раділи волею народу на Закарпатті, хоч самі сиділи в неволі. Десь глибоко в серці нуртувала доволі наївна думка, але якими надіями часто людина себе не потішає, коли туга за волею не раз така велика і вперта, що стає невимовно боляче та прикро. Тож і тим разом складалася думка, спокутувала ум і леліяла мрію волі, яку можуть ненадійно принести вояки української армії із Закарпаття. Та якось ніяково було поділитися такими мріями із друзями, мріями досить нереальними. Навіть найсильніша армія Карпатської України, модерно озброєна, була б заслаба, щоб розбити Польщу. Але таких мрій людина часто не могла від себе відігнати; вони, як метелики до світла, прилипали до свідомості.

11. В КАЙДАНАХ ДО РАВІЧА

І тим мріям одного дня прийшов кінець, як сокирою втяло, не було про що більше мріяти.

Ми тільки вернулися із «спацеру» й почали щоденні вишкільні лекції, як із коридору долинув до нас стукіт ключника до дверей, який подавав якийсь розпорядок. Ми прилягли до дверей і наслухували. Ключник стукав від дверей до дверей і кидав коротко: «Вшисци збераць своє жечи». А вкінці той же розпорядок проголосив і нашій камері.

Ми були заскочені. Бо про жодні можливі зміни нас ніхто не повідомив. Збирати всі свої речі? Це нам видавалося дивним і незрозумілим, бо стосувалося тільки до камер націоналістів. Поспіх ключників і швидке випровадження людей із другого кінця камер вплинули на нас денервуюче. У багатьох розболівся шлунок. Ніхто не міг дати вияснення, чи беруть нас на карний відділ, чи до карцеру, а може до транспорту?

Та не довго прийшлося чекати на вияснення справи. В бюрі ми відразу довідалися, що ще тієї ночі виїжджаємо транспортом до тюрми в Равічу. Розпорядок прийшов згори так несподівано, з дорученням негайного виконання, що працюючі в бюрах в'язні не встигли нас повідомити. Ясно, що польська адміністрація теж розважала питання новоорганізованої Карпатсько-української державності й думки, які я тримав у голові, як фантазію, польська адміністрація вважала цілком реальними, тому вирішила вивезти нас якнайдалі від небезпечної Карпатської України.

Цілу ніч ковалі кували наші ноги в тяжкі залізні кайдани. По двох докуп. Коли ми вже всі демонстративно бряжчали ланцюгами по підлозі, не спавши цілу ніч, нам принесли гарячу каву, хліб і

шматок сала. Як на тюремні умови, сало було не абиякими ласощами.

Щойно почало на світ Божий благословитися, як ми парами уставлялися довгим рядом. Тоді нам наклали кайдани на руки й одним довгим ланцюгом перев'язали від першої до останньої пари.

В такому порядку ми рушили з тюрми на битий шлях. Хоч не було на нас козацьких жупанів, тільки наші цивільні пом'яті одяги, то виглядали ми, як ті каторжники, полонені козаки, яких турки гнали на галери. Оточені кордоном поліції, поважно, тяжко ступаючи із брязкотом кайданів, сходили з гірки в напрямі залізничної станції.

У в'язничному вагоні нам зняли кайдани з рук і по кількох розмістили в окремих переділах. Між нами не було Богдана Підгайного, Івасика й Василя Кухти, який у той час перебував на лікуванні. Всі вони з д-ром Кобільником лишилися у Дрогобицькій тюрмі.

Із сходом сонця наш потяг рушив. Усю дорогу ми обмірковували пляни можливої втечі та на тому і скінчилося. Тяжкі кайдани на ногах і перед кожним переділом поліцист, а в окремому вагоні поліційна резерва були тими перешкодами, що всякий плян, навіть продуманий детально – зреалізувати було незвичайно трудно.

Отак, після тридцятигодинної їзди, врешті ми приїхали до Равіча – міста, положеного біля самої німецької границі. З вагонів нас завели до авто й повезли до місцевої тюрми. В сутережах тюрми на поодинках ми пробули два тижні на карантині, а звідтам нас перевели до нового будинку, в якому сиділи тільки політичні в'язні: українські націоналісти й багато комуністів.

Першого я стрінув Володимира Макара, з яким я мав кілька організаційних стріч. Не багато разів з ним зустрічався, але його товариська вдача, лагідний і спокійний настрій та усміх одразу з'єднали моє серце. Це було десь весною 1936 р. В тому часі мене з Радехівського Союзу перенесли на кілька місяців до Сокальського Союзу на працю. На Сокаль я мав домовлену кличку, яку подав Іван Климів.

Одної неділі, в полудне, хтось подзвонив до дверей. Це був молодий чоловік, який привітався і сказав:

- Я приходжу до вас із кличкою ... Я не дочув, думав, що приходить із книжкою, тому запитав:
- З якою книжкою?

Незнайомий усміхнувся і, зрозумівши, в чому справа, подав просто зміст клички.

Щойно тоді я зорієнтувався. Так я мав нагоду пізнати Володимира Макара з Поториці.

Того дня я вийшов на місто і блукав вул. Косцюшки. Кожного разу, коли минав церкву св. Петра й Павла, яка своєю великою банею пишалася понад містом, дивувався, як міг хтось вилізти вночі на самий вершок бані до хреста і завісити синьо-жовтий прапор із нагоди першого листопада? Хтось мені сказав, що цього dokonали Дорко Небожук й Орест Іванець, які, замість по драбині, лізли по уземленні громозводу. Можливо, що це мені оповідав Володимир Макар.

От і несподіванка для мене не абияка, коли я знову по кількох роках міг стрінути його в Равіцькій тюрмі. Макар скоро мене зорієнтував про умови життя в тюрмі. Ми були другим із черги транспортом, бо перед нами приїхав великий транспорт українських націоналістів із тюрми в Тарнові.

Макар у роках 1937 і 38 був провідником українських націоналістів в Равіцькій тюрмі. По приїзді транспорту з Тарнова і після двадцяти одного дня голодівки в Равічі, В. Нидза переживав терпіння друзів, яким адміністрація пошкодила стравоходи, впроваджуючи через ніс гумовий шлявх, щоб наляти до шлунка поживи. Через вікно він говорив із Зенком Матлою, який сидів у сусідній камері, і з тієї розмови З. Матла виніс вражіння, що Нидза переживає неуспішність довгої голодівки. Над ранком Матла почув якісь рухи в камері Нидзи, а за кілька хвилин ключник покликав Матлу до його камери, в якій Нидза лежав мертвий. Адміністрація сказала, що Нидза повісився, але в'язні підозрівали, що його замордували. Однак Матла вночі не чув ніякого підозрілого руху в камері Нидзи. Є більша правдоподібність, що Нидза покінчив життя самогубством, щоб своєю смертю улегшити долю друзів. На тюремних приписах мав щось написати перед смертю, але того ніхто із друзів не читав, бо адміністрація ці «приписи» забрала. Макар передав провід над українцями Зенкові Матлі, який приїхав транспортом із Тарнова.

Та ще більшою несподіванкою було для мене те, коли я довідався, що в тюрмі в поединці сидить Іван Климів. Від того часу найбільшим моїм бажанням було стрінутися з ним. Це сталося через кілька тижнів. Несподівано я попав на поединку, де сидів Іван Климів. Раділи ми й говорили довго, до пізньої ночі.

Іван Климів оповідав мені, як то щастя відвернулося від нього і як по-дурному він попав до рук поліції. Це було, мабуть, улітку 1937 р.

Як звичайно, з побратимом Вуглярем ішли вони з Ордова до Радехова на залізничну станцію, бо вибиралися до Луцька на Волині. Вугляр пішов по квитки, а Іван Климів чекав надворі. Не минуло

кілька хвилин, як несподівано з перону підступили два поліцейські і якийсь цивіль та без найменшого пардону наклали на руки кайдани, спитавши тільки про прізвища.

Саме в той час у станційних дверях з'явився Вугляр із квитками в руці й остовпів, побачивши Климова закутим. Він спокійно повернувся і пішов до середини, а там крізь інші двері опинився на волі. З того Климов був дуже задоволений і радів, що Вугляр висмикнувся з небезпеки.

Можна припускати, що в цивільному одязі агент розпізнав Климова, або очікував його на залізничній станції. І так Климов поїхав до Луцька не в товаристві Вугляра, а під опікою поліцейських. У скорому часі в Луцьку відбулася судова справа проти Івана Климова, як організатора ОУН. Поліція покликала своїх свідків, різних агентів, навіть звичайних провокаторів, які у вічі твердили про підпільну роботу Климова, але він не дав себе спровокувати, тільки твердив одне: «Те, що я сказав про себе, ви знаєте, а більше вам нічого не скажу». Вислід судової справи був такий, що суд засудив Івана Климова на десять років тюрми.

В тюрмній поодинокі я пізнав Івана ближче. Це була людина непересічної енергії і чину. В камері він не дармував ані хвилини. З пам'яті писав довгі лекції на історичні й ідеологічні теми. Зорганізував курси українознавства, організаційного вишколу, засад конспірації, пізнання ворога – московського комунізму й ідеології українського націоналізму.

Задум був великий, а ще більші труднощі, бо це відбувалося в тюрмі, прихопилося писати зернятком олівця на паперцях до тютюну. Все це Климов писав у кількох примірниках і передавав до інших камер для вивчення. Для певности, чи друзі вивчали матеріал, він часто приступав до першого-ліпшого із них під час прогулянки і ставив питання.

Зміст лекцій був для кожного зрозумілий, а метода контролю була цілком успішна. За це друзі не могли бути йому тільки вдячні.

На протязі мого життя я не стрічав ні разу такого друга, щоб мав стільки багатющого матеріалу в пам'яті. Це насправду була «ходяча енциклопедія». Він не тільки пам'ятав усі історичні дати, назви, історичні постаті, а подавав довші цитати з рефератів, із статей д-ра Д. Донцова. Знав історії всіх політичних судових процесів ОУН і пам'ятав велике число засуджених. Від других вимагав багато, але від себе давав ще більше. Не диво, що всі його любили й шанували. В житті і своїх чинах примінював засади християнської моралі. Знав добре Святе Письмо й часто містив цитати з Євангелії у своїх лекціях. Він був переконаний, що боротьба українського народу за свою волю є свята, бо ми боремося за права, дані нам, як й іншим народам – Богом.

Кожного ранку й вечора, після нашої спільної молитви, Іван Климов клякав при ліжку, схиляв голову й молився. Особливо ранішня його молитва тривала майже годину. Не опускав нагоди відвідувати тюрмну каплицю й часто сповідався, коли приїжджав наш капелян, о. Кладочний.

Під ту пору було ще багато націоналістів, які до релігії ставилися інертно, а до релігійних практик байдуже. Але приклад Климова мав на нас шляхетний вплив. Були часті дискусії на релігійні теми, й на тому дуже користали друзі, черпаючи для себе духовий корм із прикладів Івана Климова, Крайового Провідника ОУН Степана Бандери, Романа Шухевича й тих, які ще й сьогодні живуть. «Людина, яка не вірить в Бога, – казав Іван, – уподібнюється до звірини».

Климов був великий мораліст. Хоч дівчатами не цікавився, але казав, що колись оженився, бо це згідне з Божим законом. Був завзятим противником «дон жуанів». Трапився такий випадок, що один симпатик ОУН поступив невідповідно з молодою дівчиною. Цей факт дійшов до відома Климова, й Іван наказав дати винуватцеві боків у спину і сказати йому виразно: «Хай одружиться і поступає, як Бог наказав».

У тюрмі Іван Климов особливо цікавився молодими членами ОУН і приділяв їм багато уваги в націоналістичному й моральному вихованні. Вибрав кращих із найкращих і таким вибранцям присвячував особливу увагу, бо з цих одиниць мали вийти відважні і шляхетні революціонери. До таких вибранців належали, між іншими: Кублій із Волині, Володимир Федішин й Іван Шпак із с. Нивиць. (Володимир Федішин згинув у с. Нивицях в лютому 1943 р. в бою з червоними бандами Колпака). Іван Шпак належав до найкращих бойовиків і зв'язкових Проводу Львів-Київ у часі німецької окупації. Його арештувало Гештапо разом із «Марком», і Шпак не витримав тортур, погодився співпрацювати з німцями. Розвідка СБ ОУН довідалася й переслухала І. Шпака, який признався до вини. Організаційний суд покарав І. Шпака карою смерті і, хоч із великим болем серця, Іван Климов погодився на виконання вирoku.

Іван Климов мав більше своїх вихованців, які (за винятком І. Шпака) ніколи не завели надій свого провідника. Годі мені сьогодні пригадати їхні прізвища, до них треба врахувати «Мечника» із с. Кривого, Вугляра й Миколу Свистуна із с. Ордова, який відомий під псевдом «Ворон» та «Орбей».

Таких Іван Климів мав по всіх областях України й на них спирав свої найдовіреніші організаційні тайни.

Треба визнати, що І. Климів був добрим психологом і визнавався на людях, підбираючи собі членів до окремих важливих завдань. У тому полягала вся таємниця, що Іван Климів мав надзвичайне щастя в підпільній боротьбі й завжди виходив ціло в найтяжчих ситуаціях. Це він часто завдячував вишколеним і довіреним людям, яких мав у своєму оточенні.

У Равіцькій тюрмі в новому павільйоні сиділо багато українських націоналістів. Годі подати точне число, але думаю, що нас було понад дві сотні. Тюремна адміністрація розмістила наші камери розсіяно поміж камерами комуністів для того, щоб ми не мали можливості доброго контакту з камери до камери. Поміж нашими камерами було дві й більше камер комуністичних, у яких сиділи в більшості жида, потім за кількістю ішли поляки; українців було мало.

Націоналістична група далі переживала всі події на Закарпатській Україні. Ми вже не могли діставати української преси, а всі новини про події черпали з польських шовіністичних газет, які про Закарпаття писали в подразненні і зі злобою та часто із кпинами. Не бракувало теж і погроз вбік Карпатського українського уряду. Це нас впевняло, яку небезпеку відчують поляки від новоствореної маленької української держави. Ставлення німецького уряду чимраз більше ставало вороже до українського уряду.

Комуністична група дуже тішилася тим, що Карпатська Україна залишилася виключно із власними силами, на які вже почала наступати Мадярщина. Було видно, що Закарпаття не зможе встоятися на довший час, і з того комуністи раділи. Вони самі забували про свої власні переживання у зв'язку із громадянською війною в Іспанії. Після падіння Барселони один жид-комуніст у Равіцькій тюрмі психічно заломився, скочив із третього поверху коридору вниз і забився.

Відношення обидвох груп до себе було вороже, жодних контактів між ними не було. Однак одна, і друга групи собі не перешкоджали, не докучали, тому ніяких зударів не було. Зразу комуністи старалися перешкоджати нам у вистукуванні в стіну власним таємним шифром, якого вони не могли відчитати, але, коли ми почали робити їм це саме, більше такі випадки не повторювалися. Ми могли легко надслухувати їхні розмови, що їх вони передавали звичайним шифром «Морзе». Вони того не могли робити щодо наших розмов, і це їх злостило. Але нічого не змогли вдіяти.

Одного дня я отримав «грипса» від провідника нашої групи Зеновія Матли, який мене призначив провідником у камері. В ній сиділо нас чотирьох. Я намагався відмовитися від почеси, бо в камері були друзі, старші за мене, з початими університетськими студіями. Але того не хотів прийняти до відома провідник групи, і я був змушений виконати доручення.

Я мав охоту побачити Зиновія Матлу, якого популярно кликали Зенко. Він утішався широкими симпатіями й повагою серед друзів. Та я не мав нагоди його побачити, бо він виходив на прогулянку з іншим відділом долішнього партеру.

Одного разу мені вдалося його побачити у вікні партеру в «спацеру». Він тоді пояснював мені, чому я маю прийняти провід у камері. Я бачив тільки його голову за ґратами, яка, на мою думку, мусіла бути власником кремезної, високої і широкоплечої людини. Я був розчарований опісля, коли побачив Зенка на спільній прогулянці, бо він був нижчий як середнього росту.

Зенко дуже дружив із Миколою Лемиком, який був довготелесий, із довгими руками, а як ходив, то трішки похило, наче б хотів бути нижчим. На прогулянці вони все зближались непомітно для ключника і про щось розмовляли. Друзі часто натягали Миколу, називаючи його шваґром Зенка, який мав наймолодшу сестру Оленку.

Іван Климів дбав тільки про те, щоб у часі прогулянки якнайбільшу кількість друзів іспитувати із пророблених лекцій. У такій ситуації всі мусіли не абияк вивчати поданий матеріал. Крім того, я ще вчився французької мови.

Одного разу приступив до мене Володимир Макар і почав говорити до мене по-французькому, щоб зорієнтуватися, як далеко я «заавансований». Я трохи почервонів, бо мені ще багато бракувало, щоб могли свobodно розмовляти з Макарем. Макар був вирозумілий і дуже тактовний, почав мене підбадьорувати й запевняти, що з мене ще буде добрий «француз».

Не раз тюремна адміністрація хотіла нас змусити до найгірших робіт у середині тюрми – носити «кіблі» (посудина, яка мала призначення виходка). Та ми всі відмовлялися, й за те доводилося часто відсиджувати кару на карному відділі, який містився в сутеренах старої тюрми. Були це поодинокі, з ліжками без матраців, а жити треба було на хлібі й воді. Часом додатковою карою було те, що забирали з камери коц, позбавляли на кілька діб води і хліба. Це вже був найтяжчий рід кари.

Карцером називали темницю, де покараний мусів теж сидіти в голоді і спати на цементовій

плиті. Мені цей карний відділ до певної міри сподобався, бо з вікна можна було часом побачити Миколу Лебеда, знаного всім із Варшавського процесу. Він також був ізольований від інших націоналістів. Із ним можна було перекинутися кількома словами, як переходив коло вікна.

Іншим разом я бачив наших старших в'язнів, які сиділи у «шпитальці», а були це Михайло Хом'як і Григорій Макітра. Хом'як високий і шуплий, виглядав як аскет, Макітра низький і заживний. Обидвох їх покарав польський суд за воєнні дії з 1918 р., коли велась війна між Україною і Польщею за західні українські землі.

Найтяжче ми переживали ліквідацію Карпатської України мадярами. Тоді вся наша ненависть була звернена на Німеччину й Гітлера, який тихцем дозволив мадярам ліквідувати молоду українську державу. Це був наш перший вияв болю й повного гіркогo докору німецькому уряду, а разом із тим прийшло повне усвідомлення серед нашої групи, що на Гітлера числити, як на природного союзника України, – не можна.

Це були перші ознаки реальної політики гітлерівської Німеччини щодо України, як майбутньої колонії. Переболіли ми теж вістку про смерть Зенона Коссака, якого мадяри розстріляли.

В міру того, як поляки раділи із приводу падіння Карпатської України, – зростав страх у них за власну шкіру, страх перед Гітлером. Ми почали частіше дивитися на німецький кордон, який за пару кілометрів від тюрми проходив попри смугу невеликого лісу. Хотіли побачити якісь знаки, які говорили б про підготовку до війни. Та кордонна смуга сіріла нерухомо в синій мряці заходячого сонця.

Тим часом у нашій камері проходило життя одноманітно, без змін, ішло повільними годинами, які ми коротали кількома кроками до вікна й назад до дверей. Такі прогулянки відбувалися постійно між: вечерею і сном.

Коли сонце хилилося до заходу, стіни камери прибирали рожевого відтінку, по кутках закрадався вечірній присмерк, а на душу находили спомини зі світу. Ті думи рвалися крізь ґрати ген далеко на схід, в Україну, в наші рідні сторони. Кожний шукав своїх рідних, знайомих, дехто любу дівчину, яка тужила за коханим. Тоді, звичайно, людина ставала розмріяною, була спроможна розкрити найінтимніші таємниці свого серця. Це можна було зробити тільки перед найкращими своїми друзями. А чи не друзями ми всі були, яких пов'язала не тільки велика ідея в нерозривний ланцюг діючої організації, але ще більше зблизила до себе одна спільна доля різних переживань за залізними ґратами? Хотілося перед кимось поділитися своїм минулим щастям. Це були години дозвілля.

І так того вечора у великий піст 1939 р. стукотіли нечутно кроки на асфальтовій долівці. Михайло Рудий проходжуючись у сукняних капцях, розповідав про свій дивний сон.

– Снилось мені, – оповідав Михайло, – що мене веде на побачення Скушпек (тюремний сержант) і я їду та журюся, як буде те побачення виглядати. Коли почну говорити по-українському, ключник перерве побачення й відведе до камери, а мама (бо хто ж інший хотів би такий світ трудитися, як не рідна мама?) остане зі сльозами в очах і поїде з тим, із чим приїхала, хіба що глянула на сина. Ніякої новини не перекаже, нічого не почус, тільки повезе із собою образ сина в сірому сукняному, зимовому ще мундирі, з оголеною головою, Моєму здивуванню не було границь, коли я за сіткою побачив обличчя молодої дівчини, приблизлі риси, сумні великі очі.

– Слава Ісусу Христу! – привіталася незнайома й ледь усміхнулася.

– Слава навіки! – відповів я.

– Я Настя Волошин, приїхала вам сказати, що ви скоро будете на волі, й мати вас чекає.

– Я хотів щось говорити, – продовжував Михайло, – але мене застановило те, що ключник не перериває української мови. Що це мало означати? У своїх роздумуваннях я забув за незнайому... Прокинувся з таким враженням, якби я справді перед хвилиною бачився з дівчиною.

– Хто та дівчина? – запитав Володимир Маєвський.

– Я про неї ніколи не чув, такого прізвища в нашому селі немає.

– Ей, Михайле, – приступив до розмови Роман Сеньків, – ти певно забагато думаєш про дівчат!

Усі засміялися.

– Але, коли вже ми згадали про дівчат, – продовжував Сеньків (хлоп із 15 літ. виразом на карку), – то ти, Богдане, ще нічого не сказав про свою дівчину. Тепер пора на тебе оповідати.

– Так, так, – погодилися інші з вимогою Сенькова.

– Ми ще нічого не чули від тебе з тієї матерії, – напирав Михайло.

– Немає про що оповідати! – збував я друзів.

– Не грай «мармоліка!» – протестував Сеньків. – Те не арештували малолітнім, а дорослим. Але хіба кожний знає, який би то був націоналіст, що не має дівчини.

– Я був той виняток із націоналістів, що не мав дівчини.
– Я вірю, що ти не мав дівчини, з якою хотів би вже женитися, але таку, що любив – настоював вперто Михайло.
– Не давайся просити, – натискав Роман Сеньків, – кажи про таку, що любив, а вона про це нічого не знала.

– То не дівчина, а мрія – відпекувався я від друзів.
– Говори хоч би про мрію, бо інакше й не думаю тобі малювати портрет, – шантажував мене далі Роман. Роман був насправду талановитим малярем. Ми мали змогу бачити портрет Зенка Матли роботи Романа. Той портрет виніс на світ звільнений по відсидженні вироку Ярослав Рак.

– То значить, хочете знати про мої таємниці серця, яких ніхто не знає, навіть дівчина у мрії?
– Таємниць серця немає між добрими друзями, – вже удавано докоряв Роман.
– Так, слухайте! – почав я. – Перед моїм арештуванням кілька літніх вакацій я проводив у своїх батьків в селі Нивицях. Зі Львова приїхала одна пані з донечкою Марусею, на кілька років молодшою за мене. Чорне, як ворон, волосся, такі ж темні очі. На перших вакаціях я трактував Марусю, як малу дівчину, яка бавилася з моїми сестрами. Але через кілька років Маруся виросла й виглядала на гарну панну. Чи то була любов, годі сказати, на всякий випадок я із приємністю провів кілька прогулянок над ріку чи в поле з усім молодим товариством. Із Марусею я радо ходив удвійку і розмовляв. Після вакацій ми писали до себе листи, але в них ніде не було ані одного слова про любов. Вона писала, що їй скучно за вакаціями, а я приймав те, що їй скучно теж і за мною. Такі ж листи я писав і до неї. Та коли я отримав від неї фотографію на «спомин» – дуже зрадив. Тоді я почав, думати, чи справді мої почуття відповідають любові? Я частіше думав про Марусю і поглядав на її фото.

Та після Різдва лист не прийшов. Минув місяць, один, другий, ба й четвертий, листа вже не було. Мене арештували, а через півроку мій слідчий дозволив моїй матері приїхати на бачення до Золочівської тюрми. Матуся пішки, босими ногами, йшла понад 60 км. Не йшла, а «летіла на крилах», як сама казала. Та що тих коротких п'ять хвилин побачення? Матуся крізь сльози потішала мене, підбадьорювала. «Я горда – таким будь далі!» – казала уривними словами.

Я запевнив, що найтяжче вже за мною. Похапцем питав про тата, братів і сестер, а в голові все товклася думка про Марусю. Я встидався питати своєї матері за Марусю, щоб не подумала, що я залюбився. Та переміг себе і в останній хвилині вспів ще поспитати:

Як там Маруся? – ніби байдуже поставив питання.

Але маминого серця не підвести синові. Вона відчула все материнським серцем і стала мене потішати.

– Ти ще молодий, нею не журися. Вона приїхала на минулі вакації із своїм нареченим зі Львова.

Не було часу більше ставити питань. Я в поспіху цілував матусину спрацьовану руку і з образом її заплаканих очей відійшов до камери. Мій спокій сколихнувся вітром. Шкода було матері, її терпіння, того труду, що пішки такий світ пройшла мене потішити й виявити свою віру в мене, що я не приніс їй сорому. Я був свідомий, що зате приніс їй багато горя й болю та викликав сльози на її очах.

Після першого побачення з матусею тягар наліг на моє серце. Мучили мене теж думки і про Марусю. Чи міг я хоч би думкою їй докоряти, що приїхала на вакації із своїм нареченим? Я ж: ніколи навіть не натякнув їй про свою любов. Та все таки чомусь сумно було на серці.

– Через два тижні, – продовжував я своє оповідання, – я отримав першого листа в тюрмі, й то від Марусі. Лист короткий, слова підбадьорюючі й дві мініатюрні невиразні фотографії. Я знав, що це вже матуся подбала, аби Маруся написала листа, думала, що принесе полегшу.

Я любив дивитися на фотографії, але скоро ключник сконфіскував їх у час трусу в камері, після бунту «посполитих».

Час минав і пам'ять про Марусю затерлася, аж ви, гультіпаки, вигребли мої старі, забуті спомини з мого серця

Я скінчив і ніхто нічого не сказав. Кілька хвилин панувала мовчанка.

– А ти їй на листа відписав? – спитав урешті Михайло Рудий.

– Ні, вважав, що краще нічого не писати.

Михайло доводив, що краще було б до Марусі написати листа, що вона, може, не раз про мене думає, а я своєю мовчанкою можу їй приносити душевні страждання.

Ось такі не раз історії ми собі оповідали, щоб хоч на хвилину вирватися, бодай думками, на волю, трохи там погуляти і знову вернутися до тяжкої дійсності.

Після таких оповідань звичайно ми вже клалися спати. Та чи засипляли всі відразу, того не знаю.

Принаймні я довго не міг заснути. Нерухомо лежав і спостерігав через віконечко мерехтіння зірки, яка непомітно посувалася й ховалася за вікном, а на її місце появлялася інша. Все проминає, так і проминали наші незavidні дні в чотирьох стінах тюрми.

12. ЗАЯВА КОМУНІСТІВ

Одного ранку як, звичайно, на тюремній площі чотири сурмачі відтрубили на чотири сторони світа краківський «гейнал», що повторювався кожного ранку, в полудне й вечором. Було вже по каві, як на коридорі зчинився рух, якого ніколи не було в тій порі. Вуха Михайла прилипло до дверей. Роман Сеньків ще й банячок приклав до них, як підслуховий апарат, і слухав.

– Комуністів виводять із камер на коридор, – звітував Михайло.

– Уставляються рядами на ганку (коридор відкритий через усі поверхи, тільки ганок, огорожений штахетами, проходив коло дверей), – доповняв звіт Роман.

На коридорі шуміло багато голосів, і годі було спіймати поодинокі слова. Врешті почало стихати, зате почувся стукіт кованих чобіт.

– Прийшов «пшодовнік» і дижурний, – сказав Роман, що знав їх ходу.

До камери долітали вривані слова «пшодовніка», який щось читав.

– Читає повідомлення, – подавав зміст Михайло, – що Німеччина загрожує Польщі, і якщо Гітлер запанує, то комуністам буде кінець. Закликає, що всі комуністи повинні боротися в разі потреби спільно з польською армією «за нашон і вашон вольносьць».

– Нех же Польска! – загуло на коридорі.

– Нех же Мосьціцкі!

– Смерць Гітлеру!

– Тепер закликає до підписів – додав Роман. І дійсно, комуністи склали підписи й відходили по одному до камер.

– Война, нех то свисне! – затер руки зі задоволення Роман Сеньків.

– Комуністи схрунили скандально, – похитав головою Михайло, – і в польських кайданах хочуть боронити Польщу.

– Ще й фашистівську, – додав Роман.

Були б коментували нові тюремні події ще довго, якби мене не викликала сусідня камера умовленим знаком. Стукав Іван Климів. Подав перевірені вістки про декларацію комуністів боронити Польщу перед Німеччиною. Вістку принесли з бюро адміністрації посполиті в'язні, які там працювали й були на наших послугах за махорку чи цигарки. «Гарач» їм виплачував наш господарський референт Іван Урбан-Ошуст, в руках якого були всі запаси нашого тютюнового монополію, бо, крім двох друзів, ніхто із в'язнів-націоналістів не курих. Всі зв'язки з усією тюрмою оплачував «Ошуст» зі спільного тютюнового фонду.

* * *

Декого з наших друзів почали викликати до бюро, щоб відбирали посилки зі Львова. Кожний із нас дістав харчову пачку від Допомогового Комітету політичним в'язням. Пані у Львові намагалися так спорядити харчову посилку на Великдень, щоб в'язень міг її якнайекономічніше зужити.

Були в пачці цукор, смалець, корж із родзинками й горіхами та обов'язкова посвячена пасочка. Дбайливо приготувляли посилки наші молоді дівчата під керівництвом незабутніх пань із Комітету. Хоч ми їх прізвищ не знали, та наша вдячність до них була дуже велика. Майже материнську дбайливість і працю ми вбачали в кожному кусникові, який брали до рук. Тоді не одній незнаній дівчині ми посилали наше серце й любов та складали віршики на їх честь. Хай мені буде вільно бодай тепер цією дорогою подякувати паням, які для нас присвячували стільки труду і праці. Тим нам улегшували життя в тісних камерах, не так може харчами, як самою пам'яттю про нас.

13. ДО СЕДЛЕЦ

Великдень 1939 року, який ми відзначили в камерах тихим співом «Христос Воскрес» і молитвою, пройшов на споминах про дитячі забави коло церкви, про звичаї свячення пасок, про гагілки й обливаний понеділок. Кожний із нас мав багато споминів і нам скоро проходив день. Та й сніданок був дійсно Великодній. На проході ми собі бажали «Веселих Свят», стискали руки друзям з інших камер і по-своєму раділи. Кому не змогли побажати на проході, стукали у стіну, або пересилали «грипс».

Так пройшов Великдень у тюрмі в Равічу. Але не минуло кілька тижнів, як нас нагло викликали з

камер з усіма речами. Ще того самого дня всіх українських націоналістів завантажили в окремий потяг із пультманівськими вагонами й без тяжких кайданів на ногах, тільки на руках, повезли до Варшави. Вночі нас перевозили у Варшаві на іншу залізничну станцію окремими автами і звідти повезли потягом до тюрми в Седльцах.

Це був інший світ для нас. Понура стара тюрма, непривітна й шорстка поведінка тюремної адміністрації та дуже поганий харч, – все це було далеко не те, що ми мали в Равічу, тож до прикрої дійсності тяжко було привикати. Але ми не належали до тих, які розпачають. Скоро ми влаштували зв'язки з усіма камерами і притягнули до співпраці в'язнів, що працювали по коридорах.

Почалися нормальні зайняття в камерах, і скоро ми привикли до нових обставин. Та годі було погодитися з тим, що нам не вільно було писати листів українською мовою, що ми мали в Равічу, виборовши 21-денною голодівкою. Можна було писати листи, але тільки польською мовою, чого ми ніяк не хотіли. Демонстративно ми писали українською мовою, але листи залишалися в бюрі тюрми й не бачили світу. Так само листи здому, писані рідною мовою, не доходили до наших рук. Дехто писав на листівці тільки свою адресу й відборця, щоб таким чином повідомити про місце свого перебування. Рідні відгадували тайну незаписаної листівки.

* * *

Контакт нашого в'язничного проводу зі світом не скоро був налаштований. Я не знаю докладно, чи хтось із Седлец писав (не важливе якою мовою в тому випадку) з допомогою скомпільованого шифру, яким ми послуговувалися в Равічу. Назовні лист виглядав нормальний, але коли за ключем взяти з черги одну букву, тоді підбиралося чергові букви, що показував ключ із двох круглих картонних коліщат, позначених буквами. В такому листі можна було подати зашифровано два або і три речення. А покищо ми складали частинки порваної газети, яку отримували замість туалетного паперу. Була це мозольна праця, але не раз вдалося відчитати новини, які говорили про війну, що неминуче наближалася.

* * *

На початку серпня несподівано вартувий доручив мені акт оскарження. На документі були три прізвища: моє, як першого обвинуваченого, мистця-різьбяря Винаря і дир. А. Маланяка. Нас обвинувачували за пропаганду з метою «відірвання частини від цілості», тобто відірвання від Польщі західніх українських земель, які поляки збройно окупували.

Для теперішнього покоління, яке виростає на чужині, такий акт оскарження буде незрозумілим, але це був факт, і його хочу подати точніше.

На початку я згадував про тризуб із вирізьбленими словами по кутах у промінні сонця «Вже час, народе, встань». Слова тяжко відчитувалися, це можна було зробити наставляючи образ при відповідному куті.

Цей тризуб після мого арештування лишився в бюрі Повітового Союзу Кооператив, де я колись працював. Замасковані слова на тризубі були відомі працівникам Союзу, які, можливо, оповідали іншим знайомим і так за два з половиною років таємниці дійшла до відома поліції. На думку поліції, це було щось дуже революційне і негайно тризуб skonфісковано, а дир. Маланяка і мистця Винаря арештовано. По якомусь часі обидвох звільнено й вони відповідали перед судом, як вільні люди.

Я дуже зрадив цим актом оскарження, бо переді мною була перспектива поїхати в рідні сторони до Золочева на судову розправу.

14. ПОТЯГОМ ДО ЗОЛОЧЕВА

Згідно з назначеною датою, я приготувався в далеку дорогу. Дуже мені не хотілося їхати в літньому тюремному однострою, бо він, хоч був білий, але виглядав, як із мішка шитий. Якимсь чином Микола Арсенич носив зимовий сукняний однострій сірого кольору, й ми домовилися помінятися на кілька днів уніформою. Це нам вдалося зробити через одного людяного сторожа.

Свіжо виголений, викупаний, як на яке свято, я був готовий до їзди. Коли в бюрі побачили на мені зимову одягу, показали скинути й дали мені цілком нову уніформу, яка виглядала на мені штовно, як із тонкої бляхи. Грубі рубці на ногах натирали тіло аж до крові.

На дворі вже вечоріло, як я переходив вузьку браму тюрми на вулицю. Світ поза мурами видавався мені інакший, якийсь дивний. У вуха вдирався дивний шум, що означав пульсування життя, простір мене страшив. Все мене дивно дражило, я не знав, як себе повести в обличчі перехожих, які споглядали із здивуванням, що одного молодого в'язня провадять на ланцюгу аж два поліцисти. Я помалу набирив сміливості й дивився перехожим просто в очі, а до тих, які мені подобалися, усміхався.

Я часто спотикався на найменших виступах хідника і пригадував собі, що треба підносити ноги, аби не впасти. Повними грудьми вдихав вечірнє свіже повітря, яке було насичене запахом листя, кошеної трави і м'яти. Глибші віддихи спричиняли заворот голови, а в очах темніло і ставало гаряче.

На поліційній станиці мене вписали до якоїсь книги й передали черговому вартовому. Коли вартовий перебирав від поліциста течку з паперами, я зауважив на обкладинці напис червоним олівцем: «Бардзо небезпечни», ще й підкреслений. Чим я був небезпечний, того я собі пояснити не міг. Через таку опінію про мою особу, мене мусіли ескортувати аж два поліцисти.

– Будете ночувати на нашій станиці, – говорив до мене черговий поліцист польською мовою. – За намагану втечу вартовий відразу стрілятиме, прошу це мати на увазі.

– Пане, я скористаюся з кожної нагоди, щоб таки втекти – зажартував я й засміявся.

– Раджу того не робити, бо ризикуєте життям. А тепер, що собі замовите на вечерю?

– Віденський котлет, торт і шампанське! – відповів я без надуми.

– Цо, пан зглуп'ял (здурів)? Ми маємо тільки хліб, а вибрати можна каву або чай.

– О, я дуже перепрошую, що не знав вашого меню, – засміявся я знову й тим упровадив чергового в добрий настрій. – У такому випадку я прошу каву і, як можна, багато хліба.

Черговий щось написав на картці паперу й покликав пішого поліциста. Цей запровадив мене до порожньої камери, в якій не було ні одного предмету, крім причі без сінника. Поліцист зв'язав мої ноги міцним ланцюгом і замкнув на колодку.

– Думаю, що так буде краще, – додав він, – ви не зможете втікати, а зате зможете вигідно повечеряти свобідними руками,

– Я волів би мати руки й ноги вільними.

– В нас приписи до таких в'язнів, як ви, і ми не можемо змінити. Зараз принесу вечерю, – закінчив поліцист і вийшов, замкнувши двері.

Я сидів на причі й не міг ні кроку зробити, бо ноги були стягнені надто міцно. Принесли каву й великий кусень білого хліба. Я повечеряв, як король.

Вже було пізно й темно надворі, як двері відкрилися й до камери впхнув поліцист якогось молодого хлопця.

Ясний бльондин із довгим волоссям, яке спадало аж на шию, в білій блюзі і чорних штанах він був схожий на артиста. Стояв, притиснувшись щільно до дверей, пильно й зі страхом дивився на мене та на мої закуті ноги. По кількох хвилинах почав плакати.

Я підвівся і сів на причі, а хлопець іще більше настрашився.

– Не плач, іди до мене й сідай тут.

– Скоро я зорієнтувався, що він не розуміє по-українському.

– За що вас арештували? – почав я польською мовою.

– Я подорожуючий музика, було нас трьох, у потязі нас поліція арештувала і привезла сюди.

Що вони з нами зроблять? – питав із страхом новий арештант,

– Не бійся, вони потримають вас через ніч і рано пустять на волю.

– Чи ви того певні? – питав хлопець.

– О, ці справи я знаю добре, три роки тут сиджу і знаю, кого скоріше чи пізніше пускають на волю.

– Три роки?.. – повторив музика й остовпів. – І ви витримали?

– Мусів, ще й зі зв'язаними ногами. Ти ж завтра вийдеш на світ, а плачеш, як мала дитина!

Музика перестав плакати, прийшов до мене і сів на красчку причі.

– А за що вас тримають? – питав хлопець.

– Це довга історія, та я тобі скажу коротко. Чи ти чув щось про українців?

Ні.

– Це такий нарід спокійний, працьовитий, любить пісню й музику, а передовсім волю...

– А чи українці грають на мандоліні й гітарі? – перебив малий музика.

– Грають на одному й другому, крім того, грають на бандурі, скрипці, на чому тільки хочеш.

Гарний це нарід. Але двадцять років тому прийшли в їх край такі поліцисти, подібні до тих, що тебе арештували, прийшли з військом, почали війну, й по кількох роках виграли, а мирних людей почали заставляти працювати для них, як невільників, Нас збиралося багато таких молодих, як ти, брали зброю й хотіли вигнати ту поліцію та військо й жити знову вільно, як колись.

Менш-більш такими словами я пояснював молодому полякові боротьбу України, щоб він краще розумів.

– Мене вкінці спіймали і привезли та посадили тут у тюрму, – закінчив я свою розповідь.

– І ви витримали аж три роки? – дивувався музика. Може й більше були б ми говорили, але прийшов поліцист і забрав мого сусіда.

Ніч пройшла серед мук, боліли і терпили ноги. Рано, після сніданку мене розкували й повезли на залізничну станцію. Ми чекали в почекальні другої класи, поліцисти були зайняті розмовою і прогавили приїзд поспішного потягу, який їхав до Львова. Мене поліцист тягнув на ланцюгу, як ведмедя, а я не поспішав, зумисно отягався й не хотів підбігати в напрямі потягу, який в одній хвилині чихнув, засопів, з-під вагонів бухнула пара, й вони легко рушили з місця.

– Пане, на мілосць Боскон! – просив поліцист. – Скоріше, може скочимо до вагону.

Один поліцист уже скочив на сідці вагону й рухами рук заохочував другого. Цей, довго не надумуючись, пустив мій ланцюг і скочив теж до чергового вагону.

– Пане, – плакав уже поліцист, – скач, бо «поцьонг набера шибкосьці».

«Втікати!» – блискавкою мигнула думка. Одна мить і друга думка, реальна з'ясувала моє становище: в'язничний мундир, кайдани на руках і чуже польське оточення та незнаний терен. Це факти, які відразу заважили на моїй постанові не тікати.

Я легко підбіг за вагонами, стягаючи довгий ланцюг, який сягав до землі, щоб не перешкоджав, підкинув його трохи вгору і зловив однією долонею в половині, а другою рукою схопився за поруччя сідців останнього вагону і, так завис, тяжко віддихаючи. Серце стукало молотом, рясний піт зросив моє чоло. Сили мене цілком опустили. Я відчув, як дрижали ноги, й боявся, що ось-ось зісунуся на рейки.

Потяг із більшою швидкістю минав станцію, доми рідшали й за хвилину ми минули мережу залізничних рейок. Хтось мене схопив сильно за руку й потягнув до вагону. Це поліцист, радий і теж задиханий, дякував мені й казав, що мені того ніколи не забуде.

Ми з парадом переходили через вагон ресторану першої класи до вагону, де для нас було зарезервоване місце. Панове у ресторані зиркали з-під лоба, а пані зойкали зі страху і щось шептали собі до вуха.

– Пардонне муа, мадам! – перепросив я якусь даму, лікоть якої зачепив і яка говорила до свого сусіда по-французькому.

Настрій панства негайно змінився, дехто приємно усміхався, а пані, яку я перепросив, з дива не виходила.

Врешті ми зайняли наше місце й вигідно розсілися в переділлі. Поліцисти хустинами витирали піт із чола й шиї, навіть із середини шапки. В переділлі нікого не було, крім нас трьох.

– Пане, – почав поліцей, – але ви спритно скакали до вагону. Я думав, що не схочете скочити і ми мали б великий клопіт. Ще раз дуже дякуємо панові.

– Чи панове думають, що я хотів би себе позбавити такої приємності, як подорож експресом до нашого Львова чи Золочева. Це ж Україна, свої люди ...

– Політикувати з паном не будемо, – перебив поліцист. – Може панові щось принести їсти з буфету?

– Я радо випив би справжню каву й з'їв би булку з маслом. Гроші мої маєте з депозиту.

– Та що ви, шкода й думати, що б ми купували за ваші гроші! Цим разом я плачу, пан того вартий... Нема про що говорити!

І поліцист вийшов.

Через кілька хвилин я пив каву і їв запашну булку з шинкою та мав у кишені шматок шоколяди.

До Львова ми приїхали ввечері. Широкими сходами вийшли з головного двірця на алею Фоша, Ряди розлогих дерев кидали ще більший приєм на дорогу й хідники. Я ловив кожне українське слово, яке чув у перехожих. Хотілося дуже побачити когось знайомого. Шукав очима серед перехожих Славка Бігуна, який студіював у Львові, Угриня з «Фортуни Нової», з яким добре жив і кілька разів бував у його хаті. Пригадав Марусю з вул. Фредри, й на душі стало сумно. Замало я мав знайомих у Львові, щоб могли когось стрінути.

Вже добрий вечірній приєм залягав на вул. Казимирівській, хоч газові лампи ще не світилися. Виразно відбивалися зариси храму св. Юра на тлі рожевого неба і я тільки вклонився йому, бо знаку хреста не міг покласти через закуті руки. Вклонився й тихцем відмовив «Богородице Діво...»

– То українські косьол? – запитав поліцей.

– Так, це чудо нашої архітектури, свідок слави минулої.

– Пан поет? – чомусь запитав поліцист зовсім без іронії.

– Ні, тільки я гордий за такий чудовий твір, який нам у спадщині дарували предки.

– Направду гарний, я перший раз у вашому місті, – говорив поліцист.

В поодинокій невеликій тюрмі в комісаріаті я ходив годинами від дверей до вікна й назад. Чекав вечері, якої мені цілком не принесли. Врешті я викликав чергового поліциста.

- Чого собі бажаєте? – спитав він.
- Я голодний і хочу, щоб ви принесли щось з'їсти.
- Пане, ми не ресторан.
- Прошу піти до ресторану й купити, а мені принесіть те, що належиться в'язневі.

Двері з лоскотом тріснули і поліцист відійшов, а я ще чекав з годину. За моїми здогадами, могла бути північ, але ніхто до мене не приходив. Я шукав підписів на стінах і нічого не знайшов, все було замазане вапном.

Я тоді пригадав, що в котрійсь із тих камер була замучена Ольга Басараб. Якби знав, що в тій камері повісили її кати замучену, то грати цілував би. Може, не одну таку тортурували у цій же камері?.. Тяжкі думки кружляли в голові. Мене охопила ще більша злість і я почав з усієї сили стукати до дверей.

- Чого хочете? – через віконце запитав поліцист.
- Маєте мої гроші в депозиті, пішліть когось купити мені їсти, бо інакше стукатиму цілу ніч.

Я вирішив чекати на вечерю ще півгодини. За той час викликав сусідні камери, хтось відозвався стуком об стіну. Я почав вистукувати тюремним шифром, але сусід не розумів, то й потіхи з нього я не мав.

На моє здивування поліцист приніс кілька «канапок» і гарячий чай. Я був задоволений, що мою вимогу він виконав. До ранку спав спокійно на причі, навіть не чув блощиць, яких було доволі в камері.

Раненько ми всіли до потягу на Підзамчу (у протилежній стороні міста від головного двірця), який їхав до Золочева. Ми сиділи разом з іншими пасажирами в загальному переділлі вагону, і я пильно роздивлявся по присутніх із надією, побачити когось із знайомих.

На станції у Краснім через вагон переходив Угрин із «Фортуни Нової». Я зрадів у серці й чекав можливості зустрінутися з його поглядом. Він побачив мене, я відкрив рота, щоб його поздоровити, але вчасно стримався. Його благальний погляд мішався із страхом, і я відчув, що він не радий признаватися до мого знайомства. Мені було прикро, але врешті я його зрозумів і не мав до нього жалю.

* * *

В окружному суді в Золочеві на коридорі першого поверху мене побачила молода дівчина, Оля Мудра, яка в часі нашого судового процесу кожного дня була в судовій залі. Оля зраділа, пізнавши мене, і, не наміслюючись підбігла та схопила мене за руку, виявляючи свою радість. Майже зі сльозами в очах вона засипала мене питаннями.

Поліцисти були вже з Львівського комісаріату і в першу хвилину розгубилися, але скоро один із них zareагував не дуже по-джентелменському. Вхопив своїми джкими руками Олю і з усієї сили штовхнув її в напрямі сходів. Приголомшена Оля мало не розбилася на сходах. Якби не закрут, об який сперлася руками, була б упала на долівку.

Мене охопила така злість і лють, якої я не пам'ятав до того часу. Я назвав поліциста простаком, хаом, який брутально поступає з молодією дівчиною, що не знає: поліційних приписів.

Поліцист почав кричати до мене, грозити, що напише скаргу на мене до міністерства, посадить мене в карний карцер і т. п. Люди вглядалися й підсміхалися, їх симпатія була по моєму боці.

Того разу судовий процес не відбувся, бо підсудний дир. А. Маланяк перебував у лікарні. На потяг, який мав повертатися до Львова, ми чекали чотири години в поліційному комісаріаті. Не було де мене примістити, бо камери були переповнені новоярештованими українськими націоналістами.

На вартівню увійшов мій старий «знайомий» комісар Чайковскі.

- О, яка приємність вас бачити, – почав комісар. – Де ж ви тепер сидите?
- В Седльцах.
- Місто мені добре знайоме, там живуть мої батьки.
- Чудово складається, пане комісаре, – трохи з іронією продовжував я розмову. – Я можу вашим батькам передати від вас «грипса».
- В цьому я навіть не сумнівався, мені відомо, що націоналісти дуже міцно зорганізовані в тюрмах та втримують між собою і світом конспіративні зв'язки.
- Ви вгадали. Доказом того є остання голодівка по всіх тюрмах і в один день почата.
- Чи можу вас про щось запитати зовсім поважно? – змінив тему комісар і прибрав серйозну міну.
- Прошу, питайте.
- Чи мій акт оскарження був побудований справедливо й чи ви були дійсно повітовим

провідником?

– Я міг би задовольнити вашу цікавість, але того не зроблю. Скажу одне: ваш акт оскарження був побудований фальшиво, й ви тільки використали вимушені зізнання підсудних. А висновки ваші й комісара Войтара на процесі, що ОУН у Радехівщині цілковито зліквідована, були теж фальшиві й не мали реальної підбудови. Мені відомо, що недавно в Радехівщині відбулися нові арешти, можу вам сказати кого ув'язнено...

– То ви вже і про це поінформовані? – здивувався комісар. – А щодо ОУН у Радехівщині, то після вас лишився Володимир Лобай.

– Та він сидить уже п'ять місяців у Луцьку, а арешти далі відбуваються.

– Я просто заскочений вашими точними інформаціями.

– Пам'ятайте, що ви маєте діло із сильним рухом, який скорше чи пізніше здобуде волю Україні.

– Те, що я робив, було моїм обов'язком. Того вимагала рація стану.

– Розумію вас тому не дивуйтеся, що я не говорю з вами щиро й не хочу вам відповісти на питання.

Комісар покивав головою, щось подумав і врешті пробурмотів стурбовано, ніби до себе:

– І де я вас посаджу? Всі камери зайняті, а там жінки...

– Дуже гарно, пане комісаре, – жартуючи, перервав я міркування комісара – я радо можу посидіти в товаристві жінок, бо вже кілька років не мав нагоди бачити ті ніжні створіння.

– О, я знаю для вас була б приємність із ними поговорити, тим більше, що це ваші дівчата. Та нам того зробити не вільно.

Мене відправили до тюрми комісаріату, і я по дорозі на коридорі заглянув через віконце в дверях до одної камери. Там побачив молоду дівчину, яка проходжувалася задумана.

– Слава Україні! - вспів я привітати її.

– Слава! – почув я її відповідь через двері. Поліцист нічого не говорив, відчинив одну камеру й закрив за мною двері.

В камері я застав тільки одного в'язня, що походив з околиць Золочева й не радо хотів зі мною говорити. Не довіряв. Я оповів йому про випадок з Олею Мудрою на коридорі в суді, сказав, що знаю Мілю Гриценко, Марійку Руденську, Олю Кук й інших. Це трохи розв'язало язик арештованого, й він подав новини про нові арешти в такій формі, як це могла подавати кожна преса. Подав прізвища арештованих і натякнув, що поліція приготується до очищення західноукраїнського терену від непевного елемента, щоб таким чином забезпечити собі запілля на випадок війни.

– Чи війна може вибухнути скоро? – поцікавився я.

– Ситуація дуже напружена, й мобілізаційний плян може діяти кожного дня.

– Чи ОУН приготована на час війни до відповідної дії? – поставив запит напропале.

– Я тими справами не цікавлюся й нічого про ті речі не знаю.

Я добре знав засади конспірації і в думці похвалив в'язня, що в такій ситуації є чуйним та обережним. Бо поліція спроможна на всякі трюки й підступи. Тож не багато я міг від нього довідатися.

* * *

На залізничній станції я стрів Винаря, який теж приїхав на судову розправу й вертався тим самим потягом до Львова. Він пробував нав'язати зі мною контакт, але шкода було трудів. Поліцисти були невблаганні, як цербери, та ще й по такому випадку на коридорі в Золочівському суді. Шкода, що при нас не було тих поліцистів із Седлець, які не були так шовіністично наставлені до українців, як поліцисти на українській землі. Вони були б напевно дозволили мені розмовляти з Винарем.

Однак Винар легко не здавався, вперто наполягав на своєму та нічого не вдіяв. Десь пропав на короткий час, вернувся з великою помаранчею й голосно почав просити поліцистів:

– То хоч дозвольте подати в'язневі помаранчу, це ж мій кривавий! – взявся на підступ Винар.

– А чому ж би не дозволити подати помаранчу, це ж християнський обов'язок, – почувся голоси з усіх боків.

– Хіба пан дозволі, – вміщався старший пан, що говорив по-польському.

– Помаранчу може дати, але до моїх рук – скапітулював урешті поліцист.

Винар з усміхом приступив до поліцистів, дав помаранчу, яку тримав у руці, а з торби витягнув додатково ще кілька.

Старший поліцист оглянув помаранчі з усіх боків і передав мені.

Я дякував Винареві, який задоволено усміхався, дарма, що його чекав вирок через мене, а радше

через тризуб, який зробив на моє замовлення.

Без особливих пригод ми приїхали до Львова, а опісля до Седлець, де я чекав нетерпеливо другого реченця на розправу в Золочеві.

* * *

Приблизно в половині серпня мене знову відтранспортовано до Золочева.

В судовій залі вже сиділи Маланяк і Винар. Увійшов суддя, й секретар відчитав акт обвинувачення.

Як перший підсудний, почав зізнавати я. Я сказав коротко, що тризуб замовив у Винаря і подав проект вирізьблених слів, при цьому запевнив Винаря, що тризуб висітиме в моєму помешканні, а не на публічному місці. Коли мене арештувала поліція, я просив дир. Маланяка лишити тризуб у Союзі на пам'ятку від мене. Маланяк і ніхто в Союзі не знав, що на тризубі можна відчитати вирізьблені слова, які стали причиною нинішнього суду над нами.

По короткій нараді проголошено вирок: мені півроку тюрми, Маланякові й Винареві умовно по півроку ув'язнення. Я був дуже задоволений із того, що мої співтовариші з лави обвинувачених не мусіли сидіти в тюрмі.

Тим разом поліцисти були людяні, а особливо старший «пшодовнік» (сержант), вже літня людина. Він дозволив розмовляти з Маланяком і Винарем. З Винарем ми їхали в одному переділлі і весь час розмовляли.

– Хотів би я зробити вам щось гарного, приємного, – говорив Винар. – Я хотів би вирізьбити якусь гарну річ, яку ви могли б подарувати комусь. Може, маєте наречену на волі, я міг би для неї це зробити від вас.

– На жаль, не маю – сказав я й чомусь подумав про Марусю.

– А, може, маєте якусь симпатію, якщо не наречену? – настоював на своєму Винар.

– Я колись мав симпатичну Марусю, – сказав, червоніючи, – але вона вже, здається, заручена.

– Де вона живе? Подайте адресу я все перевірю й залежно від того, чи вона того варта – дам їй від вас подарунок.

Я вагався й не дуже мав охоту на такий експеримент. Врешті під натиском Винаря, який напавду хотів мені чимось прислужитися, погодився.

– Львів, Фредри 4-А, – подав я адресу Марусі.

– Я для неї зроблю таку гарну річ, якої ще ніхто не отримав у презенті, – з мистецьким запалом говорив Винар.

Приємно ми розмовляли кілька годин й у Львові попрощалися, як старі друзі. Винар пішов із станції додому, а я поїхав іншим потягом до Седлець.

* * *

Поспішним потягом ми їхали в напрямі Варшави. В Лукові мусіли пересісти на інший потяг. На залізничних дорогах працювали вояки. Це навело мені думку, що мобілізація почалася.

На пероні нас обступили польські студенти й випитували поліцистів, хто я такий, що така сильна охорона. Поліція оминала відповіді, але на запит одного поважного добродія, який мав на грудях товстий золотий ланцюг, а на пальцях брильянтовий перстень і вся постать якого скидалася на посла, або багатого дідича, поліцист відповів:

– То з тих, що вбили П'єрацького.

Довкола загуло, і все більше людей почало нас оточувати. Добродій мав якийсь привілей у поліцистів, бо почав зі мною розмову.

– Чи не вважаєте, що ваші намагання є даремні і що шкода ваших сил і жертв?

– Пане, жертви ніколи не падуть даремно, – відповів я по-українському.

– Все таки ми сильна держава, посідаємо поліцію й армію, а ви не маєте чим воювати.

– Історія каже, що не раз в революції падали могутніші держави, ніж Польща, дарма, що мали армії і тяжку зброю.

Поліцисти побачили, що розмова набирає політичного змісту й забрали мене до ждальні другої класи. Там приступила до нас якась, старша пані і просила поліцистів дозволити їй передати мені трохи харчів. Я просив не трудитися, та це не мало значення – за кілька хвилин пані принесла торбину.

– Дякую вам, ласкава пані, за добре серце, – я відмовлявся від подарунку. – Я не голодний, поліцисти мають мої гроші, і я можу купити, що тільки захочу.

– Прошу зробити для мене ту приємність. Ви такий молодий і бідний.

– Я не бідний, тільки ув'язнений. Зрештою, я великий ворог Польщі й хоч би тому, я від вас, як польки, того подарунку не можу прийняти.

Поліцист сам узяв від пані пакуночок і поставив коло мене на столі. Потяг ось-ось мав над'їхати, й ми збиралися відходити. Пакунок я лишив на столі. Хтось звернув увагу, поліцист вернувся й сам забрав пакунок.

– Я не жебрак і милостині від нікого не буду брати, – категорично заявив я поліціям.

Це дало причину для розмов серед пасажирів, які з цікавості товпилися коло нас. Казали, що я гонористий і мушу бути завзятий українець.

На вартівні в тюрмі поліція передала мене тюремній адміністрації разом із пакунком, якого я далі відмовився взяти із собою.

Була приблизно третя година по полудні. В тюрмі вже ніхто не мав жодних зайнять, на прогулянки ніхто не виходив, за винятком спеціальних в'язнів, які були ізольовані від інших. До таких належали Микола Климишин і Микола Лебідь.

З вартівні я пішов сам на другий поверх до своєї камери. Я думав, чи не заглянути до Миколи Лебеда, камера якого була по другому боці коридора. Я чимало здивувався, коли побачив камеру відкриту, і з неї виглянув Лебідь. Його камери ще не встиг закрити ключник, який забарився на долішньому поверсі. Я зрадів, побачивши вперше Лебеда так близько й оповів йому про свої спостереження під час дороги, що все пригтовляється до війни. Це тривало може одну хвилину. Надійшов ключник і відкрив мою камеру.

Друзі раді були слухати новин із світу, коли двері знову відкрилися, і ключник кинув пакунок до камери. Не було перед ким протестувати, викинути пакунок через вікно теж не вільно. Друзі прийшли до переконання, що я надалі повинен відмовитися від фатального пакунка, щоб дотримати свою постанову.

– Богдане, – говорив з повагою Михайло Рудий, – ти добре зробиш, як пакунка не приймеш. Але це не значить, що ми не сміємо тієї загадкової торбини з світу прийняти.

– Ви, як хочете, беріть.

Друзі з великою цікавістю й докладністю розгортали торбину й на вид чоколяди їх очі заясніли. Були там іще солодкі тістечка, якими ласували нівроку й дякували кілька разів незнайомій пані за її добре серце до українського націоналіста.

15. ВІЙНА

Під кінець серпня ми одержали «гріпса» від Івана Климова, який подавав загальні відомості. Найважливішим було те, що відносини між Німеччиною й Польщею дуже погіршалися та що війни можна сподіватися дуже скоро.

До тюрми почали попадати арештовані німці й німецькі шпигуни. Це нас іще більше впевнило, що відносини між тими двома державами напружені.

На четвертому поверсі в поодиночці нас сиділо чотирьох – Михайло Рудий, Іван Шпак і я, прізвища четвертого не пригадую. Хоч невелике вікно широке на один метр, а високе на двадцять сантиметрів було під самою стелею, то все таки ми часто вилазили до нього й обсервували подвір'я тюрми, де приміщувалися бюро, магазини й лазні. Ціла тюрма була обведена високим муром.

Одного дня по полудні ми побачили, що на подвір'я почали приходити військові відділи без зброї. Скоро ми зорієнтувалися, що це новозмобілізовані вояки, яких привезли купатися до тюремної лазні. Одні відділи відходили, а приходили нові й це тривало кілька днів. Того тижня вже нас не виводили до лазні. Тим ми не дуже переймалися, бо певність про військову мобілізацію нас переконувала, що війна «на волоску».

Серпень зближався до кінця. Погідні й теплі дні неспроможні були нагріти грубі тюремні мури за літо наскрізь. У тюремній камері все була прохолода, а вночі через невелике вікно впадали до камери струмені свіжого повітря.

Коли ми раненько відзначили дату першого вересня, на коридорі почулася метушня, під час сніданку ми побачили заклопотаність стражників. Нормальний тюремний порядок і точність вперше порушила адміністрація. Обід чомусь був спізнений.

Ще перед вечірнім апелем ми одержали від тюремного Проводу Організації Українських Націоналістів повідомлення про вибух війни. В повідомленні писалося, що німецька армія вдарилася на Польщу, не виповідаючи війни.

Ми раділи, як діти, що з того приводу чекатиме нас воля; ми не могли збагнути наслідків війни. Ми всі думали про особисту волю. Думка про бомбардування нас не тривожила. Ми думали, що такого

об'єкту, як тюрма, німці не будуть бомбардувати. Але думки в'язнів це одне, а стратегічні плани штабів воєнних дій – друге.

Тюремна адміністрація була зрушена зі свого нормального ходу життя. Спершу припізнялися з подаванням їжі, а опісля перейшли на сухі харчі, щоб за кілька днів зовсім не подавати харчу через нестачу транспорту, який був паралізований від перших днів вибуху війни. Треба признати, що адміністрація нам співчувала, але була безрадна, щоб запобігти лихові.

Ми мали в камерах невеличкі запаси і, зрозумівши ситуацію, розділювали пайки, дуже скромні. Намагали більше водою, що її ми одержували кожноразно від стражників.

Всю увагу ми спрямували на воєнні дії і чекали приходу німців. У тюрмі появилися стражники з Познанщини й інших прикордонних смуг, що їх уже зайняли німці. Вночі до тюрми приводили арештованих німців. Часом викликали деяких, і більше вони не поверталися. Ночами ми чули рух потягів і часом постріли гармат.

Вже від першого дня війни ми наліплювали на віконних шибках паперові смужки, щоб у разі вибуху бомб розбите скло трималося разом. Вкортці ми переконалися, що такі смужки не мали ніякого значення, й тому відносні зарядження видавалися нам дуже смішними.

Мабуть, це було четвертого вересня надвечір. Десь високо ми чули звук моторів. Я виліз на вікно й шукав у небі літаків. Сонце світило яскраво і клонилося близько до заходу. На дахах високих кам'яниць увихалися вояки, які стріляли з кулеметів. Час від часу стріляла самотня гармата.

Нагло щось вибухло і я, глянувши ліворуч, побачив великі стовпи чорного диму. Сонце своїми яскравими проміннями перешкоджало оглядати терен. Щось над обр'ями міста заблищало; це були літаки, які доземно падали вниз і у хвилині, коли вони робили закрут до доземного лету посипалися з них блискучі довгасті предмети, які падали на землю й вибухали клубами диму. Від зривів дрижала тюрма. Того вечора місто було освітлене пожежами, які горіли в кількох місцях.

Такі налети повторювалися упродовж кількох днів, але ні одна бомба не впала в околиці тюрми.

П'ятого вересня, тюремна адміністрація почала звільнювати із в'язниці кримінальних в'язнів, а відтак і українських націоналістів, які мали менший вирок, ніж десять років тюрми.

Дев'ятого вересня ми мало що не впали жертвою бомбардування.

Я сидів на вікні й шукав у небі літаків, які тим разом дуже зловіщо гуркотіли десь високо. На підвір'ї проходжувався молодий стражник, блондин, із крісом на плечах. Став і, піднявши голову вгору, числив перелітаючі літаки. Дорахував до п'ятнадцяти, й нагло в повітрі щось зашуміло, засвистіло...

Я підсвідомо зістрибнув на долівку й саме в ту хвилину чорний, смердючий дим наповнив камеру, полетіли дрібні уламки скла, мури тюрми задрижали й щілини, в які можна було вкладати пальці, зарисували зовнішню стіну тюрми.

Нові вибухи все дужче хитали основами грубих мурів тюрми. Щось валилося, на коридорі з лоскотом сипалося.

Ми отямилися з першого приголомшення і глянули на себе. Івану Шпакові з голови, а Михайлові Рудому з руки стікали струмочки крові.

Ми усвідомили собі, що прийшов кінець, що мури, які валяться у другому кінці тюрми, обсунуться і в нашій камері присиплять нас у неволі на чужині.

Як староста камери, я почував, що повинен щось сказати, щоб підтримати на душі друзів. Але що можна було говорити, коли наші очі самі промовляли правду, що наші життєві хвилини, може тільки миті вже почислені. Я сприймав все, що діялося десь на світі: дзвінкий гук літаків, вибухи бомб, дрижання тюрми й обвал каміння, який наче б зближався до нас. Я глядів друзям в очі, які були вогні, але спокійні, всі стояли, немов на апелі. І я дрижачим голосом, насилу промовив:

– Друзі, це, мабуть, такий кінець нашого життя... Розпач не допоможе, приймім мужньо те, що мусіло колись прийти... Зробили, що могли, що було в наших силах...

Голос неприродно задрижав, і я замовк.

Нові бомби ще дужче потрясли тюрмою, й на наші голови посипався із стелі тинк. Ми поспішно поцілувалися. Великі темні очі Рудого наповнилися сльозами, хоч він намагався усміхатись. Я в думках молився і, як задубілий, чекав скоршого кінця. В голові мигнула фантастична думка: якщо валитиметься стіна, може вдасться мені якось вискочити з тюрми? Вмирати так дуже не хотілося!..

І коли вже здавалося, що й наша камера перетвориться в руїну, на мить обвал зупинився. Ще кілька тяжких каменюк десь обвалились, прогуркотіли поодинокі каміння й поволі все затихло.

Стіни тюрми стояли поколєні, літаки гуділи десь далеко, все затихло довкола, тільки сморід вибухових матеріалів іще клубився в камері.

На душі стало легко й радісно, надія розпирала серце, яке так швидко билось, немов би хотіло накінець іще більше попрацювати, піт цюрком стікав із наших облич. І надія на життя повернулася до нас.

Я не можу описати переживань на самій межі страху й надії на життя. Але пригадую, що це була невимовно радісна хвилина в моєму житті.

– Цим разом іще не прийшов нам кінець – із дрібною гумору перший заговорив Іван Шпак.

Хотілося співати якийсь побожний гімн подяки Богові, що тим разом помилував нас.

– Подивися, Богдане, крізь вікно, що там діється, – просив мене Михайло Рудий і взявся висаджувати мене на вікно без рам, хоч ґрати вмуровані в камінь іще міцно трималися.

– Місто з лівого боку горить, – подавав я свої спостереження. – Там, де стояв стражник і числив літаки, лишилася мала обгоріла купа, на якій лежить переломаний кріс. Виразно бачу не обсмалене ясне волосся, чобіт не видно, а бомба впала за п'ять метрів до в'язничного муру й тепер є діра на височину росту людини...

– А що там так валилося?

– Тюрма, здається, стоїть ціла, магазини і бюро теж стоять, хоч і там видніють ями від бомб. Але кам'яниці наліво від тюрми – сама руїна.

– То певно валилися ті кам'яниці! – міркував Шпак. По кількох годинах відкрили нам двері й дозволили йти до туалети.

– Пане старший, – почав Шпак Іван, – немає щось з'їсти?

– Нема, пане, ми самі голодні й залежні від того, чи щось нам дадуть із військового приділу. Весь транспорт перестав діяти, – оправдувався стражник.

На коридорі було багато тинку й пороху. Крізь побиті вікна коридору видно було горіюче місто. Всюди позарисовані щілинами мури.

– Ще один такий налет, і тюрма розсиплеться, – впевнено ствердив Михайло Рудий.

– Раз козі смерть! – підбадьорив Іван Шпак. Якраз із другого боку коридора, з туалети виходив Зенко Матла. Як завжди поважний, він привітався здалеку помахом руки й усміхався. Стиснув п'ястуки на знак, щоб триматися. І ми трималися, були готові на найгірше без зайвих нарікань на свою долю.

16. НЕСПОДІВАНА ВОЛЯ

У камері наші запаси цукру і смальцю вже кінчилися, тільки пачка махорки була ненарушена. Нікому вона не потрібна. По кістці цукру з ложечкою смальцю ми поцьмакали в устах, запили водою, й це була наша вечеря.

На дворі стемніло. Тільки рожеве саяво продиралося крізь вікно все яскравіше, коли надворі темнішало.

Несподівано двері відкрив стражник і викликав нас трьох на коридор. Михайло Рудий, який мав досмертну кару, залишився.

Хоч сходи були напівзруйновані, ми зійшли вниз, де перед бюрою адміністрації нас усталили в ряд із друзями з інших камер.

Даремний був наш страх, що, може, нас постріляють. У ряді стояло нас, мабуть, тринадцять.

З бюро вийшов начальник тюрми з перев'язаною головою. На перев'язці червоніла пляма крові. Це були наслідки бомбардування. З ним був його асистент. Начальник почав говорити:

– На розпорядження міністерства карного відділу в ім'я Речі Посполитої ви звільнені із в'язниці. Свобідно можете йти, тільки на схід. Місто мусите опустити перед північчю, бо в іншому випадку може вас розстріляти військова жандармерія. Заходьте по черзі до бюро, одержите документи звільнення.

Тяжко було повірити, що так ненадійно воля перед нами. Ми почали нервуватися, запитуючи себе поглядами: «Чи це можливе?»

Ніхто не відзивався ні словечком. Всі спрямували свій погляд на Івана Климова й наче б хотіли нашу долю вкласти в його руки. Він стояв струнко із зціпленими устами. Але мені легше було на саму думку, що Климів із нами.

По черзі ми заходили до бюро. Іван Малюца і Юрко Дачишин (обидва були бойкотовані, й до них в тюрмі ніхто ні словом не відзивався), читали прізвища й виповняли малий червоний папірець, як документ звільнення.

У тюремному мундирі я опинився раптом на вулиці з червоним папірчиком у руці. Оглянувся – за мною вузька фіртка була закрита, переді мною у далечині горіло місто. На вулиці ні живої душі. Куди йти, щоб перед північчю покинути місто? Ану ж це підступ, може решту друзів не звільнять? Із тривогою я думав про своє становище на волі. Вимріяна роками далека воля так нагло прийшла до мене,

як несподіваний скарб, і я не знав, що мені робити, куди прямувати. Я почував себе, як зацькований звір, якому немає виходу. І в тій хвилині я рад би був вернутися до тюрми, до своїх друзів. Фіртка знову відкрилася, і я побачив Івана Климова.

– Іване, як я тішуся, що ти біля мене!

– Почекаймо, поки вийде вся група, тоді разом вийдемо з міста.

І справді, вкоротці вийшли один за одним друзі: Гриць Барабаш, Іван Шпак, Вінтонюк, Шедловський, Корнелюк молодший, О. Мащак, Роман Біда, Марченко, один учитель із Волині і ще двоє друзів. Ціла група була поза мурами тюрми.

Іван Климів відразу перебрав провід над групою. Ми всі були раді, що Климів із нами. В нього вірили, як у людину, яка наших надій ніколи не заведе.

– На питання когонебудь, – почав Іван Климів, – за що ми сиділи, відповідати, що ми посполиті в'язні. Ні слова, що ми політичні! Вироки подавати від одного до трьох років. Запаси цукру, смальцю, махорки чи сухарі затримати до мого розпорядження. Не знаємо, як довго і серед яких обставин будемо йти додому. Всі мусять триматися разом і якнайскоріш мусимо опустити місто. Відпочивати і спати будемо за містом.

– Друже, ми до вашого повного розпорядження! – заявив Іван Шпак.

– Тепер за мною! – владно скомандував Іван Климів.

Ми вирушили хідником у напрямі палаючого міста. Ось охоплені вогнем палаючі кам'яниці. Вогні й дим виїдають очі і запирають дух. Проскакуємо вулицю з порваними телефонічними дротами й виходимо на якусь площу. Стоїть фігура з розп'яттям Христа. Якась жінка в чорному лежить хрестом на землі й підводиться, щоб закликати людей до покаяння, бо зближається кінець світу ...

Від звуків її гістичного голосу мені мурашки проходили за шкірою.

Через годину ми вже опинилися на шляху поза містом, який вів на схід.

Коли ми відбилися далеко від міста, прийшла нам запізнена думка, що треба було хоч із годину почекати коло тюрми, бо, може, того вечора було звільнених більше друзів.

Так і було, про що ми довідалися опісля. Скоро після нас вийшла група біля тридцяти друзів з вироками нижче досмертної тюрми.

Щастя полягало в тому, що в тій групі був Володимир Макар, якого всі знали як провідника націоналістів у Равіській тюрмі перед приїздом Зенка Матли. Людина з ініціативою, повна енергії, тож почувався до обов'язку організованим порядком вивести групу поза місто. Великій групі тяжко було себе прохарчувати, тому Макар розділив друзів на менші групи й назначив їм провідників. Він подав їм докладні вказівки щодо обережності, накреслив кожній групі шлях маршру: Підлясся, Холмщина, Волинь. За вказівками Макара, всі групи щасливо добилися на місце призначення.

У групі з Макаром був Павло Мигаль із Сокальщини, Кублій із Костопільщини й ще кількох друзів. Із Павлом Мигалем сталася така сама історія, як із Романом Бідою у нашій групі. Мигаль не міг володіти ногами. Кублій змайстрував відповідні милиці, на яких можна було сьак-так просуватися без напруги ніг.

Багатьом відомий той факт, що Макар Володимир пробував ходити на тих милицях, кажучи:

– Треба спробувати, бо колись може придатися. Вимовив, як кажуть – у лиху годину. Не минуло кілька днів, і Макар утратив ногу. Про цей випадок згадаю пізніше. Наша група під проводом Івана Климова просувалася шляхом на схід ночами, а вдень ми відбивалися далеко від шляху на відпочинок, бо шляхом просувалися в утечі військові частини, яких постійно переслідували ворожі обстріли з літаків. Івана Климова я пізнав іще краще в дорозі з тюрми до Сокальщини. Тяжка це була для нас дорога. Вже за кілька днів нас почали опускати сили з надмірного вичерпання ходом та через брак харчів. Ми просто голодували. Й тільки завдяки Климову ми трималися рештками сил і не попадали у зневіру.

Дивлячись на дрібну постать Івана Климова, годі собі було уявити, щоб у нього знайшлося стільки сили, енергії, самопосягати і дружньої, майже материнської опіки над нами. Він лишав нас на відпочинку, а сам ходив по околиці серед чужих, ворожих до нас людей за шматком хліба для нас. Не раз брав мене зі собою. «Ти такий сухий як я, – казав він – тому більше витримаєш, хай решта відпічне».

Роздобуту з великим трудом поживу ділив між нас, а про себе ніколи не думав, треба було з нашого боку певного морального тиску на нього, щоб він і собі лишав відповідну пайку.

Одної ночі несподівано для нас Климів приніс велику баньку молока, яке купив за махорку в дворі графа Потоцького. Виділював кожному по півлітра й запевняв, що всім вистачить, включно з ним.

Після розділення молока виявилось, що Івана ошукали на півлітра. Передостатній не хотів прийняти останнього півлітра молока, а вимагав поділитися з ним.

Тоді Климів у формі наказу сказав: «Друже, пий, бо виллю молоко на землю».

Друзяка таки відмовився, й молоко всякнуло в землю. Климів, спохмурнівши, закинув баньку на плечі, щоб віднести її до двора, а для товариства забрав мене з собою.

По дорозі наче б оправдувався переді мною: «Це моя вина, – пояснив він, – бо я дався ошукати. Він не міг випити меншої порції, як інші, й тому я молоко вилив. Я на вітер не говорю».

І справді, більше подібних випадків у часі маршу не було.

Польські селяни ставилися до нас вороже, і з харчами було дуже тяжко. Та Іван Климів затамив собі прізвище й місцевість одного кримінального в'язня-українця, з яким десь зустрічався в тюрмі. Ця місцевість находилася ще далеко перед Берестям Литовським. Климів відшукав його сина, який нас прийняв із відкритим серцем і виявилось, що він теж добрий українець. Батько був засуджений за тяжке побиття у спорі за межу. Сусід скоро помер, а батька засудили на довічне тюрму.

Там ми знайшли справжній перший відпочинок по кількох днях тяжкої дороги. Господарі ділилися з нами, чим могли. Тісто на молоці нам дуже смакувало. Це перший раз після тюрми ми спали на пахучому сіні у stodoli, наперед добре помившись.

Наступного дня знову підкріпили себе молоком, дістали по одній картоплині на дорогу і з подякою господареві та Всевишньому рушили в дальшу дорогу – в напрямі Берестя Литовського.

Перед заходом сонця ми вже бачили блискучі бані церков міста, й серця застукали радісно на згадку, що, може стрінемо Провідника Степана Бандеру, який сидів у тюрмі в Бересті Литовським в поодинокі. Ми поспішали, та, на нещастя, Роман Біда не міг зразу справно йти, а скоро йому ноги цілковито відняло.

Іван Климів сплів із галузок ноші, на яких ми, чергуючись, несли Романа. Це була тяжка праця для таких виснажених і змучених ходом, як ми. Іван Климів, у тому випадку, взяв на себе подвійний тягар, бо ніс ноші через дві зміни. Свій учинок мотивував тим, що він є сильніший удвічі від кожного з нас.

А ми справді з подивом дивилися на Іванову витривалість і силу й це нам давало більшої заохоти в допомозі своєму другові. Я, наприклад, ледве міг донести ноші на призначену віддаль. Ноги вгиналися, руки дрижали, але я вдавав, що тримаюся просто, щоб не побачив Іван, бо він міг би мене виручити. Такий був Іван Климів. Коли ж він ніс ноші, ішов шпарко і по ньому зовсім не було видно і сліду змучення.

Так ми йшли цілу ніч, щоб перейти Берестя Литовське ще перед сходом сонця. Підганяв нас до того страх перед бомбардуванням міста. А польського війська повно було на передмісті: воно, таборувало на дорогах і городах.

Отак ледве ми принесли Романа Біду на передмістя Берестя Литовського і присіли відпочити під скиртами соломи. Ранішній туман прикрив всі оболоння й хати. Виглядало, що день буде хмарний, і це нас тішило, що менша була небезпека від налетів німецьких літаків. Та це тільки здавалося.

Коли сонце зійшло, мряка впала росою й небо стало чисте та сине, ні хмаринки не було видно. Така погода восени радує душу людини, але тоді погідною красою природи ми були пригнічені.

Климів казав нам чекати на нього, а сам пішов до міста розшукати тюрму й розвідатись про долю Провідника С. Бандери. Роман лежав заритий у соломі і був до всього байдужий.

Скоро вернувся Климів, бо польова жандармерія його до міста не пустила. Климів доручив Осипові Мащаків залишитися з Романом під скиртами й чекати коней із возом, які обіцяв підшукати Андрій Марченко у своєму рідному селі, де його тато був православним парохом.

Лишили ми їм наші скромні харчові запаси й подалися в напрямі Ковеля. В тих околицях було дещо легше із прохарчуванням, бо ми знаходили свідомі українські родини, які з нами ділилися, чим могли.

Ми щасливо обійшли місто Ковель, який у часі кількох налетів був бомбардований, і щасливо добилися до села Андрія Марченка.

Ще ми добре не розгостилися, як на подвір'я увійшли Осип Мащак і Роман Біда. Виявилось, що Біда Роман вигрів свої ноги в соломі, які знову стали слухняні до ходу. Тож не треба було шукати підводи. Паніматка й пан отець, по привітаннях із сином, зі сльозами радості в очах, не знали, як нас пригощати.

Ми наперед добре помилися під студнею й почали їсти. Влодко Рудник із Жовкви наказував: «їжте помалу, не забагато, бо похворієте!»

Та годі було піддатися спокусі запаху свіжої їжі. Ми їли аж «коти поза вухами ходили».

Там ми довідалися, що москалі перейшли ріку Збруч і є в поході зайняти західні українські землі. Свідомість, що наші рідні сторони попали з-під одного окупанта під іще гіршого, жорстокішого, який

пляново нищив український нарід від 1920 р., дуже нас тривожила.

Ми питали Івана Климова, чи ОУН може підняти повстання проти москалів, щоб створити український уряд на ЗУ-Землях.

– ОУН до такої революції ще не підготовлена, – відповів Климів, – революція вибухне на Сибірі, в концентраційних таборах і звідтам перекинеться в Україну. Наразі ОУН буде вести підпільну боротьбу, але в іншій формі, як із поляками. Боротьба буде тяжка, й до того нам треба приготувитися.

Другого дня наша група зменшилася ще на двох друзів: Корнелюк і Шедловський пішли у свої родинні сторони Волині. Климів кожному подав інструкцію, як треба берегтися перед московськими більшовиками, які арештують за кожне необережно сказане слово.

Тяжкі думи насіли на наші голови. Радість із волі, зустріч із ріднею і зв'язана з тим душевна приємність розвіялася. Місце приємних мрій заступив невідомий нам до того часу страшний окупант, якого ми знали тільки з описів у пресі, з повістей, як «Шляхами на Соловки». Якись вояки в сірих шинелях і з великими червоними зірками на шпідастих шапках, що їх часто рисував гумористичний журнал «Комар», не сходили мені з голови й увижалися, як примари з наставленими гострими багнетами.

Перспективи боротьби з новим окупантом, що їх виразно нам змалював Климів, не були потішаючі. Може, це було й добре, бо ми вже завчасу морально себе до того приготувляли. Кожний знав, що він є воїном великої національної ідеї визволення України й готовий в різних умовах життя, без страху воювати з ворогом України. Такі то думи снувалися в наших головах, і ми не помічали красної Волині в її кольорах золотої осені.

Ішли обережніше, сподівалися побачити передові стежі москалів.

Не доходячи до міста Володимира Волинського, ми зустріли польських вояків на конях, які залишили касарні і їхали додому. Це були українці з Волині, й із ними Климів нав'язав розмову.

Вояки оповідали, що в місті створився комуністичний революційний комітет і проголосив себе міською владою. Ця новина дуже розсердила Климова і він докоряв, що місцеве населення до того допустило. Сказав до вояків коротку промову і закликав їх повернутися та їхати з нами до міста, щоб розігнати червону голоту.

– Досі ви воювали за Польщу, – говорив, – яка нас запроторила до тюрем і концентраційного табору в Березі Каргузькій. Тепер на чергу приходить іще гірший, московський окупант, який у тяжку колгоспну неволю хоче затягнути весь наш нарід. Вислужники Москви вже тепер наважилися в місті робити свої порядки. Нам потрібно поставити в місті свою рідну владу, яка стоятиме на сторожі української національної справи. Йдіть із нами й разом заведемо порядок у місті!

І справді слово Климова подіяло на вояків, які вже були готові їхати до своїх родин. Кілька десятків верхівців зголосилися їхати до міста. Декілька поїхали спокійно до хати. Нам дали вони свої запасні коні, а кріси ми відібрали від тих, що їхали додому.

В'язні польської тюрми в тюремних одностроях, з кавалерійськими крісами на плечах, сіли на осідлані військові коні. Я вперше сидів на такому високому коневі та й ще на шкіряному сидлі. Ми почувалися вояками, не тільки озброєними у кріси, але теж був у нас бойовий дух, хоч фізичних сил нам не доставало.

У нашій групі був один друг, (прізвище я забув), тато якого вчителював у Володимирі Волинському. Ми всі заїхали під його хату. Климів вибрав із групи тих, що добре володіли крісами, а з ними та вояками поїхав у місто. Він успів уже пов'язатися з місцевими членами ОУН, які подали йому всі вичерпні інформації про ситуацію в місті.

Нас кількох лишилися в хаті учителя й наслухували, чи немає стрілянини в місті. Був цілковитий спокій.

Через кілька годин повернувся Климів й оповів, що «революція» вдалася без одного пострілу. Він назвав голову українського комітету, якогось адвоката. На місце червоної плахти завішено синьо-жовтий прапор.

Пізно ввечері, ми переодяглися в польські військові однострої, завантажилися на дві підводи, забрали кріси й пістолі та подалися до Сокаля з думкою, що й там треба буде завести порядок, подібно як у Володимирі Волинському.

Було вже по півночі. Військові коні ступали поважним кроком, час від часу порскали, й фірман не думав їх підганяти. На возах ми дрімали, притулившись один до одного, бо хоч була гарна погідна ніч, то вже трішки дошкуляв осінній нічний холод. Ненадіжно перед нами загорілися сильні рефлектори і впала польська команда: «Стаць, ренце до гури!». До нас підійшли польські поліцейські, забрали від нас усю зброю, зігнали з возів і питали, хто ми й куди їдемо.

Іван Климів, як старий, досвідчений вояк, по-військовому зголосив, що нашу частину розбили німці, а військове командування наказало нам їхати в напрямі на схід додому.

Поліцисти наказали нам іти за ними, оминаючи село Скоморохи, в напрямі Сокаля. Ми думали, що нас вони готові постріляти як дезертирів. Та коли ми вже були далеко за селом, на сході світало, поліцисти сказали нам іти до Сокаля й не вертатися до Скоморохів.

До Сокаля ми прийшли, як надворі вже був день. На наше велике здивування, в місті панувала цілковита тиша. Тільки вулицею Костюшка проходила група вояків, а радше недобитків польської армії. Цивільних людей на хідниках іще не було видно.

Іван Климів у місті мав багато знайомих, отже пішов засягнути інформації. Найближче було до панства Ріпецьких, тож Іван пішов туди. Вернувся з печеною по-домашньому бабкою й почав таки на вулиці її поміж нас ділити.

Інформації були сумні й тяжкі, як олово, та налягли ще більше на душу. Нарід із страхом очікував большевиків. Молоді націоналісти в хаті не сиділи, пішли заготовляти зброю й амуніцію, згідно з дорученням Проводу ОУН. В місті наразі ще не було жодного комуністичного комітету, там комуна нижче трави, тихше води, тож: не було кого усувати від влади.

Не гаючи часу, ми із Сокаля подалися на Кристинопіль, ближче села Сільця, звідки походив Іван Климів і де мешкала його родина.

У Кристинополі ми застали подібну ситуацію, як у Сокалі, тому, не затримуючись, пішли до Сільця.

Нас насторожив звук моторів, який зближався дорогою перед нами. Спершу показалися шоломи вояків, які барвою не відрізнялися від уніформ.

Це їхали німці на мотоциклах. Вояки перед нами припинили мотоциклі, привіталися і спитали, чи маємо при собі зброю. Мали право нас забрати в полон, бож ми були в уніформі польської армії.

Іван Климів вияснив, що ми не є вояками, а звільненими політичними в'язнями, а уніформу набули в дорозі, бо тюремний стрій був поганий. Нас відпустили. До Сільця ми прийшли надвечір.

17. СЕЛО ІВАНА КЛИМОВА

Іван сердечно вітався зі своєю сестрою Марією, яка у нього лишилася одинока, а решта (було їх шестеро у батьків) брати й сестри повмирили в розквіті життя. Батько згинув трагічною смертю при будові, а молодшого брата Гриця замордувала польська поліція під час переслухування. Всі інші члени родини повмирили на сухоти. Тож не дивно, що Іван так ніжно вітався. Він узяв Марію під руку й пішов трохи пройтися на самоті.

Ми не перешкождали, милися під студнею, опісля, очищені від пилуги, із приємністю посідали на колоді й почувалися як удома.

Та недовго Іван побував із своєю сестрою. Обов'язки супроти гостей примусили його піти на село, організувати для нас квартири. Було нас, мабуть, ще вісім друзів, і всіх нас забрав до себе місцевий парох.

– В мене, – говорив панотець, – будете мати всі вигоди, я самий, то місця вистачить, та й із близьни дещо знайдете, а найважливіше – вам треба добре відгодуватися.

На плебанії ми дійсно знайшли всі вигоди. Вечеряли й політикували. Отець був правдивий український націоналіст, турбувала його доля нашого народу і твердив, якщо б цей нарід був вповні національно свідомий, він без національної свободи не зміг би жити.

– Нарід велика сила, – продовжував отець, – якщо б усі одним фронтом твердо, непохитно й, не зважаючи на великі жертви крові, повстали, вже давно ми мали б власну самостійну державу. О, таких треба всіх, як ви, – і показав на нас жестом руки. – Ні москалі, ні поляки нічого не вдіяли б.

Тож я хотів би запропонувати вам випити по чарці доброго вина за здоров'я й сили тих усіх політичних в'язнів, які вийшли на волю, щоб могли ще добре бити нового окупанта.

– Пропозиція, всечесний отче пароху, добра, але нас зобов'язує організаційний закон не пити алкоголю, – звернув увагу Михайло Рудий.

– Алькоголю?.. То я з тим згідний, – не дався збити з наміру отець, – але це вино та й ще до того церковне, то який це «алькоголь»? Зрештою, зараз прийде до компанії Іван Климів, а він знає, що зробити.

Пішов десь отець, мабуть, по вино, а вкортці ввійшов Іван. В чистенькій вишитій сорочці, в темних штанах він виглядав іще дрібнішим, ніж був у військовій шинелі. Поголене лице було як у дівчини. Тільки очі пригадували рішучого й невгнутаго провідника-революціонера. Актуальну «проблему» вина, він без надуми вирішив. Отець, що якраз у той час появився. на порозі, так і

залишився там стояти й слухав Івана.

– Наказ про заборону вживати алкоголь був у першу чергу подиктований тим, що ОУН не тільки хотіла мати тверезих членів революційної боротьби, а й рівночасно вела акцію бойкоту польського державного монополію, на якому держава мала великі доходи з податку, – вияснював Іван. – Польща вже не існує, тож один аргумент бойкоту алкоголю відпав, а надалі нас обов'язує закон не бути ніколи підпитим. Отож уважаю, що при такій нагоді покуштуємо по чарці вина з церковної захристії.

– А я казав, що Іван є мудрий чоловік! – усміхнувся отець і витягнув з-під поли дві пляшки вина, яке заховав бо не знав, що скаже Іван.

Дехто випив чарку, а дехто тільки покуштував, бо до вина, алкоголю не був звиклий і не сприймав із смаком навіть вина. Але це не вплинуло на святковий настрій вечері, якої ми довгими роками не мали. Самий настрій, почуття гідності людини, повна свобода рухів, атмосфера волі – це був для нас духовий пир. Пізно вночі ми розійшлися до своїх покоїв спати.

Це вперше по роках я клався в чистій білизні, занурив голову в м'яку подушку, від якої ішов запах доброякісного мила. Було радісно й легко на душі. Та в душі підсвідомо відчував якесь неясне почування... В тому моменті я пригадав, зірвався з ліжка з докором совісти, як міг я про це забути втішатися прекрасним світом й особистою волею, а не подякувати за все Всевишньому, який мав мене у Своїй опіці й дозволив щасливо вийти з тюрми. «Отче наш» й «Богородице Діво» видалися закороткими молитвами, щоб подякувати належно Творцеві за волю. Тож я вернувся до своєї тюремної практики й молився своїми простими словами.

Просив Бога дати сил до боротьби за волю народу. Молився щиро й від серця. А коли знову поклався до ліжка, тоді справді відчув легкість на душі і з повним спокоєм мріяв про рідних в с. Нивицях, про першу несподівану зустріч із тими, яким я завдав стільки турбот і сліз. Мабуть, ми покутували за гріхи наших предків.

Рано побудив нас Іван Климів, зробив збірку й подав новини про договір між Москвою й Берліном за розподіл польської держави, яка вже перестала існувати. Він ще раз пригадав про суворого московського окупанта, який того дня був уже під Тернополем і з яким ми будемо зводити надалі свої змагання за національну волю. Кожному з нас Іван подав таємну кличку, на підставі якої ми мали нав'язати організаційний контакт на місцях.

– Головне, – наказував Іван, – не зрадити себе, що ми сиділи за ОУН в тюрмі, і конспіративні форми дії загострити до максимуму.

– Чи маєш відомості про долю Степана Бандери? – поцікавився хтось із присутніх.

– Бандера скористав із розгублення тюремної адміністрації і вихопився з-під нагляду сторожів. Замішався серед інших в'язнів і тепер є в безпечному місці.

Із с. Сільця Белзького ми розходилися до своїх домів. Осип Мащак, Роман Біда, Володимир Рудник, Михайло Рудий і Вінтонюк пішли в напрямі Львова, а Іван Шпак і я подалися до Радехова.

18. СТЕЖКАМИ ДО НИВИЦЬ

Польовою стежкою нивами, стернями і поміж рядками бараболь, ми ішли в напрямі с. Радванець. З пістолями при боці, які нам подарував Іван Климів, ми йшли впевнено. Москалів іще не було видно, а польська поліція вже не робила служби, й тому ми йшли вільно, не звертаючи уваги на засади обережності.

Коли переходили попри невеликий гайок, нам назустріч вийшли озброєні крісами кількох молодих мужчин, зупинили нас і без «пардону» роззброїли. Щойно тоді стали питати, хто ми, звідки й куди йдемо.

Я здогадувався, що це українське підпілля докладно виконує доручення Проводу ОУН, роззброюючи недобитки польської армії. Тож я відразу вияснив, хто ми і що йдемо із Сільця, куди ми разом прийшли з Іваном Климовим.

Почувши, з ким ми верталися з тюрми, підпільники не тільки перепросили нас, а й повернули зброю й перепроводили через інші застави, щоб ніхто нас не турбував. Це були справді члени ОУН, які виконували своє завдання – магазинування зброї на дальшу підпільно-революційну боротьбу.

В Ордові ми не стрінули Миколи Свистуна-Ворона, він не вернувся ще з тюрми, так само ще не вернувся й Вугляр.

Ми вже опинилися на організаційному терені, на якому я колись діяв, як повітовий організаційний референт. Тому деякі члени ОУН були мені знайомі, й ми довідалися багато цікавих організаційних новин, які нам у тюрмі не були відомі. Після нашого арештування 1937 р., коли ув'язнено біля п'ятдесяти членів ОУН, у тому трьох районних провідників і двох членів повітового

проводу, організаційна мережа не перестала діяти. В основному повітовий провід на чолі із провідником Вуглярем діяв безперервно до грудня 1938 р., до часу арештування Вугляра. На початку 1939 р. був теж арештований М. Свистун.

Після мого арештування Вугляр і Свистун Микола скоро нав'язали контакт з організаційними клітинами всіх районів і на місце ув'язнених районних провідників назначили інших. Таким чином ОУН у Радехівщині діяла безперервно.

Твердження комісара поліції Войтара й комісара слідчої політичної поліції в Золочеві Чайковского виявилися неправдиві, а були сказані на судовому процесі тільки для ефекту.

Деякі члени ОУН, що були наражені на ув'язнення, перебували в підпіллі, виконуючи саботажні й бойові акції. Члена Івана Дідика, який був звільнений із нашої групи, поліція арештувала поновно і в дорозі до Радехова в Пукачівському лісі його замордувала.

Під час поліційної облави на підпільників у Щуровицькому районі поліція застала трьох підпільників: Войтовича і Лисака Миколу (третього прізвища не пригадую). Вони відстрілювалися кілька годин. Опісля поліція підпалалила стодолу, і всі три бойовики згоріли.

Оповідали друзі багато ще інших, менше важливих, пригод членів ОУН із поліцією. Приємно було розмовляти на волі із друзями, яких майже три роки не стрічали, та була пора йти далі на Радехів до с. Нивиць.

Вже добре стемніло надворі, як ми застали до дверей Слободюка на передмісті Радехова. Спершу не хотіли вірити моїм словам, не пізнали мого голосу, аж прийшов Дмитро Слободюк, тоді щойно відкрилися двері й нас вітали, як рідних. Вранці ми вийшли на місто, в якому товпилося багато польських вояків. На нас ніхто не звертав уваги. Для мене місто було цікаве змінами, які зайшли на протязі останніх кількох років. Було більше нових квітників, упорядкованих травників. Це давало більшої принадності містові, воно виглядало багато чистіше, як колись.

На вул. Львівській до мене усміхався кожний дім у золотих променях ранішнього сонця. Початок осені ще не позначився на зелені кущів бозу і жасмину, з яких колись я покрадьки зривав китиці, щоб поставити до флякона у своїй кімнаті.

Український Народний Дім відрізнявся від інших будинків своєю імпозантною будовою, чолом до Львівської вулиці, із двома крилами, які замикали внутрішнє подвір'я. До сонця поблискувала кольорова мозаїка, яка нагадувала українські вишивкові мотиви. Балькони були пусті, як і не видно було облич у вікнах. Тільки гордо стояла наріжна вежа Дому, на якій бракувало українського національного прапора. А побіч невеликий домок у городі Софії Шумської, а там далі поле й залізничний насип. Все це для мене було таке знайоме й рідне, що на душі стало радісно. Ще кілька високих східців, і я опинився в Народньому Домі, де містився Повітовий Союз Кооператив.

На мене глянули з підозрою незнайомі обличчя працівників, їм не подобалася моя польська військова уніформа. Перший зірвався Балій Петро, по-козацькому розцілувався, а в його очах світилася правдива радість. Відразу посипалися запити і дзвінкий сміх Петра. Із другої кімнати надійшов дир. Антін Маланяк і по-батьківському пригорнув мене та познайомив з іншими працівниками Союзу.

Я глянув на порожнє місце на стіні, де колись висів мій пам'ятковий тризуб роботи мистця Винаря.

Вкортці прийшов із міста Льоньо Марків, найстарший працівник у тій установі, права рука директора. Взяв мене Льоньо під руку і повів по магазинах. Там я стрів старого друга Івана Мотлюка й познайомився з новим працівником Журавлем (молодшим), п. Салуком та ін. Говорити було про що, але мене тягнуло до пані Олі Маланяк, яка для мене була як друга мама.

Той самий дім на кінці вул. Львівської, город і клумби із квітами, які я так любив колись управляти. Привітала мене пані Оля як годиться, по-материнському. Побідкалася над нашою долею й заметушилася по кухні, щоб приготувати перекуску. Діти вже гарно підросли: Славка з темними очима й чорними шнурочками брів виглядала на панянку. Богдан уже був школярем. Пані Оля дала мені сорочку на «нову господарку». Приємно стало, але тяжко було засиджуватися, як десь там на селі виглядала рідна матуся та й, може, сльози крадькома витирала. Ех, скільки то сліз довелося матусі пролити, щоб вибавити такого шибайголова, яким був я!

До рідного села, оподалік від головного шляху ми хотіли крилами злетіти. Мали перед собою ще один кілометр дороги, як на головному шляху знялася курява. Коні тягнули вози, на яких сиділи сірі від пилу вояки в таких же сірих шинелях. Большевики!.. Прикре вражіння зробили вони на мене. Вояки були байдужі до всього, не видно було того бойового духа, який ми помітили на лицах німецьких вояків. Худі у зарослі обличчя тупо дивилися десь перед себе. З вигляду можна було пізнати, що та армія не несе нічого цікавого, доброго, бо що голодний може принести?

Нарешті прийшла довгоочікувана хвилина, я переступив поріг рідної хати, і всі присутні на мить завмерли, спрямувавши на мене очі. Хаос і радість, які після того зчинилися, годі описати. Всі тиснулися до мене, цілували, й рівночасно плакали. Моя скромна матуся найбільше була виrozumіла, стояла з боку й чекала, поки всі інші зі мною привітаються. Стояла, усміхнена крізь сльози, а уста шептали молитву. Певно дякувала Всевишньому за радісну хвилину, якої дожила.

Прийшли сусіди й дальша рідня. Говорили майже цілу ніч. Основним питанням був новий, московський окупант. Тяжко було дати задовільну відповідь на питання, чи виженемо з рідної землі москалів. Але одно я міг сказати, що всім нам треба до боротьби рук прикладати й багато жертв віддати, щоб колись нарід утішався повною свободою.

Цікаві були селяни, свідомі й войовничі до нового окупанта наставлені. Слухали моїх оповідань про тюрму, пускали під стелю дим із бакуну й поважно кивали головами, вставляючи час від часу свої зауваги та питання. Всю надію покладали на ОУН і свято вірили, що тільки ОУН зможе повести нарід на боротьбу з ворогами. Вірили й надіялись, готові були самі допомагати, не боячись поганих наслідків для себе.

За роки моєї неприсутности багато змінилося в ментальності наших селян. Вже й сліду не було того селянина, який мав свою філософію: «Моя хата скраю, я нічого не знаю». Жили тепер великою ідеєю визвольної боротьби й раді були в неї включитися. Я запримітив, що ОУН мала великий вплив на спосіб думання наших селян, а це доказувало про неустрашиму і творчу працю ОУН на землях, окупованих Польщею.

19. МАНДРІВКА НА ЧУЖИНУ

В рідному селі не довелося довго побувати, всього три дні. Вже третього дня прийшов від Івана Климова післанець і приніс у сірничок скручену естафету такого змісту: «Зголоситися у Ворона, чекає дорога на захід. Взяти з собою конечні підручні речі. Слава Україні! – Мармаш».

Стало ясно, що виникла потреба йти за ріку Буг. Прикро було родині мене знову прощати. Мій брат підвіз мене під Радехів і, прощаючись із сльозами, промовив: «Братіку, моє серце чує, що ми бачимось останній раз». Сказав правду, помер він під большевицькою окупацією в 1940 р.

В с. Ордові я зайшов до хати Миколи Свистуна-Ворона від нього довідався про його пригоди, яких він багато зазнав у підпіллі й тюрмі.

Поліція забрала його напівпритомного, пораненого в обидві руки й ноги, а одну кулю Микола пустив собі в уста з надією, що згине. Та поліція заопікувалася ним і в лічниці Микола загоїв рани на ногах і руках, але рана в піднебінні скоро не гоїлася. Тож Миколі впало на думку вдавати німого, мовляв, утратив мову внаслідок рани в устах і все.

Подумав, так і зробив. Рана загоїлася, а Микола ні звуку, не то слова промовити не міг. Не міг і не помогли жодні лікарські досліді. Миколі було з тим добре. Бо не треба було відповідати на питання поліції, а писати також не міг, бо права рука була поранена у згині долоні і стала штивна. Врешті всі повірили, що Микола німий.

Найближчі друзі тим фактом були дуже стурбовані й навіть самий Микола став думати, що він, можливо, таки справді не зможе говорити. Тож одного разу використав нагоду, що сам був на хвилинку в тюремній туалеті, промовив слово «мамо» і з того дуже радів, хоч настрашився сам свого голосу.

З Тернопільської тюрми вийшов перед приходом московських військ і щойно на волі, поза містом, у гурті найближчих друзів, Микола затагнув на весь голос пісеньку собі і друзям на втіху.

Микола вже встиг повідомити Вугляра у Стоянові, який теж вернувся з Рівенської тюрми. На Вугляреві було дуже пізнати сліди тюрми. Беззубий (поліція без дентиста повиймала зуби), обличчя запале й сіре. Тільки очі світилися темними вугликами сильної волі і впертости.

Вугляра в Рівному посадили до льоху без вікна. Це був наче правдивий кам'яний, вологий гробівець. У ньому Вугляр просидів півтора місяця, світу Божого не бачив, ані кроком не переступив порога того льоху, тільки раз на добу виставляв посудину т. зв. «кібель» і коновку на воду.

Та каюта мала простору у квадраті півтора метра, а висока була на два з половиною метри. На кам'яній долівці постійно стояла кількасантиметрової висоти вода. Вугляреві пощастило, бо мав на собі непромокальні чоботи, яких ніколи не скидав, тож вода не доходила до тіла. Ліжка не було, стояв стілець, на якому Вугляр сидів і спав, сидячи.

Час проходив як у сні. Здавалося, що часом був напівпритомний. Ним ніхто не цікавився, а ключник, який подавав їжу, ніколи не промовив слова. Із світу ні один звук не доходив до «кам'яного мішка», який містився на четвертому, чи третьому поверсі під землею. Але Вугляр часто чув виття собаки й сам не знав, чи це був голос собаки, чи штучно витворений, щоб грав на нервову систему.

Не тямив Вугляр, чи думав він про щонебудь, чи молився, чи ні. Але знає, що його ніколи не брала зневіра й не приходило на гадку покінчити тяжкі, нестерпні хвилини життя самогубством. Пам'ятає, що часом, коли дверник відкривав двері, то до люху віяв гострий, холодний вітер, який проймав аж до кости. Звідки це повітря, а радше протяг діставався, того Вугляр відгадати не знав.

Коли світало, Вугляр чув глухий стукіт дверей до камер на горішніх поверхах і так розрізняв пору дня.

Коли його перший раз вивели на денне світло, Вугляр мало не втратив зору. Щільно закрив повіки очей і так помалу привикав до денного світла.

Возили його на судову розправу до Луцька, а як вибухла війна, знову перевезли його з німецькими в'язнями до Рівного. Це все пережити міг тільки Вугляр. Тяжко повірити, але хто його знав, не сумнівався.

З Вуглярем ми пішли по деяких районах з організаційними справами.

Через кілька днів наших мандрів від села до села, Вугляр відвів мене до с. Поториці й передав до рук Василя Макара, який уночі перевів мене попри большевицькі застави поза село над ріку. Там на мене чекав човен із зв'язковим, який перевіз мене на другий берег Бугу.

За Бугом мене відставили до с. Себечів, просто до хати Петра Башука. В той час наші друзі багато говорили про втечу Петра із львівської тюрми Бригідок. Втеча відбулася ще до вибуху війни, і про неї варто згадати з уваги на оригінальний і одчайдушний плян.

Петро Башук, Петро Канюк й інші сиділи в поодинках у Бригідках. На коридорі того відділу були двері, які сполучували в'язницю із приватним мешканням начальника тюрми. Башук прийшов до логічного висновку, що коли за тими дверми є приватне мешкання, то там теж існує воля...

По докладній обсервації наші друзі ствердили, що ключ від згаданих дверей є в руках вартового. Одного погідного дня один із друзів у поодінці ніби тяжко захворів і почав «умирати». До середини ввійшов сторож і, нічого не підозріваючи, нахилився над «умираючим». Цей раптово схопив джкими руками за шию сторожа так сильно, що йому, небораці, відразу заперло духа.

Друзі діяли справно і швидко. За хвилину сторож із затканим ротом, зв'язаний шматками простирали, лежав спокійно під ліжком. А Петро Башук спокійно, якби нічого не було, вийшов зі своїм другом на коридор із ключами в руці. Відкрив двері до мешкання начальника і сходами преспокійно, як старі мешканці дому, вони вийшли на хідник. У дверях стрінули одного із сторожів, який спершу збентежено глянув на перехожих, але скоро заспокоївся, прийшовши до переконання, що це виходять якісь поліційні тайні агенти. Заки справа вияснилася, наші друзі були вже далеко від тюрми й по них слід застиг. З Башуком і Канюком вийшли на волю Ярослав Гайвас і кримінальний в'язень Стемпень.

Ось так оповідали друзі про подію із втечею Петра Башука, тож приємно було заходити до хати цього сміливця. Правда, він нам не відкрив дверей, бо десь гуляв по зв'язках ОУН повітової мережі, зате нас гостинно прийняла його сестра.

У Себечеві я стрінув теж Василя Ваврука, колишнього провідника нашої націоналістичної групи у Дрогобицькій тюрмі. Про прихід Івана Климова повідомив мене Баран Василь з Поздимира, відомий бойовик ОУН із Сокальщини. А незадовго прийшов сам Іван Климів, порядно вже одягнений, але блідий і худий.

– Нарешті ти прийшов, Бодю! – звернувся він до мене, вітаючись і відразу повів надвір.

Тут почав пояснювати свій плян. На його думку, колишні політичні в'язні не зможуть на довшу мету втриматися на волі під московською окупацією. Тому частина їх відразу мусить перейти жити в підпілля, а друга частина подасться на той бік Бугу для організування сильної організаційної мережі на тих частинах української землі, що потрапила під окупацію Німеччини.

– «Мусимо українізувати нашу Холмщину, Підляшшя і Лемківщину, – говорив Іван. – Треба всюди організувати українські школи, «Просвіти», видавати книжки й газети, щоб ширити національну свідомість серед українського населення, яке завжди було гноблене польським урядом і позбавлене української культурної опіки. Молоде покоління вчилася в польських школах і про Україну нічого не знало. Отже, перед кадрами ОУН є велике завдання поширити національну свідомість, що дає запоруку закріпити сильну мережу ОУН на тих частинах нашої землі, – пояснював Іван. – ОУН мусить бути добре законспірована перед німецьким Гештапом, бо скоріше чи пізніше ми будемо вести з ними боротьбу. Пляни німців є такі, що Україна для них має бути їхньою колонією. Треба все пам'ятати, що ми збройне виступаємо проти кожного ворога, який схоче Україну окупувати для своїх інтересів. Війна між москалями й німцями буде напевно і з цим нам треба рахуватися. Не потішати себе фальшивими надіями, а приготуватися ідейно до боротьби з німцями вже тепер. З тобою я буду в постійному контакті, як тільки опинюся по цьому боці Буга. Сюди незабаром прийде Дмитро Маївський і я тебе з

ним познайомлю.

Я мав ще кілька днів часу й міг використати гарну, бельгійського виробу, стрільбу, яку мені подарував Іван Климів, знаючи моє замилювання до полювання на дичину. Сказав мені Петро Башук де найкраще засісти на сарнюків коло Себечева.

Тож: одного досвітку, ще далеко до схід сонця, я пішов полями під ліс, до якого припидало поле з озиминою. На краю лісу я вибрав догідне місце і заліз з готовою до пострілу стрільбою.

Довго я лежав за кущами та сарнюків не було видно. Вже ранній туман упав на землю, небо набрало синього кольору, на якому золотом ясніли смужки хмар у променях іще не сходячого сонця. Заповідалася все ще гарна погода, яка тривала вже кілька тижнів. Кущі довкола вже прибиралися жовтими та рожевими листками, дерева ще добре зеленіли. А озимина, як рута зелена, аж за очі брала. Я давно такої краси не бачив і тим видом любувався, як дитина. Та сарнюків все одно не було.

Несподівано з кущів вийшло п'ять красноперих фазанів. Найбільший із них голову тримав високо вгору й зорив довкола. Це самець, що пишався своїми червоними перами. Фазани рідка птиця в наших околицях, її плекали звичайно багаті дідичі в окремих загородах у лісі. Та війна поломила кордони держави і теж збурила огорожі звіринців. Тож вільні фазани свobodно ходили по озимині, скубаючи свіжі пагінці пшениці.

Не хотілося стріляти, коли людина чекала на більшу штуку. Сонце добре освітило галявину на протилежному боці під лісом, і я прийшов до переконання, що сарнюки вже не вийдуть. Тоді піднявся і глянув ліворуч на дорогу, яка проходила полями. В тому ж моменті у придорожньому рові сполохалося стадо сарн. Задалеко й запізно було стріляти, сарни великими скоками віддалялися. Я вже не застановлявся, змінив набої із дрібним шротом, прицілювся і вистрілив. Два фазани затріпалися і впали, третій підлетів у гору, але був поранений і присів десь у кущах.

Молоді дівчата раділи фазанами і приготували нам добрий обід.

Під час того, коли я любувався «королівським» відпочинком у Себечеві, Іван Климів кидався по всіх усядах, як той вітер. Здається, що він уже трохи відживився, бо енергія у нього була невичерпна, а виглядав далі худим, як у тюрмі.

Одного дня привів він Дмитра Маївського. Була це молода пристійна людина, з правильними рисами обличчя, чорними вусиками. Був поважний і спокійний, а в очах палав вогонь.

Наша група збільшилася ще одним членом – Миколою Шевчуком, який перебрав над нами провід і, не зважаючи на сльоту, що почалася по довгих тижнях гарної погоди, потягнув нас на Грубешів.

Місили ми липке болото сокальської землі, мокли, а йшли, як вояки на фронт. Шевчук мало говорив, був дуже офіційний, зате Маївський висловлював свої спостереження відносно німців і Гештапо.

Німці зайняті поляками і впорядковують адміністрацію в губернаторстві – говорив Маївський, – на нашу організаційну діяльність покищо не звернуть уваги. Тож такий стан мусимо спритно використати і за пляном КЕ ОУН опанувати всі українські землі по цей бік Бугу. Не можемо забувати нашої приповідки, що кувати залізо потрібно, поки гаряче.

Ця фраза Маївського мені дуже подобалася і я її не раз пристосовував у життєвій практиці. Маївський не тільки давав добрі поради як здійснювати намічену ціль, він теж нас розвеселяв дотепними жартами в часі поганого маршу по болоті, який на душу навівав сум.

Нарешті ми добилися до Грубешова. Там уже існував Український Комітет і шкільний інспекторат. Було видно, що Шевчук почував себе тут господарем. Усі його слухали й респектували.

За організаційним пляном Шевчука, треба було когось кинути до великого села Мінян. Отже туди післано мене й Савчука Степана, на учителів школи. Хоч ми не мали відповідних учительських кваліфікацій, але мали добру волю, яку інсп. Самохваленко оцінив і сказав: «Учителів маємо мало, тож доповняємо людьми свідомими й жертвовними, які дадуть собі раду. Святі горшків не ліплять». Він дав нам письмо, з яким ми мали зголоситися в місцевому громадському уряді.

20. В МІНЯНАХ

У громадському уряді нас прийняли з довір'ям і дали підтримку для навчання української дітвори у школі.

Це була дуже вдячна праця, й ми раділи разом із батьками та дітьми кожним успіхом, хоч не отримували платні за свою працю, а жили на ласці гостинних газдинь.

Вечорами ми проводили курси українознавства, на які ходило понад сорок осіб старшої молоді. Із жалем треба ствердити, що всі, як діти, так і старші, говорили українською мовою, але писати й

читати не вміли і знання про Україну не мали жодного. Тому то ми раділи, коли дівтора й старша молодь легко і з великим вдовolenням сприймали нові для них предмети українознавства.

Першою нашою українською імпрезою було свято 1-го Листопада. Це вперше за увесь час минулої польської окупації на сцені в селі пролунала українська пісня. Диригентом був Тодьо (прізвище я призабув) із Сокальщини, якого ми стягнули до Мінян на секретаря громадського уряду. Важливе було це, що всі хористи склалися з місцевої селянської молоді. Шкільна заля була замала, щоб помістити мешканців села, які прийшли майже всі й облягали сусідні кімнати школи, щоб хоч трохи послухати рідної пісні.

Другою зворушливою імпрезою для батьків була Свят-Миколаївська виставка шкільних дітей. Хотілося нам дуже щось приємного зробити для шкільних учнів; це ж: у свято св. Миколая, за рідною традицією, обдаровується дітей даруночками.

І саме такими даруночками ми зі Степаном Савчуком хотіли обдарувати наших учнів. Та біда була в тому, що ми самі нічого не мали. Тоді мені прийшло на думку витягнути тих 20 злотих, які колись мені дав дир. Маланяк на «чорну годину».

З тією думкою я пішов до Грубешова по пораду до панства Маланяків, які вже теж утекли з Радехова на цей бік Бугу.

У книгарні я закупив українські книжечки, які вже встигли появитися у Грубешові, олівців, зшитків і цукерків. Пані Оля Маланяк порадила спекти тістечка «амонячки», на які подала докладний перепис і всі потрібні інструкції. Не без того, щоб до моєї кишені вклала трохи грошей на потрібні покупки. Трохи ми з панею Олею посміялися над моєю долею майбутнього пекаря, але іншої ради не було.

Цілу ніч нам із Савчуком довелося палити в печі й пекти кругленькі, склянкою витискані тістечка. А замісили ми їх на близько півсотні осіб, щоб кожній дитині вкласти до пакуночка. Таких пару тістечок я при нагоді заніс пані Олі, яка не мала слів похвали для наших «амонячків».

Вночі ми теж в'язали невеличкі пакуночки й адресували, ховаючись перед людським оком. Бо несподіванка втратила б увесь чар, якщо б хтось із селян підглянув наші приготування. Селяни дуже любили обговорювати зайняття та пляни своїх учителів. Знаючи це, ми старалися все приготувати скрито.

Сама вистава пройшла надзвичайно вдало. На сцену ввійшов св. Миколай в асисті небесних ангелів. Він промовив теплими словами до діточок на сцені й післав своїх ангелів принести із-за куліс даруночки. Ангели збентежилися, бо не знали, чи їм іти за сцену, чи ні. Того на пробах не було. Та вкінці послухали й пішли. Вони дуже здивувалися, коли побачили кілька пакуночків.

Св. Миколай відчитав прізвища й подав дітям на сцені. Опісля звернувся до решти дівчачих на залі і похвалив їх за труди, за пильну науку про свій нарід, про пошану до своєї Церкви й любов до Бога. Св. Миколай пізнав добрих дітей на Холмщині й тому зійшов з неба, щоб їх відвідати і в доказ своєї любові до них – обдарував їх скромними даруночками.

Св. Миколай знову післав ангелів за сцену, які з дива не могли вийти, коли побачили тим разом гору пакуночків. Вони могли брати їх по кілька і несли до св. Миколая, який, даючи подарунок дитині, все знаходив гарні слова похвали, а декому подавав батьківські науки. Такими чортик дуже цікавився й подавав різку на спомин.

Більшість батьків плакала із зворушення. Приходили до нас на сцену й цілували як рідних. Для нас це була вся заплата, якої грішми не оплатиш. Це раділа душа, що праця наша дає гарні наслідки в селі, яке двадцять літ було позбавлене бачити вияви української духовної культури.

Тож не диво, що коли прийшло повідомлення від шкільного інспекторату передати школу й навчання кваліфікованому учителеві, згідно з нашою умовою, все село запротестувало проти того, дарма, що ми вияснявали важливу причину цього розпорядку.

– Нам ліпших учителів не треба, як ви! – говорили вперто селяни і староста громади.

Громада вислала делегацію до Грубешова і ця повернулася задоволена, бо як інспектор школи, так і німецька влада, затвердили нас як учителів школи. Та не довго нам прийшлося вчителювати. Німецька влада зарядила закрити школи через брак засобів для отоплювання кляс.

Тим часом ми снували в повіті організаційну мережу ОУН. Повітовий провід очолив М. Шевчук, а крайовим провідником був Роман Шухевич. Мене покликали до повітового проводу ОУН як організаційного референта.

М. Шевчук був дуже діловою людиною й великим формалістом. Із жодним референтом проводу не входив у ближчі товариські відносини, як тільки ділові. Був працьовитий і того вимагав від нас. Часто суворий і різкий, що я мав нагоду особисто переконатися.

Було це під кінець грудня 1939 р. Того року була люта зима. Сніги завалили всі дороги. Сніг падав і тоді, коли я мав іти до Грубешова на наради повітового проводу.

На дворі світу Божого не видно, так ліпило густим снігом. Ідучи, я орієнтувався на телефонічні стовпи, бо із дороги і сліду не було. Хоч я вийшов з дому доволі скоро, розчислюючи на тяжку дорогу, то до хати, в якій відбувалися наради проводу, спізнився не більше як п'ять хвилин. Я ще потрапив на формальне відкриття нарад, але після того провідник дав мені нагану за спізнення. Я прийняв це без жалю й на ціле життя закарбував собі в голові, щоб ніколи не спізнюватися. Це було моє єдине спізнення.

Я ближче заприязнився тоді з Мироном Матвієнком, який був референтом справ організаційного юнацтва і в організаційній роботі починав тоді свої перші поважні кроки. Не раз доводилося мені йому допомагати.

Нам у відносно скорому часі вдалося зорганізувати клітини ОУН у всіх більших селах повіту. Велику допомогу ми мали від вишколених членів ОУН з району з-під Сокальського повіту. Завданням організації було: закріпити законспіровану мережу на Холмщині й Підляшші, розвивати українську національну свідомість серед населення, втримати свої впливи в місцевих урядах громад, перебирати втікачів з України і їх перевіряти та викривати законспірованих большевицьких агентів (які мали завдання ввімкнутися в організоване громадське й політичне життя українського населення і про все інформувати органи НКВД) та заопікуватися зв'язковими ОУН, які приходили з України, і відставляти їх до Проводу ОУН у Кракові й навпаки: уможливлювати їм перехід через кордон на другий бік. Через закриття шкіл я мав доволі часу займатися організаційними справами в повіті.

Поза організаційною діяльністю, ми далі вели в селі самоосвітню працю для старшої молоді й зорганізували аматорський гурток, який провадив Степан Савчук. Запланували ми поставити «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

Режисером був Степан Савчук, а хорові частини підготовляв Тодьо. Савчук дав мені ролу Хоми, кажучи, що вона найтяжча. Гриця грав Богдан Наклович із Сокальщини, а на Марусю ми взяли із Грубешова далеку мою кривнячку Стефу Шпур із с. Нивиць. На іншу ролу ми попросили Лесю Штельмах. Решта обсади була із селянських хлопців і дівчат. Я своєю ролею дуже пишався, але коли опісля я побачив ту саму п'єсу в театрі, в думці соромився за свою гру. Та як на аматора, казав Ігор Вонс (друг мій від серця, учитель із сусіднього села), гра була добра.

З тією п'єсою ми їздили до сусіднього села. Стефа Шпур в ролі Марусі й Богдан Наклович у ролі Гриця творили добру пару, особливо публіка зачарована була голосом Стефи Шпура.

* * *

В с. Мінянах мені довелося пережити теж і одну прикру хвилину. До того причинився молодий хлопець із Волині – Льоньо (прізвище забув), який в Українському Комітеті питав за моєю адресою, хоч мене не знав.

Коли я про це довідався, скоро стрінув молодого втікача з Волині і спитав його, на що я йому потрібний.

Молодий бльондин із круглим обличчям і міцно збудований, він пояснив, що шукає якоїсь праці для себе, а хтось йому порадив звернутися з тією справою до мене. Це мені було трохи неясним, але його вік 18 років не давав поважних причин надто підозрівати.

Я зайнявся ним, забрав до Мінян і там примістив у кооперативі як продавця. Льоньо вільний час перебував із нами у школі, був меткий і цікавився різними справами. Питав мене про нашу судову розправу і про сидження в тюрмі. Його цікавість я приймав як звичайну людську, а, із другого боку, підсвідомо підозрівав його і в говоренні був обережнішим. А все таки, я оповідав йому про боротьбу ОУН, про Данилишина й Біласа, про героїзм і жертвну працю членів для визвольної справи.

Несподівано загостив до мене Іван Климів. Грудневий тріскучий мороз на дворі розколював замерзлі дерева, які голосно тріщали.

З такого морозу увійшов у хату Климів. На щоках і на кінчиківі носа появилися ледве помітні рум'янці, а на бровах і на шаликові виступив білий іней.

У теплій кімнаті ми сиділи поза північ. Іван Климів пропонував мені виїхати трохи на відпочинок в якусь південну країну, або піти в Україну з важливим завданням. Я довго не надумувався й вибрав підпільну роботу без відпочинку. Ми ще того вечора домовилися, що Климів організаційним шляхом поладнає відповідні формальності передачі комусь референтури і вкортці повідомить мене про дальші шляхи, зв'язані з відходом в Україну.

Протягом кількох днів я об'їхав райони й подав умовлену кличку членам, за якою мав

зголоситися мій заступник. Свою референтуру з порозумінням пов. провідника я передав Степану Савчукові. Ніхто в пов. Екзекутиві, ні на низах не знав про дальше моє призначення в організаційній дії. Знали тільки, що я виїжджаю з того терену на якесь друге місце.

Святий Вечір я провів із найближчими друзями у школі. Коли я склав присутнім побажання, Льоньо розплакався й вийшов з-за стола. В кухні він плакав довго і я відчув, що хлопець переживає якусь внутрішню боротьбу. Мені впало на думку перевірити причини його перебування за кордоном і чи у нього є чисте сумління.

Коли я повернувся із Кракова, де пробув два дні, навіть не роздягаючись із плаща, я покликав Льоню до одної з неоплених кімнат школи й зразу накинуся:

– Льоню, – почав я говорити до нього, не спускаючи його з очей, – мені все відомо про твоє завдання тут, за кордоном. Для тебе немає жодного виходу з тієї ситуації.

Льоньо дуже зблід і почав плакати та просити, щоб вислухати його, він все розкаже поправді. В душі я був радий, що так легко мій трюк удался,

– Я був дурний, що повірив НКВД, – почав крізь сльози Льоньо. – Вони казали, що ви є великий ворог українського народу. Мене взяли до Луцька на два тижні перевишколу, там було біля сотні таких молодих хлопців. Мені сказали про ваш осідок у Грубешові. Я мав завдання стежити за вашою діяльністю і про всі спостереження повідомляти НКВД. Першого листопада я мав особисто явитися в Луцьку і здати перший звіт.

– Чого ти плачеш? – перебив я йому. – Говори спокійно і всю правду, це вийде тобі на користь.

– В комітеті я питався за вами і, коли вкортці з вами стрінувся, то я тішився, що мав успіх. Та коли вас ближче пізнав, я побачив у вас добру людину, одержав поміч від вас. А ваші переживання в тюрмі, оповідання про ідею ОУН і боротьбу за волю України – остаточно переконали мене, що ви не є ворог народу, як описував НКВД. Мене почала мучити совість за попередній плян зрадити вас.

Недавно прийшов до мене незнайомий чоловік і грозив мені, якщо я негайно не зголосюся в Луцьку. Але я все передумав і постановив зірвати з НКВД і не голоситися в Луцьку, хоч знав, що мене можуть большевики вбити.

Виглядало, що Льоньо говорив правду. Я старався його заспокоїти й потішити, а рівночасно передав його під суворий нагляд Службі Безпеки ОУН. По переведенні слідства Іван Климів мав теж вражіння, що Льоньо сам збагнув своє зрадництво і вчасно завернув із блудного шляху. Щоб Льоньо не мав клопоту з московськими агентами, його перевезли до Німеччини й там улаштували на якійсь праці. Про це я довідався вже значно пізніше.

Іван Климів повідомив мене про виїзд до Кракова. Звідти стелився шлях в Україну.

21. ЗУСТРІЧ ІЗ РОМАНОМ ШУХЕВИЧЕМ

Перед від'їздом до Кракова зв'язковий передав мені доручення явитися у Грубешеві в домі панства Маланяків.

Втерта саннями дорога на снігу сріблилася до сонця, яке вже давно зійшло. Мільярди зірочок на снігу мерехтіли діамантами аж очі разили. Мороз скував усе довкола, живе створіння боялося виставити надвір носа, ні пташинки не було видно. Довкола тихо-тихо, аж моторошно ставало.

Я йшов швидко дорогою, а сніг гостро скрипів під ногами. Дрантивий плащик не багато помагав, я підбігав, щоб розігрітися, й рахував, скільки часу потрібно, щоб зайти до міста. Захотілося скоротити дорогу і я попростував через річку.

Високі насипи снігу при березі мене трохи відстрашували, щоб не пірнути глибоко у сніг, тож я вибрав на око догідне місце, зісунувся з берега і – пішов просто під воду. Виявилось, що при березі під грубою верствою снігу вода не замерзла.

Я відчув, що вода тепліша за повітря і не лякався. Але вилізти на беріг було неможливо. Тож я почав брести у воді до середини ріки, де блищав лід, Легше було видобутися на лід, ніж: вертатися. Але на другому боці ріки я почув, що замерзаю дуже швидко. Все поза пояс замерзло як панцер. Я спішив, як міг понад один кілометр і врешті зайшов до хати.

– Ми тебе чекали, – на порозі привітала мене пані Оля. Вона зразу помітила, що штани і плащ, як із льодового панцеру, наказала скоро переодягнутися й подала піжаму. За пару хвилин я був під периною й, напівлежачи, пив чай із ромом.

– Щоб хоч не простудився! – бідкалася пані Оля. – Той пан, що хоче з тобою бачитися, незабаром прийде. Ти навіть не здогадаєшся, про кого йде мова, та спокійно лежи, я тобі й так не скажу хто цей пан.

Я лежав і думав, хто це може бути той пан, і дивився на мої мокрі лахи, що висіли на кахлевій

печі й парували.

Не знаю, скільки часу пройшло, як двері тихо відкрилися й на порозі став, усміхнений з огниками в очах, ясний блондин. У першій хвилині я не повірив своїм очам, бо минуло не менше п'ятнадцяти літ від нашої останньої зустрічі в Нивицях.

Роман Шухевич легким кроком підійшов до мене і хвилину дивився своїми ясними очима, наче шукав моєї душі й мого образу з минулих літ. Я не знав, що маю робити, чи зриватися з ліжка і ставати наструнко, чи... Пам'ятаю тільки, що почервонів по вуха. Та моє хвилеве збентеження Роман скоро розвіяв своєю природною товариською вдачею. Присів коло ліжка і висловлював свій жаль, що завдав мені стільки труду в таку негоду, де я мало що не потону в ріці.

Він оповідав мені про знайомих, про Богдана Підгайного, який вийшов щасливо із Дрогобицької тюрми й тепер живе в Сяніку. Було багато про що говорити, стільки різних питань насувалося на язик, що не знав з чого починати. А все було таке цікаве.

З розмови Романа виходило, що він був докладно поінформований про мій відхід в Україну. Побатьківському давав мені поради практичної організаційної роботи в підпіллі та нагадував, щоб користуватися всіми засобами обережності, бо НКВД має велику кількість сексотів, тому в зустрічі з незнайомими людьми треба бути особливо обережним.

Дивно мені було, що Роман говорив до мене як до дорослої людини, коли я ще був під вражінням минулих далеких літ, коли на Романа дивився як на недосяжний ідеал, до якого зблизитися ніколи не зможу.

Господиня подала підвечірок, моя одежа висохла і я переодягнувся. Треба було відпровадити Романа до потягу. Мороз надвечір прибирав на силі, й ми часто собі натирали носи та вуха, які біліли як папір.

Роман попрощався й побажав успіхів у боротьбі. Він іще поцілував мене й усміхнений вступив на східці потягу, але не приховав сумовитого погляду у своїх очах. Помахав іще кілька разів, і потяг віддалився.

Він більше був свідомий небезпеки, яка мене чекала під московською займанщиною. Може, при прощанні він відчував, що бачимось останній раз.

Я помалу повертався до міста, й Роман не сходив мені з голови.

Я пригадав собі хлоп'ячі роки, коли до Нивиць приїжджав Роман на вакації. Він завжди перебував у товаристві Богдана Підгайного. Я вже тоді підозрівав їх, що вони мусіли бути великими провідниками ОУН і знали все, що діється в організації, до якої я всім серцем, усією своєю істотою хотів пристати.

Ох, як я хотів щось від них почути про таємну роботу ОУН! Але тоді вони не могли говорити про такі поважні справи з малим хлопцем.

Я пригадав, як одного літнього дня, може, це було 1931 р., із шкільного саду покликав мене до себе Роман. Він посадив мене на лавочці коло столу в тіні розлогої яблуні, а сам прикучнув щоб його голова зрівнялася з моєю, і лагідно, допитливо дивився мені просто в очі. Цей погляд був точнісінько такий, як сьогодні, коли він присівся коло мене на ліжку. Щось ніби читав з моїх очей.

– Богдане, – почав Роман, – ти бравий козак, чи зможеш таки зараз поїхати до Оглядова, до Юрка Березинського й передати важливого листа? Мусиш спішитися й уважай на листа, щоб не загубив. Так само мусиш привезти скоро відповідь.

Я з великою радістю, навіть із гордістю погодився відвезти листа якого Роман мені впхав за пазуху.

Щоб скоро виконати доручення (чомусь мені здавалося, що це мусіла бути організаційна справа), я вихром подався на вигін де під старою вербою куняв гливий кінь, обганяючись від настирлих оवादів. Я розпугав його і скочив на хребет.

Спершу кінь ступав ліниво, а опісля під ударом пута пішов галопом. Здавалося, що п'ять кілометрів дороги я стрілою проскочив. Спутав під парканом коня, а сам, стискаючи на грудях листа, відчинив фірточку в паркані. На протилежному кінці подвір'я стояла стодола, де гуділа молотарка й кілька жінок звивалися коло снопів і соломи.

Я ще не намислився, чи йти мені до плебанії, чи до стодоли, як нагло від стодоли великими скоками і з гарчанням надбіг величезний пес і, як гураган, звалився на мене. Я навіть не встиг подумати про якінебудь заходи оборони, як пес придавив мене всім своїм тягарем до землі, тільки висолоплений червоний язик висів над моїм обличчям і страшні червоні очі пильно стежили за рухом моїх очей. Дике гарчіння попереджало найменшу спробу поруку мого тіла.

«Загризе!» – подумав я собі. Пес виглядав страшніший за паровий льокомотив.

З халепи вирятував мене Юрко Березинський. Одне його слово подіяло на пса більше ніж чари. Немов би його хтось перетворив з дикого лева на лагідного, з розумними й не страшними очима ловецького пса. Він покрутив кудим хвостом і почав мене обнюхувати й пеститися, як старий знайомий. Поки в мене вступила назад душа, я вже був очищений із пилуки, і Юрко перепрошував за неприємність.

– Це добрий пес, – говорив Юрко, – нікого не вкусить, але повалить на землю кожного незнайомого і не пустить до хати.

Юркові було прикро за собаку, а мені прикро за самого себе, що я так настрашився ловецького пса.

Юрко часу не гаяв, за кілька хвилин приніс листа, якого я скоро доручив Романові.

Взагалі Роман Шухевич був дуже активний у різних ділянках роботи, давав відчити для сільської молоді в Нивицях під час свого перебування на вакаціях, брав участь у місцевому драматичному гуртку. Пригадалося мені його роля Гриця в п'єсі «Ой, не ходи, Грицю...» Я дуже переживав той момент, коли Маруся отруїла Гриця. Роман так природно вдавав муки і смерть, що я почав вірити в його отруєння. Він теж дуже добре грав на фортепіані і скрипці. Я був на виступі скрипкового квартету, яким диригував Гриць Казанівський, директор школи в селі Трійці.

З Романа був також добрий спортсмен, його ніхто не переміг у плаванні на ріці Радославці. Він вибрався каюком із Нивиць по ріці Радославці, Стирі, Прип'яті, а відтак Вислою до Балтицького моря і тією ж дорогою повернувся.

Роман багато часу присвячував місцевій молоді, заправляючи її в легкій атлетиці. Найчастіше він ці змагання робив із Богданом Підгайним.

За селом, під лісом, раз відбулися такі змагання: біг на сто метрів, стрибок у даль, мет кулею, стрибок у височінь тощо. Першуні вигравали нагороди, які сам Роман десь роздобував, – то якусь добру книжку, то тютюн або шоколаду.

Пройшло з того часу багато літ, але в моїй уяві образи були такі близькі і свіжі. Вони дуже закарбувалися в моїй пам'яті мабуть тому, що Роман для мене (та чи тільки для мене?) був незрівняним ідеалом. А сьогодні його поцілунок приємно ogrівав моє серце. Тепер багато колишніх таємниць стали мені краєчком відомими, я не помилявся, що Роман був одним із найкращих провідних членів і бойовиків ОУН.

Я піддався мріям із хлоп'ячих літ і був би не знати як довго ішов серед тріскучого морозу, але дзвіночки саней перервали образи минулого.

Я відчув, що мої вуха відмерзають. Натирав снігом, і було дуже боляче. І знову пригадав, що Роман це робив краще й ніжніше. Треба було підбігати, щоб загіртіся.

До Мінян був іще шмат дороги, а надворі сутеніло. На небі іскрилися зорі під ногами скрипів сніг, а холод пробирався до кісток.

22. СТЕПАН БАНДЕРА

Через кілька днів я зголосився у Кракові в Івана Климова на умовленій квартирі. Це була зустріч перед моїм виїздом в Україну. З розмови із Климовим виходило, що він скоро зустріне мене в Україні. А покищо відпроводив мене до Академічного дому, а відтак передав мене Миколі Климишиному. В одній кімнаті я застав трьох друзів. Лише один був мені знайомий – Кублій із Волині.

Климишин з'ясував нам становище ОУН в Україні й форми боротьби в підпільних умовах. Недвозначно дав нам зрозуміти, що війна між Берліном і Москвою неминуха і що по тій лінії ми мусимо проводити підпільну боротьбу та скріплювати мережу ОУН до широкої акції в час вибуху війни.

В головних інструкціях було доручення, що наша група, яка скоро опиниться в Україні, матиме головне завдання приготувати адміністративний апарат по селах і містах нашого терену дії. Адміністрація має бути приготована діяти від перших днів української державности.

Ці слова викликали в нас візію майбутньої української самостійної держави й давали запал та охоту до дії, хоч би в найтяжчих обставинах боротьби під московською окупацією. Климишин поцікавився, чи маємо добрі черевики і шкарпетки та чи чогось нам не бракує із взуття й одягу. Микола ходив по кімнаті й виглядало, що на когось чекає, бо часто дивився на годинника. Двері відкрилися, на порозі став незнайомий і зголосив прихід Провідника.

– Струнко. – подав команду Микола й уставив нас у ряд.

На порозі з'явився в зеленому короткому плащі низького росту чоловік, який бистрим оком глянув на нас і в виструнченій поставі відібрав звіт від Климишина.

Це був той самий чоловік, якого мені давніше показував у студентській харчівні у Кракові Степан Галамай, як велику людину, не називаючи його прізвища. Я не помилився, коли думав, що це повинен бути Степан Бандера. Тепер ця людина – Крайовий Провідник ОУН Степан Бандера стояв перед нами. Ця перша моя безпосередня зустріч із Провідником запала глибоко в мою пам'ять. У словах його не було потіхи й обіцянок на вигідне життя в підпіллі. Провідник зобразив нам дійсний стан, який нас чекає в тяжких обставинах боротьби з окупантом.

Хоч перспектива була не рожева, то наказ Провідника був для нас святим і ми готові були йти хоч би в огонь за велику ідею визволення України. Слово Провідника: «Я вірю, що ви не заведете моїх надій, які на вас покладаю!», вели в дорозі й дали силу опісля не одно витримати. Провідник призначив нас членами «Першого Пробойового Відділу», стиснув сердечно руку й побажав успіхів.

На команду «Струнко!» і «Слава Україні!» Провідник Степан Бандера опустил кімнату.

Я під враженням, якого не переживав ніколи до того часу, впорядкував свій наплечник, узяв квиток на потяг у кишеню, й ми пішли на залізничну станцію, щоб найближчим потягом від'їхати у прикордонну смугу коло Сокаля. Нашою метою було село Себечів, а далі Кристинопіль, де на нас мав чекати Іван Климов.

23. ПРОЩАННЯ

У Себечеві я довідався, що на перехід ріки Буг під московську окупацію доведеться чекати кілька днів, і використав цю нагоду, щоб поїхати до Мін'ян попрощатися із друзями, з якими мене зв'язала спільна доля скитальщини й ідея підпільної боротьби ОУН.

Підходячи до с. Мін'ян, я думав, чи Господь дозволить колись іще побачити те холмське село, дітей і молодь, якій я старався віддати половину своєї душі й серця. Я скинув шапку перед придорожнім хрестом, який був свідком того місця, де ще недавно стояла православна церква, що її по-вандальському зруйнували вогнем і топорами польські поліцисти із «стшеляцями».

Таких святотатських злочинів я бачив більше на Холмській землі. Прикро було слухати оповідань селян, на очах яких це все відбувалося. Вандали християнської польської держави не задовольнялися самим збуренням українських, також християнських церков, але із кпинами вбирали на себе священничі ризи, виступали перед своїми колегами як комедіянти. З чаші Св. Тайн пили пиво і вдавали, що приймають Святе Причастя. Народ плакав, молився і сподівався кари над новітніми хуліганами за богохульства.

Кара прийшла, й то скоро. Не минув рік, як поляки втікали на схід, полишали все своє майно і втратили владу, яку мали. Чи ж можна було дивуватися, що місцеве населення схопило винувачів знищення мін'янської церкви – коменданта поліції з Мін'ян і з ним іще двох хуліганів та розстріляло їх недалеко від школи й місця, де колись стояла церква?

Хрест, що нагадав мені оповідання селян, стояв наче на горбочку, й ніхто не сказав би, що там була колись церква, з якої лишилися недогорені підвалини й наріжні камені. Це все покрив високим шаром сніг, тільки кінчики посохлого бур'яну виступали понад сніговим покривом.

Степан Савчук був у школі і втішився моїм приїздом. Він дуже довірочно сказав мені, що найближчі друзі прийдуть завтра (в неділю) мене попрощати. Для мене це була справді велика несподіванка.

Прийшли всі мені близькі й дорогі друзі: Ігор Вонс, Тодьо «Чорний», Богдан Наклович, Стефа Шпур, Леся Стельмах, Надя Наконечна, Віра Цап й ін. Було скромне прийняття, але важливіше, що таку дружню атмосферу рідко коли в житті мені доводилося переживати. Тоді я пізнав відкриті серця подруг і друзів, які виявили для мене стільки почувань і запевняли мене, що будуть молитися, щоб Бог дозволив нам іще раз стрінутися в житті. Хоч нічого певного вони не знали про мої плани організаційної роботи в майбутньому, мені здавалося, що вони здогадувалися, куди стелиться мій шлях.

Після вечері ми при патефоні розважалися товариськими забавами до пізньої ночі.

Із приємним враженням пережитого я попрощав своїх найкращих друзів того часу, школу й передав привітання для всієї шкільної дітвори, яка забрала в мене половину мого серця.

По скрипучому снігу й висанкованій дорозі я добився до Грубешова, щоб востаннє попрощатися з моєю «другою мамою», їй я залишив свою фотографію на згадку з якоюсь допискою. Хоч пані Оля з вигляду була весела, але відчувала невиразну тривогу; прощаючись, тільки сказала: «Вважай на себе!».

Славця й Богдан Маланяки відпровалили мене за місто, пригадали мені старі часи, як я їм оповідав колись різні казки та санкувався з ними на горбі коло залізничного насипу в Радехові. Махали мені довго руками вслід. На якомусь закруті я втратив їх з очей, але їхній образ лишився в моїй пам'яті.

24. КОРДОН

Недалеко Кристинополя зв'язковий завів мене до одної селянської хати, де сиділо кільканадцять друзів. Більшість із них це були мої друзі, знайомі з польської тюрми, інших я вперше пізнав: Юрій Шпак, Зелений (Потягач), Іван Бойко з Бережанщини, Записочний і мгр Пшеничний Степан із Волині, наш провідник «Першого Пробойового Відділу». Знайомі друзі: Михайло Рудий, Рудник із Жовкви, Юрко Вінтонюк, Іван Шак, Іван Кублій, Шедловський, та ще двох, прізвищ яких тепер не пам'ятаю.

До хати ввійшов Іван Климів і Пшеничний зірвав нас на «струнко», по-військовому зголосив число бойової групи: дванадцять і п'ятьох членів охорони через кордон.

«Слава Україні!» – привітав усіх Іван Климів.

«Героям Слава!» – як один, відповіли друзі.

Іван Климів коротко подав плян переходу кордону, призначив провідником групи Пшеничного, а комендантом охорони Записочного, який мав під своєю командою ще чотирьох вишколених бойовиків. Бойовий наш виряд був такий: легкий скоростріл і кілька крісів, що ними користувалася польська кавалерія. Крім цього, кожний мав власний пістоль і по дві ручні гранати.

Іван Климів перевів особисту ревізію, щоб не було коло нас зайвих матеріалів, документів чи записок, які могли б нас компромітувати в руках НКВД. Кожному вручено фальшиві документи й посвідки місця праці. Це мало бути помічним у підпільній роботі в глибокому запіллі, а вразі небезпеки на кордоні – говорила за нас зброя. На очах Климова кожний зашивав у взуття вартісну валюту, яка теж могла пригодитися. Рублі ми вклали в кишені.

Хтось із СБ зголосив, що німецькі пограничники перейшли і шлях відкритий.

Була приблизно 10 год. вечора. Ніч хоч зоряна, але місяця не було. Ми вийшли з хати в напрямі Буга. Климів мав перейти кордон другої ночі.

Ішли гусакom, за кілька хвилин маршу снігом по коліна задзвеніли кроки по замерзлому Бузі. Ми переступили дріт по німецькому боці, ще далі протягли кілька дротів большевицького кордону.

Був спокій, тільки чути було шарудіння кроків по снігу. Перед нами туманіла стіна лісу приблизно за півтора кілометра віддалі, де на нас мали чекати зв'язкові із санками. По боках чорніли менші й більші кущі, у яких свистів морозний вітер. Ми поволі, насторожені, як хорти, посувалися на схід у напрямі лісу.

Вся моя увага була спрямована на небезпеку з боку московських пограничників, але в думках настирливо зринали образки моїх переживань останніх днів: Провідник Степан Бандера, низького росту в зеленій куртці, прощальний вечір у Мінянах, то на зміну Славця й малий Богдан здалеку помахують руками мені вслід.

«Долів!» – нагла як грім команда, поклала нас в одну мить на сніг. Ворога і жодної небезпеки я зовсім не бачив. Зате бистре око й чуйне вухо Записочного, коменданта охорони, докладно знали, де крилася небезпека. З лівого боку посипалися на нас постріли, і ясні фосфорові іскри зачеркали по снігу.

Як гураган (так мені здавалося, це був мій перший відкритий бій на полі), затаракхав кулемет і загримали крісові сальви. Хвилина, дві і ворог замовк. Хтось мені показав темні плями на снігу, звідки падали постріли. В мене страх пройшов, я надіявся на ліс, як добрий захист, і на ті санки зі соломою...

Ми приспішеним маршем ішли до лісу. Із правого боку, може на кілометровій віддалі загорілася червона ракета, а за нею в іншому місці інші. Це не ворожило нічого доброго.

Скоро ми таки досягли лісу, і в нас вступило відпруження. Ми щойно збилися докупити й хотіли порадитися щодо нашого положення та зайняти становище до нової ситуації, як почули підозрілий шерех у глибині лісу і розפורошилися на всякий випадок.

Нагло засвітила ясна ракета одна, друга і третя. Посипалися ворожі постріли. Ми залягли у снігу, розтягаючи якнайдовшу лінію й підпускали ворога, який, ховаючись за стовбурами дерев, зближався до нас. Ракети запалювалися одна по одній, було видно як удень. На команду ми відповіли вогнем із кулемета і крісів. Хтось кинув з нашого боку гранату, одну, другу... Сильні детонації стрясаєли ліс...

Переді мною зашипіли рештки спаленої ракети, й довкола ніч прибрала такої густої темряви, що в першій хвилині я не міг бачити навіть снігу. Ворог замовк, і в лісі запала тиша.

Не гаючи ні хвилини, ми взяли напрям направо і поспішним маршем гусакom подалися далі. Чолових ми міняли що кілька хвилин.

Не довго ми йшли в надії, що відв'язалися від ворога, бо знову напорилися на ворожу заставу, але тим разом далеко сильнішу за першу. Ми прийняли бій, скриваючись за стовбурами дерев, стріляли до ворога навіть із короткої зброї, ціляючи під світлом ракет. Відчуваючи перевагу по своєму боці, московські чубарики напирали на нас густою лавою. Амуніція скоро вичерпалася, ми використали решту гранат і їхні зриви присипали нас сніговим пилом.

Ми зривалися з місця, підбігали й кидали знову кілька гранат. Нагальний наступ збив ворога, й ми прорвалися через лінію. Та на полі бою залишилися найкращі наші друзі: провідник першого пробойового відділу мгр Пшеничний і комендант охорони Запісочний.

Ми знову скупчилися, щоб перевірити наш бойовий стан. Кублій і Михайло Рудий були поранені: Кублій у бік вище клуба, а Рудий у руку вище долоні. Не в одного була пошарпана одежа чи наплечник, а в мене дашок шапки. Амуніції і гранат уже не було, дехто мав лише по кілька набоїв до пістоля.

Ми вирішили по двох, по трьох розсипатися в лісі, бо таким чином були більші можливості рятуватися меншими, непомітними групами. Ми були свідомі того, що весь ліс оточили війська НКВД. Не було сумніву, що розвідка ОУН подала звіт із положення на кордоні з попереднього дня. Того ж дня, коли ми мали переходити кордон, несподівано надтягнув більший відділ війська для скріплення охорони на кордоні. Підозріння провокації чи «всип» відпадало через один важливий факт, а саме, що коли б ворог мав плян облоги лісу на засідку проти нашої групи, то напевно прикордонна охорона на першій лінії була б повідомлена про це. Вона й намагалася б пропустити нас без пострілів, щоб ми несподівано попали в засідку Постріли прикордонників, які перші почали до нас стріляти могли нас завернути назад, або непотрібно насторожити перед небезпекою заалармованих інших частин при кордоні. Ми всі прийшли до переконання, що це був звичайний трагічний збіг обставин.

Ми попрощалися. По двох, по трьох розходилися в різних напрямках. Шедловський, Зелений (Потягач) і я викинули порожні пістолі й рушили просто на схід.

Нечутно ми брели глибоким снігом у лісі, часто западалися у глибокі замети й тяжко було витягати змучені ноги. Сорочка мокра від поту, а ноги перемокли від стопленого снігу, який напихався до черевиків. Раз було гаряче, то знову брали дрижаки, аж зуби дзвонили. Довкола було глухо й тихо.

Ми були певні, що вже відв'язалися від ворожих застав. Поспішаючи тяжким маршем, ішли ми далі на схід. Та це тільки здавалося, що ми спішилися. Наше бажання тягнуло нас наперед, а ноги, які дрижали від змучення, залягали у снігу як олов'яні колоди. Мій зір і слух були спрямовані на відчуття небезпеки, а до голови настирливо, як осінні мухи, пхалася єдина стрічка пісні: «До дівчини близько, лиш через стависько...» Мурмурандо цієї пісеньки появлялося в мене проти моєї волі. Я часто ловив себе на цій недоречній пісні і відганяв її як кусливі оси. Та це само верталось до моєї свідомості і я думав, що втратив контроль над собою.

Довго ми так бродили снігами й дійшли до шляху, який вів від Кристинополя до Волиці Комарової. Цю дорогу ми мусіли перейти й коли зближалися до рову при дорозі, на нас посипався град куль. Ворог уже велів зайняти позиції вздовж дороги, щоб живої душі не пропустити. В одному місці ми вилізли із придорожного рову на дорогу переконані, що застави немає, але збоку на нас знову посипали густим вогнем. Ми завернули в ліс. Стрибаючи в рів, Зелений упав і більше не підводився, не видав з себе найменшого звуку. Збираючи рештки сил, нас двоє намагалися якнайскоріше віддалитися від ворога. За нами човгали валянками по снігу енкаведисти. Було видно неповоротні темні постаті у формі ляльки, які, наче марииво, зближалися до нас.

Ми причаїлися під якимсь кущем і здалися на ласку Божу. Я знову спіймав себе на пісенці «До дівчини близько, лиш через стависько...» Був лихий на себе, але з ока не спускав ляльки, яка була найближче до нас.

Ми перетворилися в замерзлі стовбури, чули биття свого серця й човгання ворога по снігу, який не западався у сніг як ми.

Ось оцей іде просто на нас, вже виразно бачу наставлений перед себе кріс. Але всього за кілька кроків минув нас, навіть голови не повернув у наш бік. Пішов далі в ліс, втримуючи лінію розстрільні із своїми товаришами. Чи справді не бачив, чи вдавав, що не бачить, і тим хотів для себе оминати небезпеку, яка могла йому грозити з нашого боку.

На дорозі чути було голоси й матюки. Ми посиділи ще кілька хвилин і поволі, обережно посувалися ліворуч, тримаючись недалеко від дороги.

Вийшли на край лісу й побачили поле, а далі світла Сокаля. Відкрите поле нас лякало, бо кожну темну пляму було видно здалеку. Здається, що за хмарами світив місяць. Тяжко було нам визначити наше місце й де тепер та дорога, яку нам треба перейти. Краєм лісу ми взяли напрям на схід.

Десь позаду нас почулася сальва пострілів, і знову все затихло. Час від часу запалювалися ясні ракети над лісом. Я думав, чи вистачить сил далеко пробиватися снігами, щоб сховатися від переслідування ворога, який удень буде рухливіший і обсадить всі села при кордоні. Ми з Шедловським вивчили напам'ять історію, як познайомилися, де ми стрінулися, що говорили і як плянували спільно перехід кордону недалеко від Сокаля. Це все ми уплянували на всякий випадок, коли б нас таки накрив

НКВД.

Ми зрідка перекидалися словами, понурі думи налягали на серце й було тяжко. Фізично вичерпані, пальці в ногах задубіли від холоду, не ставало сил тягнути ногами, а перейти дорогу мусимо, бо інакше в ранішніх годинах з оточення не вийдемо.

Ми знову підійшли до дороги, яку визначували телефонічні стовпи. Було тихо. Як отяжілі ведмеді, на ногах і руках підсунулися із придорожного рову на дорогу. Здається, що немає живого духа. Підвелися і ступили кілька кроків просто на двох енкаведистів, які сиділи на конях. Як це воно так сталося, що ми їх не бачили, годі було собі пояснити. Яка-небудь утеча була неможлива. Я почав прикидатися.

— Товаришу полковник, – почав я, – чи могли б ви нам показати дорогу до Радехова, ми заблудили.

— А хто ви і адкуда?

— Ми втікаємо з німецького полону й хочемо додому.

— Бумагі імєєтє?

— Ні, бо ми з полону втікали.

— Пайдьом с нами, там увідім.

З наганами в руці нас обшукали й повели дорогою. Щойно тоді ми побачили, як на дорозі густо стояли застави військ НКВД. Десь із лісу долітали крісові сальви. Я передумував, укладав плян зізнань із Шедловським. Де виміняв військовий однострій за цивільне убрання, а де що докупив. В селі Забужжі коло Сокаля ми стрінулися випадково з Шедловським, який теж утік з полону і хотів перейти кордон на другий бік. Разом ми переходили кордон коло с. Поториця й чули стрілянину по правому боці ріки.

Ми з Шедловським дещо потихо узгіднювали, бо енкаведисти їхали на конях і не звертали на нас особливої уваги.

Нас завели, здається, до якоїсь лісничівки в лісі. На підлозі було повно потертої соломи, в одному куті спали в шинелях вояки. Нас поставили обличчям до стіни з піднесеними вгору руками.

На дворі почало світати, тоді нас з пов'язаними назад руками посадили на санки і повезли якимись лісовими дорогами. В лісі всюди були групи війська, де-не-де клали вогонь. Я здогадувався, що нас возили по терені наших нічних боїв. Сніг всюди був утоптаний, в одному місці червоніли криваві плями.

При одному вогнищі стояло більше вояків і був уставлений кулемет. Недалеко від того гурту, на снігу лежав горілиць Пшеничний, без шапки, сива куртка була розіп'ята, а з лівого боку голови застиг струмок крони. Не знаю, чи на тому місці наш провідник Першого Пробойового Відділу загинув, чи його сюди перевезли. Лежав блідий, як сніг, байдужий до всього, що діялося довкола. Скільки надій і сподівань ще вчора кружляло в голові нашого провідника, тепер все скінчилося, скінчився шлях одного революціонера на цьому світі.

«О, Боже, прийми Його душу до царства небесного», – в думці помолився я за ще одного воїна, який впав на полі слави на Галицькій землі недалеко границі його любої Волині.

В якомусь селі під лісом нас відставили на станицю НКВД, або прикордонної сторожі. Там почалися вступні переслухання, чи ми не є з тієї банди, що вночі стріляла до наших солдатів.

Нові форми урядування на большевицькій поліції відразу впадали в вічі. Була велика різниця від способів, якими користувалася польська поліція. Безладдя й незаметена долівка вказували на бруд, притаманний москалям. Нова форма уніформи й гострий запах парфуми, до того шапки з гострими вершками і розстріпані внизу шинелі вояків, які вешталися по кімнаті і на двір – це все було великим контрастом до того всього, що було перед війною першого вересня 1939 р.

На перший вогонь пішов Шедловський, били його коленими стосовими полінами, де попало, аж до умління. Мені страшно й боляче було дивитися на його муку, волів щоб мене били, а його лишили у спокою, мені здавалося, що тоді мені було б легше.

Коли Шедловський лежав без руху, тоді взялися до мене. Та не поліном, а плазом шаблі гарбували мою шкіру, аж кості тріщали. Один удар плазом в ухо і я присів, як курка, а голова ходором пішла, та не втратив притомности. Я почув, що вухо пекло і кров спливала по шиї аж до пояса.

Виволікли нас на сніг, довкола обступили сірі шинелі й товкли ногами та звеліли ставати. На наші голови без шапок падав рідкий сніг і холодив розпалені обличчя. Вояки виявили свою лютість до нас за те, що, мовляв, з рук таких, як ми, впало вночі біля сорок їхніх товаришів. Чи правду вони говорили, чи тільки хотіли нас залякати серйозністю справи, не знаю. Я переконаний, що большевиків трохи впало, бо наші гранати добре розривалися.

Безсилю і охлялих кинули нас на сани і з кількома енкаведистами повезли в ліс, начебто на

розстріл. Я навіть був певний, що прийде скоро кінець. Не відчував страху, ні жалю. Змучений до краю, відморожені руки, липка кров під сорочкою, все це так впливало на мене, що смерть видавалася найкращим виходом.

Їхали ми довго лісом, і я думав про Івана Климова, чи переходитиме кордон тієї ночі, як плянував, чи стрілянина й ракети дали знати по тому боці Бугу, що ми зводили бої з ворогом. Тому буде обережніший і вибере інше місце переходу. Шкода було тільки того, що ми не всілі були виконати доручення, яке подав нам Провідник Степан Бандера.

Думав я і над безвихідним становищем, що нічого не залишилося нам, тільки чесно вмерти. Свою думку я переказав Шедловському, відомим нам шифром «щастя», де замість стукування, я натискав пальцем на його тіло. Він скоро зорієнтувався, зрозумів і відповів «клянусь». Ми глянули собі просто у вічі і я зауважив в очах друга наче промінчик радості. За нього я був певний.

Минули ліс і тим разом нас не розстріляли в лісі, як нахвалялись. По відкритому полі дорогою завезли нас чи то до якогось двора, чи млина, де стояли господарські коні із саньми і газди, повбирані в кожухи. Мас кинули до якоїсь невеликої комірки. Там ми мали змогу ще раз уточнити наші зізнання на майбутнє.

Великою несподіванкою було для нас, коли двері відчинилися і енкаведисти впровадили на поріг закривавленого Зеленого.

– Це ти, що ти з ними був? – запитав Зеленого енкаведист.

Я не зводив пронизливого погляду з очей Зеленого. Коротка, як вічність повза і...

– Ні! – впало протяжне й рішуче слово з уст Зеленого.

Сильний удар крісом у плечі Зеленого, і з московською лайкою вивели з комірки закривавленого друга.

Отже, виходило, що Зелений упав у сніг приголомшений легким пострілом в голову, про це свідчила кров на скроні й обличчі. З очей можна було пізнати, що ця людина не зрадить.

Ще того вечора нас відставили до Сокаля і примістили в якійсь стайні для коней. Нам розкували наші подубілі руки, які і заклали на спині. Та поволі ми розрухали їх і тоді щойно почули сильний біль у плечах.

Ми уклалися до сну, нагорнули сухої підстилки на себе, щоб хоч трохи розігрітися. Тілом трясла гарячка, в ушах шуміло, а в устах висохло. Здається, що я спав, бо якісь страшні кошмарні сни снувалися в уяві.

25. ДОПИТИ

Рано по черзі нас кликали на допити до якогось бюро, що містилося коло тієї стайні. На підлозі лежали брудні килими, а під стіною стояли сперті великі дзеркала, які не мали ніякого пристосовання в того роду кімнатах.

Були труднощі з мовою. Багато московських слів я не розумів, з чого виходили комічні сцени, як напр., енкаведист питав:

– Ти крест'янін?

– Очевидно, що християнин, – потверджував я рішуче.

– Врйош! – злостився комісар.

– А ось дивіться! – і я клав розмашисті хрести на грудях і почав: «Отче наш, іже єси на небесах...»

– Бот дурак! – перебив мені комісар і почав сміятися. Я не знав, в чому справа, і був досить здивований.

– За якою професією працює твій атец? – питав комісар.

– Селянин, рільник і бідний – умисне я підкреслив убогість батька, бо таки справді він не був багатий, хіба духом.

– Вот понимаеш, так крест'янін, – пояснив комісар. – А ти ще мені дурака валяєш і шириш свою релігію!

Комісар лютився, бив мене по обличчі і приговорював про релігію і «опіум». Я знову його запевняв, що мене вже добре обшукали і я жодних наркотиків не маю.

Я скоро зорієнтувався, що роля, яку я почав грати, зовсім несвідомо, вводить слідчого у кращий настрій, і я далі так поведився.

До кімнати заходили інші енкаведисти і кожний із них пописувався зручними й ненадійними ударами, що не раз свічки ставали в очах. Я почав докоряти, що вертаюся з чужини до своїх, а тут стрінув гірших за поляків і німців.

- Ти враг, а не «свій»! – кричав енкаведист.
- Брось! – сказав комісар, і мене залишили в спокою.

Один з енкаведистів увійшов до кімнати з кількома буханцями хліба. Я з цікавості спрямував свій зір на хліб, чи кращий, як нам давали в польській тюрмі. Слідчий, чи то комісар, прийняв мій погляд як вияв мого голоду і спитав:

- Ти голодний?

Він говорив по-московськи.

- Ой, дуже, пане «сендзьо».

- Що це таке «сендзьо»?

– Це такі пани за Польщі, подібно, як ви, били арештованих українців, – відповів я без надуми й похопився та вже було запізно.

Це його так дуже розлютило, що він звалив мене на землю і бив кулаками, промовляючи: «Ми тобі не польські пани, ми краще за них б'ємо».

Бив аж утомився.

- Слухай, ти дурак, нагодую доволі, але скажи перше всю правду.

- Чи ви насправду маєте всього доволі? – замість відповіді поставив я наївно питання.

– Сейчас увідиш. – відповів комісар. Він покликав якогось вояка, щось сказав до нього й незабаром вояк приніс житній хліб, шматок солонини й ковбасу.

Жодного голоду я не відчував, бо надто перебував у нервовій напрузі, але вдавав, що голод у мене грає велику роль. Усміхаючись від вуха до вуха, я зробив крок, щоб вхопити шматок ковбаси. Комісар спіймав мене за руку і знову поставив свою передумову, сказати всю правду. Я почав щиро й переконливо говорити вигадану історію з найменшими деталями.

Слідчий комісар лютився, бив, де попало, і врешті казав відставити до стайні.

Я сидів у стайні і роздумував над тим, що перші допити витримав і не заломився. З того я був морально задоволений. Це вже не вперше я стверджував, що людина є неймовірно витривала й відпорна на фізичні тортури, якщо вона свідомо свого завдання. Спільно працює вся нервова система, а передовсім людська воля.

Ніщо так людини не підтримує в тяжких умовах, як внутрішнє хотіння, сила волі, яка без перерви доходить до свідомості й наказує витримати, не заломитися, згинутися, а не зрадити. Правда не кожна людина може так себе тримати, якщо вона наперед до такої ситуації себе психічно не підготувала.

Кожна постанова мусить виходити із глибини повної свідомості, й тоді людина є спроможна себе контролювати. Терпіння фізичні бувають великі, а сила волі не піддатися є ще сильніша. Значно пізніше мені доводилося переживати ще тяжчі, рафінованіші переслухання.

Був час, що мені здавалося, немов би приходив мені кінець, ще кілька хвилин і душа покине німічне тіло. Тоді ставало приємно, що нарешті все це скінчиться. Але свідомість мене не опускала, тоді я пригадував доручення Провідника, болів незнаною долею Івана Климова. Я на часок переносився на інший світ, думав про речі, далекі від тюремної дійсності, й так себе підтримував.

Часом зроджувалася впертість не дати ворогові того, чого він хоче, просто хотілося перемогти його своєю волею.

А коли я сидів у камері й чекав нового виклику, то думав про переживання з дитячих літ. Пригадував, як моя матуся читала мені велику книгу з кольоровими образками – «Життя Святих». Вже тоді в мене зроджувалося бажання переносити тяжкі муки за Христову віру і вмерти та не зрадити Христа.

І в тюрмі мені часто ті історії приходили до свідомості, що були люди, які за велику ідею живцем давали себе спалити, а не зрадили. І я так дуже хотів теж витримати, не зрадити й одночасно хотів так дуже жити.

Багато писалося про поганські часи про нелюдські тортури християн. А чи у двадцятому столітті багато змінилося в тому? Чи москалі так само не переслідували християн і фізично нищили тільки тому, що вони вірили у Христову віру? Чи не сиділи ув'язнені українські монахи, священники і так само не вмирили, як перші християни? І треба признати, що з них ніхто не заломався, не зрадив. Чому? Бо були «сильні духом».

Ми не раз говорили в камері про подібні справи і приходили до висновку, що хто зуміє з повною свідомістю поставити духа вище матерії, то жодний московський поганин не потрапить його зламати.

Ми все погоджувалися з тим фактом, що енкаведисти мали перевагу над нашим тілом, вони його нівечили до жакливих форм. Але часто людини не зламали, людина не дала того, чого вимагав ворог. З

якою ми не раз материнською увагою й ніжністю витирали гнилу смердючу матерію на збитому тілі, яка зжирала тіло до кости. Не раз вносили таке знівечене тіло до камери на коці, делікатно, щоб, бува, – не страсти, не завдати ще більшого болю.

Такого одного принесли в нашу камеру у Замарстинівській тюрмі у Львові, який не мав сили говорити. Рухав пальцем руки й писав букви, які було тяжко відчитати, але врешті вийшло «Я не зрадив». Скатований був при повній свідомості, бо коли хтось із нас сказав: «Слава тобі, герою!», він почув і його очі повеселішали. Коли ми хотіли довідатися його прізвище, він уже не мав сили навіть ворушити пальцем і тихо, без стогону заснув навіки.

Хоча звичайно слідчі є теж добрими психологами щодо людських індивідуальностей, то все таки не раз помиляються. Їм часом здається, що людина волево не витримає при тортурах, і тому сильно б'ють. Коли вони переконані, що ось-ось людина почне говорити, тоді тортурований перестає жити. Я свідомо тут навів кілька думок із пізніших епізодів, щоб таким чином переконати читача, що фізичні тортури не є такі жакливі, як ми їх бачимо збоку. Мене, наприклад, більше боліло те, коли до хліва привели збитого Шедловського й він стогнав. Тоді я забув за свої потовчені місця.

Вже добре стемніло надворі, як ми почули пошвавлений рух на підвір'ї. Заїхали сани і з поодиноких уриваних слів та московської лайки ми догадувалися, що привезли нових в'язнів.

Усе затихло за дверима будинку, де містилася московсько-большевицька поліція, чи прикордонна команда. Вкортці почали долітати до нашого «комфортного» приміщення, де колись жили свині, а в найкращому випадку стояли коні, стогони й крики.

– Почалася лазня! — кинув Шедловський.

– Щоб не були це наші, — притишено висловив я свою думку.

За дверима почулися кроки вартового, який голосно позіхав. Захотілося мені з ним поговорити. Такі звичайно є простими вояками, без ранг. Тож я постукав до дверей.

– Що таке? – був запит.

– Пане поручнику, чого там ваші пани так б'ються, що нам спати не дають? – простодушно і наївно звучало моє питання.

– Це не пани, а робоча власть таку твою мати!..

– Нам казали, що ваша робоча власть не б'є арештованих.

– Замалчі, ти куркульская сволоч, і не говори, нельзя!

Так і нічого не вивідав про новоприбулих арештованих.

Кроки віддалилися й більше не наближалися до наших дверей.

Мороз прошивав наше тіло до кости. Ми притулилися тісно плечима до себе, накидали на себе трохи потертої соломи, чи то сухого гною на ноги й почали дрімати. Може, й заснули твердо, бо мене збудив рух коло дверей, які відкрилися, й людські постаті одна за одною почали всуватися до середини. Постаті в дверях були виразно зарисовані, але обличчя не можна було розпізнати. Та я не помилюся щодо низького росту Кублій й Шака. Далі здогадуватися було зайвим, защеміло серце на згадку, що всі члени пробойової групи попали до рук ворога.

Я сказав до новоприбулих, щоб приміщувалися на землі де завгодно, бо ліжка певно завтра доставлять з магазину. Рудник шепнув мені до вуха, що немає чотирьох наших друзів. Двох згинуло, отже йде про двох.

– Зелений є в руках НКВД, я його бачив, – відповів я теж шепотом.

З цілої групи тільки одна людина могла залишитися в живих на волі, а, може, і її вбив ворог.

Ми ще трохи шепотом порозмовляли, а опісля теж почали дрімати, тільки поранені Кублій і Рудий стогнали до ранку.

День пройшов на допитах із «лазнею». Кликали за чергою й вимагали признатися до участі в озброєній групі, яка переходила кордон коло Крестинополя.

Мені знову показували ковбасу і хліб, вірили, що для мене найстрашніший голод, страшили розстрілом, то знову били. Я клявся, що говорю правду, але вони, безбожники, ніяк не хотіли вірити.

Допити тривали майже до вечора. Нарешті дали нам спокій, ми знову сиділи всі разом на соломі й зазирнули до себе перевіряти, чи всі з нашої групи, чи, бува, немає когось випадкового – провокатора.

Всі до одного були з нашої групи. Не було Зеленого й молодого волиняка, якого я стрічав у Равицькій тюрмі. Прізвище його годі мені пригадати. Ми ніяк не могли збагнути, чому до нас не долучили Зеленого, може замордували? Більше я його не стрічав.

Щойно другого дня надвечір нам принесли до стайні хліб, по шматкові сала і дзбанок води.

– Їсти дуже обережно, – перестерігав нас Рудник, – шлунки виголоднілі, нічого теплого, то

можна дістати скрут кишок. Ми пили воду, по кусникові жували хліб, а опісля бралися за сало. З'їли все і, Богу дякувати, ніхто не захворів. Ніч була спокійна.

В ранішніх годинах нас скували ланцюгами, а декого автоматичними кайданами і під сильною охороною випроводили на вулицю. Ішли ми вул. Косцюшка в напрямі млина, потім скрутили праворуч і якоюсь вулицею зайшли до кам'яниці, де, за твердженнями Шака Івана, приміщувалася головна станиця НКВД. Він не помилився. Це справді було НКВД, про яке ми вже багато читали в різній літературі.

На згадку про НКВД на серці стало млясо. Тілом проходив холод і до серця закрадався страх перед здогадними підвалами, де ніч і день урядувало НКВД. Я намагався потішати себе тим, що, може, це все, що писалося про Чека, НКВД, про жахливий терор і знущання над жертвами, може, це все трохи перебільшене, може, тепер змінилося на краще?

Стійкові на брамі перевірили якесь письмо від ескорти, по двох нас вводили до середини і знову робили докладний обшук. В залі, чи то у великій неумебльованій кімнаті нас розставили попід стіни обличчям до стіни й суворо заборонили розмовляти. Згодом почали по одному забирати на допити. Приблизно по годині, його вже приносили, або тягнули по підлозі.

Прийшла черга на мене. В пивниці при нафтовій лампі стягнули з мене верхню одягу й поклали на лаву. Енкаведисти мене цупко держали і в додаток до рота запхали якусь ганчірку. Я здавався на ласку Божу.

Почалося. Посипалися удари на спину, по плечах, по ногах. Я думав, щоб хоч голову щадили. Витягнули ганчірку й один питає:

- Будеш тепер говорити правду?
- Я всю правду сказав...
- Знаємо тебе! Як вирішиш говорити правду, рухай пальцем руки.

І знову запхали смердючу ганчірку в рот. Я скоро ворухнув пальцем і знову почав свою історію наново. Вони лютилися і ще дужче били.

Коли вже я збайдужів і не напружував своїх м'язів, мене виволікли нагору й поклали на підлогу поруч інших. По правій руці лежав Вінтонюк. Його настирливий погляд навів на мене думку, що він хоче щось говорити. Я завважив, що він пальцем вистукує по підлозі нам відомий шифр. Я відстукав і ми в такий спосіб порозумілися з тими, що знали цей шифр із польської тюрми. Ніхто на тому переслуханні не заломився.

Пізнім вечором нас підвели з підлоги й повели вулицею Косцюшка в напрямі до млина, де колись містилася польська поліція. Тепер тут урядувала не краща за неї московсько-большевицька міліція.

По докладній особистій ревізії нас завели в пивницю до камери.

Ми зайняли місця на широких лежах і почали приглядатися кільком в'язням, що їх застали в камері.

Скоро вони виявили охоту нам допомогти. Насамперед вони промили рани пораненим друзям і перев'язали, чим могли. Дали нам до рук видобутий із схованки шматок дзеркала, й ми побачили наші підпухлі та посинілі підкови під очима. На моєму лиці ще лишилися сліди засохлої крові з уха, а сама рана була покрита верствою зачорнілої крові.

Не всі могли поміститися на лежах. Хто де міг, там поклався на підлогу, щоб трохи в теплій камері прийти до себе.

Ще два дні нас водили на станицю НКВД, і кожного дня нам було тяжче вертатися при власних силах. Енкаведисти за всяку ціну намагалися видобути від нас зізнання й обтяжуючий матеріал. Як воно не дивно, по таких тяжких побоях ні один не признався до жодної вини, і всі відпекувалися від якоїсь озброєної групи. Це було єдине, щоб сяк-так забезпечити себе від скорого розстрілу, якщо дійсно в сутичках з нами впало більше число ворожих трупів. Із цього факту кожний із нас здавав собі справу й держався як тільки міг, не зважаючи на тяжкі тортури.

Чи те, що ми не могли стояти на власних ногах, чи такий був плян, але нас уже більше не забирали на допити. Ми мали спокій кілька днів, тільки найгірше гарячував Кублій Іван, якому з рани в боці сочилася ропа.

Хтось помітив через шибу якогось чоловіка, що крутився напроти нашої камери, вікно якої виходило на вулицю.

– Піди-но ти, Івасю, – сказав до Шака, – та подивися, може це хтось з наших, ти сокальський, може когось пізнаєш.

Шак постогнував, але таки зліз із лежанки й поплентався до вікна. Помогли йому підвестися вище, й він побачив свого молодшого брата. Варто було муки Шака, щоб побачитися з рідним братом.

Щось вони показували рухами рук, то знову говорили, або стихали з уваги на небезпеку. Брат відходив, то знову повертався й питав про долю нашої групи. Дуже обережно Шак вияснив йому, що всі впали в руки ворога. Вони домовилися на другий день знову стрінутися під вікном.

Ми здогадувалися, що Служба Безпеки ОУН прислала молодшого брата Шака на розвідку під тюрму, бо інакше він не мав потреби крутитися в небезпечному місці, та й ще під кордоном. Значить, знали про долю нашого відділу. Сама думка, що хтось про нас думає, мала добрий вплив на наш духовий стан.

У тюрмі нам давали гарячу воду й добрий білий хліб. Це вистачало, щоб ми не голодували. Найгірше було з пораненими друзями, а головню з Кублієм, рана якого гноїлася і він тяжко терпів. Ніхто з адміністрації тим не турбувався і ніхто не кликав лікаря, щоб хоч зробив фахову перев'язку.

Всі ми нетерпеливо чекали на візиту молодшого Шака, який знову прийшов. Розмова була коротка. Шак сказав: «Із доручення Климова хочемо вас звільнити». Час тієї хвилини мав наступити тоді, коли ми будемо настільки сильні, щоб могли при власних силах ходити й бігти.

Ми переказали, що найскорше можемо прийти до сил за тиждень часу. Умовилися, що Шак приходитиме у відвідини до нас кожного дня. Й він приходив і кожного дня уриваним шепотом кидав відірвані слова про плян акції, з якою ми мали співпрацювати та бути приготованими.

Плян був такий, що боївка роззброїть чотирьох міліціонерів, які втримували службу в тюрмі. Це зробити можна було без особливих труднощів, бо в міліції був один наш симпатик. З розбитої тюрми ми мали як найшвидше добігти до Буга й на Забужжя, яке вже було по другому боці кордону. Ми були приготовані, що прикордонники не будуть дрімати, а не одного можуть скосити на снігу. Та ми не були б у боргу, бо кріси із станиці міліції мали нам послужити обороною. Ми ще й надіялися на те, що боївка матиме кілька гранат, які в таких наглих акціях виконують не абияку послугу.

І мрія, як закохана дівчина, пестила нас. На душі так радісно ставало, й воля виростала до небувалих меж. Я замикав очі і ввесь плян проходив, як на фільмовій стрічці. Як тільки почуємо, що боротьба боївки почалася, негайно виламуємо двері, хапаємо кріси та шаленим бігом, як вихор, дістаємося до ріки, недалеко від мосту, де завжди стоять вартіві. Це триватиме кільканадцять хвилин. Поки НКВД, віддалене за півтора кілометра у протилежному боці, зорієнтується, ми вже на твердому льоді ріки, відстрілюємося від пограничників і досягаємо другого берега...

На цьому солодка мрія переривається і я не знаю й не бачу, хто буде тим щасливцем, що перейде щасливо Буг на другий бік. А хто ляже на снігу із зойком, або зовсім тихенько, без терпінь приляже востаннє до рідної Сокальської землі, а тепла кров розтопить клаптик снігу.

* * *

До камери кинули нового арештованого, якого я знав із Грубешівщини. Наше знайомство відбулося в досить неприємній ситуації. Мені Іван Климов доручив розшукати якогось «типа» з Бережанщини, який на власну руку робив багато революційного шуму на Холмщині і Грубешівщині та розправлявся з деякими польськими учителями в українських селах. Він удавав члена ОУН і тим дезорієнтував наше членство. З ним, за словами Климова, треба було зробити порядок.

Доручення було дорученням, і я його сумлінно виконав. По короткому часі я попав на слід того шибайголови, що кидався по терені, як вітер, і заводив свої порядки. Вдалося ствердити його прізвище – Бойко, ім'я мабуть Володимир, чого я не був певний. Вік приблизно 20 років, сильної будови, обличчя округле й чорне волосся.

До тієї справи я заангажував моїх двох друзів: Ігора Вонса і Степана Савчука. За допомогою сітки ми застукали його в одному гайку, яким він переходив до с. Богородиці. Чемно з ним познайомилися, подаючи якісь видумані прізвища, й попросили віддати пістоль. Його темні очі заграли вогниками і я помітив, що маємо діло з відважною і бистроумною людиною, яка миттю може збагнути ситуацію і негайно на неї реагує.

Але Бойко вхопити за зброю не вів, бо ми були до того приготовлені. Рад-не-рад він віддав пістоль.

Ми вияснили йому, що діємо в ім'я ОУН і він заспокоївся та почав говорити про себе.

Був він сином прокуратора, який працював у польському суді в Бережанах. Здому втік 1938 р. на Закарпаття і там брав участь у боях Січовиків. Членом ОУН не був, бо до нього не мали довір'я через те, що батько знаходився на державній посаді, був судовим урядником.

Він хотів теж брати активну участь у підпільній боротьбі за визволення України, тому сам робив різні бойові акції, підшиваючись під фірму ОУН, щоб таким чином надати більшого авторитету своїй роботі. На Холмщині постановив собі очистити українські села від польських учителів, які до українців

були наставлені шовіністично. Він нікого не вбивав, тільки користувався тиском, наказуючи їм негайно опустити українські землі.

Ми йому гостро заборонили так поводитися з поляками, бо в нашому інтересі в той час не було починати боротьбу з польським населенням на українських землях. В ніякому разі йому не вільно діяти від імени ОУН.

Ми виявили зрозуміння до його бажань брати активну участь в ОУН і обіцяли допомогти йому включитися в ряди Організації. Та покищо він буде під постійним доглядом Служби Безпеки. За подібні випадки в майбутньому ми загрожимо йому тяжкою карою.

Бойко обіцяв виконати наші бажання і ми розпрощалися досить офіційно, інформуючи його, щоб був обережний, бо за ним шукає Гештапо.

Незабаром я зустрів його випадково в Грубешові в Українському Комітеті. Хтось назвав мене правдивим прізвиськом Тоді Бойко, підсміхаючись, пригадав мені, що колись у лісі я йому подав інше прізвисько. З того я був дуже незадоволений, але на це не було ради.

Отже, коли Бойко ввійшов до нашої камери, він зразу пізнав мене, і я поспішив пояснити йому, що маю ще одно приbrane прізвисько. Я боявся, щоб він, бува, не проговорився, бо в камері було кількох посполитих в'язнів.

Бойко підморгнув значуще і тим дав пізнати, що мене зрозумів. На мій запит, як він попав сюди, відповів коротко. Його таки спіймали гештапівці і посадили в тюрму, доказом чого було пострижене волосся й сорочка засмальцована порошком проти вошей, якого вживали німці по тюрмах і таборах.

Сидів він у якійсь провінційній в'язниці, і йому вдалося легко з неї втекти. Довго не роздумував, вирішив утікати в Україну, бо й тут, як він казав, може бути потрібний. На кордоні спіймали його пограничники й після початкових допитів привезли сюди.

Про Бойка Володимира я згадую тому, бо його особа відіграла певну роллю в пізніших слідчих допитах у Львові. До справи Бойка я ще раз повернуся.

26. НЕСПОДІВАНИЙ ТРАНСПОРТ

Коли ми визначували день наскоку боївки ОУН на станицю міліції, несподівано ввійшли до камери енкаведисти й почали нас заковувати в кайдани. Дарма, що Кублій Іван був у гарячці, а Рудий Михайло не міг ворухити рукою, дехто не мав повних сил ходити, нас пов'язали всіх докупи й загнали на вантажне авто, яке вже стояло на подвір'ї.

«Прощай, воле, яка так ласкаво й надійно усміхалася до нас протягом останніх днів!». Неприємне почуття жалю стискало серце.

На дворі трусив сніг, який лагідно осідав на наших непокритих головах і холодив розпалені обличчя.

В авті з нами сиділи міліціонери, а в кабіні, крім шофера, ще двох енкаведистів з автоматами.

Їхали ми в напрямі Кристинополя. Надворі вечоріло. Авто скрутило на бічну доріжку у глибину лісу. В наших жилах застигла кров. Бо яка перспектива могла бути для нас у такій порі й у глухому лісі? Нам, здавалося, що жде нас певна смерть.

Та ні, авто покрутилося чомусь по лісі, звернуло в одному напрямі й виїхало на якусь широку дорогу, де на шляху стояло інше вантажне авто, значно більше й на панцерних гусеницях. Нас посадили в нього.

Ми підозрівали, що такі маневри зроблено для змилення слідів. Попереднє авто своєю їздою у глухому лісі могло інсценізувати розстріл нашої групи. Перевантаження на інше авто мало замаскувати наш транспорт на дорозі в напрямі Львова.

Та це були тільки наші здогади, а як воно насправді й чому так було, того не можу з певністю твердити.

Через села ми їхали на Львів. Темна ніч. Сніг не переставав трусити. Ми, скулені на підлозі авта, тряслися із зимна й тулилися якнайщільніше до себе. Руки були пов'язані до сусідів, але можна було ними сьак-так рухати.

Хтось мав дротяну шпильку і нею відімкнув автоматичні кайдани. Це відкриття піддало нам новий плян утечі. Коли вдасться розкувати всіх, несподівано обезвладнюємо міліціонерів, які спокійно сиділи в авті, як ляльки, і їхньою зброєю ліквідуємо енкаведистів у кабіні. Чого не раз людина не вигадує в таких безрадних ситуаціях?

Та й тим разом наш плян скінчився на тому, що ми могли тільки відімкнути пару кайданів, а решти ніяк не можна було. Прийшлося їх знову затиснути й залишити дальші спроби.

— Не маємо щастя! — шепнув Шак.

– Так нам судилося, – додав Михайло Рудий.

Ми відчули ще більший холод, дзвонили зубами, притулялися ще тісніше до себе, щоб хоч трохи розігрітися.

Ми грілися й шептали собі на вухо, обіцяючи, що всі будемо гідно себе вести на допитах у Львові. Кожний із нас розумів, що, не признаючись до озброєної групи, самі продовжуємо собі життя. До того часу більшість із нас подала фальшиві прізвиська й кожний твердив, що нічого не має спільного з озброєною групою, яка зводила бої з большевиками. Дехто подав, що сидів у польській тюрмі, і звільнений у часі вибуху війни, затримався трохи в Польщі й тепер ішов додому. Але ніхто не признався у приналежності до ОУН. Це давало нам надію продовжувати справу й, можливо все таки дочекатися волі.

27. ТЮРМА У ЛЬВОВІ

Жовківська вулиця. Авто скрутило праворуч, а потім ще один закрут і врешті зупинилося під муром із боку брами, коло якої стояв наїжений «чубарик». Хтось сказав: «Це замарстинівські касарні».

Довго йшли переговори нашого конвою з якоюсь владою за брамою. Врешті авто в'їхало через браму під склепіння, нас висадили на землю й розкували.

В бюрі за чергою виповнили якісь анкети й видали посвідки за речі в депозиті. Виявилось відразу, що на списку в мене бракує парадних штанів, бо блуза була на мені. Всякі розшуки були даремні, вкрали енкаведисти і все.

Опісля нас роздягнули цілковито, й завели до окремої кімнати. Там я перший раз у житті перейшов ревізію, якої ніколи не сподівався, хоч не раз подібно обшукувала польська поліція. Де вони не заглядали? Під пахи, глибоко в уха, до горла, щось нишпорили між зубами, стукали по зубах, дивилися між пальці на руках і ногах, розчісували волосся й довго заглядали в місце, що його непристойно назвати.

Врешті я міг натягнути на себе теж перевірену іншим енкаведистом одягу. Повели мене на коридор і впхнули через малі двері до невеликої клітки, чи шафи, яку можна б назвати стоячою домовиною. Дверцята за мною закрилися, із страхом глянув на маленьку жарівочку над головою і пригадав слова з пісні: «поклали живого в домовину...» Піт одразу виступив на чолі на згадку, що це, може, так виглядають московські економічні тюремні поодинокі.

Місця було стільки, що людина могла стояти, а вже присісти на землі було неможливим через те, що ніяк не можна було зігнути ніг у колінах. Коли пройшло перше прикре вражіння, я почав оглядати стінки домовини, або як пізніше я довідався «койця» і зважав, що в ньому переді мною побувало більше осіб. На стінках були нігтями виписувані прізвиська, що їх зразу зішкрябували енкаведисти. Й тоді пригадалася мені поліційна тюрма за Польщі в Любліні, де я перебував кілька годин, чекаючи на потяг до Львова.

Там у камері стіни були чорні від усяких прізвиськ протидержавних фраз. Тут НКВД дбало, щоб прізвиська в'язнів приховувати перед іншими в'язнями.

Страх находив на мене на саму тільки згадку, що в такій домовині прийдеться довше сидіти. Час ішов пиняво, я старався відчитувати затерті прізвиська. Із стелі звисала слаба електрична жарівка і, здавалося, що вона нагріває повітря, якого так мало було у клітці. Віддих ставав скорший і тяжчий. На скронях виступав піт і я був певний, що це вже прийде кінець, або, як казав у таких випадках Іван Климів – крапка.

Та не дурні були енкаведисти, вони й не думали душити в'язня у тій клітці, їм я був потрібний живий, щоб сказати не одну революційну таємницю, пляновану дію ОУН.

Врешті двері нечутно відчинилися, й мене повели коридорами. Коридор довгий, на закрутах стояли інші енкаведисти, яким мій супровідник давав знаки, або «стріляв» пальцями. В одному моменті стійковий із глибини коридора дав якийсь знак, і мене поставили обличчям до стіни. За плечима хтось перейшов, кроки затихли й мені дозволили йти далі.

В кінці коридора енкаведист відкрив двері, коридор продовжувався й закінчувався черговими дверима, але з лівого боку, замість стіни, що мала б відгороджувати камеру від коридора, стояла масивна дерев'яна ґрата, гранчасті бальки стирчали від підлоги аж до стелі. Такі ж самі були двері, які мені відкрив енкаведист. Це була велика камера, де я побачив кількох моїх друзів. За короткий час наша група була в комплекті, так як виїхала із Сокаля. За ґратою на коридорі проходжувався солдат у шапці й сірій шинелі, з якої внизу звисали де-не-де нитки. Хоч ми були в'язнями багатьох різних тюрем, ще нікому з нас не доводилося сидіти в такій камері, щоб бути весь час під оком охорони. Не були ми з такої камери задоволені. Говорити приходилося притишеним голосом і найменша розривка, чи то гра в

шахи, які ми могли ліпити із скупкої порції хліба, чи хоч би свобідна виміна думок – все це було заборонене енкаведистом, який нас не спускав з ока, ліниво проходжуючись за ґратою.

28. БЕЗНАДІЙНЕ ОЧІКУВАННЯ

У протилежній від ґрати стіні, в куті були ще одні, наглухо закриті, невеликі двері. Опісля ми збагнули, що це перехід до невеликої комірочки, яка була прибудована назовні кам'яниці. З цієї комірочки стоплювано печі до нашої і чергової камери (кінцевої, бо далі коридор не проходить).

В камерах були виступи залізних печей, які мали нагрівати камери. За часів московської окупації печі «відпочивали», як багато печей по хатах, бо ніколи не було топлива. Тих дверей ніколи ніхто не відчиняв, і ми були певні, що там порожньо.

Пройшло кілька днів, і до камери ввійшла грізна медсестра. Без привітання, без людського погляду в очах вона викликала Кубія, який увесь час гарячкував, а з рани сочилася смердюча ропа, Сестра перев'язала Рудому рану на руці таки на коридорі, а Кубіля повела з собою.

Такої жінки я ще не зустрічав в житті. Низький захриплий голос, вовчий погляд і московська лайка «вихаді, бандьоро» не нагадували нам її жіночих прикмет, це радше було втілення садизму в жіночу постать.

З того часу вона приходила майже кожного дня до поранених, і ми не раз зумисне її провокували чемними компліментами на її адресу, але її злющий погляд відбирав нам найменшу охоту до розмови.

Був один стійковий у нашому коридорі, який по якомусь часі із страхом перекинувся з нами кількома словами. Виявилося, що йому на ім'я Іван і походить із Вінниці. Говорив дуже мало, а на питання ще менше відповідав.

Цікаво було, що він перший до нас заговорив українською мовою. Згодом цікавився нашими розповідями і ставив обережно питання. Тож Михайло Рудий взявся його перевиховувати.

– Івасю, – почав Рудий, – ти українець і я українець, ти був увесь час у московській неволі, а я у польській. Поляки мене ув'язнили і я сидів сім років у тюрмах. Ти кажеш, що тепер є українська держава. А як же це пояснити, що я вирвався з польської тюрми і спішив до хати ніби, по-твоєму, возз'єднаної Західної України, яка «віддихнула самостійним життям», а тим часом я попав у таку саму неволю, як польська а ти брат, українець, мене сторожиш? Чи думав ти колись про той час, що ми будемо сторожити по тюрмах наших ворогів-поневолювачів?

– Мені не вільно з вами говорити, – відповів вартовий Івась і відійшов від ґрати під вікно.

Михайло Рудий на переслуханнях теж так говорив слідчим. Казав, що вертався з польської тюрми додому й вірив, що йде у вільну Україну. Його деколи переконували, що Україна самостійна існує, а тоді Михайло запитував, де українська армія, українська валюта, міністерство закордонних справ тощо. Енкаведисти його називали куркулем і націоналістом, припечатували свої слова побоями, й на тому кінчилася дискусія.

Вартовому Івасеві Михайло Рудий часто оповідав про історію України, про славні часи, про війни з Москвою і про те, якою Україну він хотів би бачити.

Іван слухав, а коли йому здавалося цього забагато, відвертався, ішов до вікна й довго дивився назовні. Казали, що він не раз витирив крадькома сльозу. Може й так! Це не був слідчий енкаведист, а змобілізований вояк, якого призначили до допомоги енкаведистам.

Одного разу зайшов до нашої камери із сторожем енкаведист, відімкнув бічні двері та наказав нам усім туди заходити. Це вперше ми збагнули, що та кімната призначена на вугілля, й там розпалювалося в печах.

Коли двері за нами закрилися, ми почули, що коридором повели більше осіб до крайньої камери. Через підслух у печі ми почули голоси жінок.

З того часу нас завжди заганяли до бічної кімнати, як кого викликали, чи впроваджували до жіночої камери.

Не були б ми старими в'язнями, якщо б пропустили таку нагоду нав'язати контакт із жінками через комин від печі. В нашій комірці ніхто за нами не стежив і на наш стукіт зараз відізналися стуком. Ми покористувалися абеткою Морзе, але ніхто нас не розумів. Я спробував наш таємний шифр іще з польської тюрми, але й того ніхто не розумів.

Тоді мені впала думка говорити просто в димар. Ми почули виразні голоси. З камери жінок у печі був малий отвір до чищення сажі й коли його відіткали, то зовсім свобідно можна було розмовляти. Дівчата подали кілька прізвищ націоналісток, але вони не були нам відомі. Від них ми довідалися про хвилю арештів у Львові, головно студентів, і масові вивози цілих родин на Сибір. Відрадініше ставало, що можна було довідатися деякі новини із світу.

Здавалося, що надворі весна в повному розквіті. На дахах касарень вже давно не було снігу. Добігав кінець березня. Промінчики сонця закрадалися до нашої камери через подвійні ґрати. Нагрівали пестливо смільну тяжку підлогу, а після обіду ще усміхнулися вузьким краєчком на стіні і знову зникали на ґратах вікна. Та кожного дня той промінчик ставав коротший, а далі зовсім у нашу камеру не заходив.

Весна приносила в наші серця нові надії на війну, волю... Вже був квітень, а нас нікого ще не кликали на допити й нікого не приводили з арештованих. Ясно було, що слідчі органи збирають відповідні матеріали й перевіряють адреси замешкань.

Ми змарніли, похудли і стали немов прозорі. Нестача чистого повітря, цілковите недоживлювання впроваджували нас у стан постійного голоду. Горнятко гарячої води вранці, така ж порція каламутної зупи на обід, дослівно одна ложка каші ввечері і денно півкілограмова пайка хліба.

Підставою харчу був хліб. Коли вже говорю про харчі в тюрмі, то варто згадати, що тюремна адміністрація часом подавала додаток із зігнилої риби. Голодні в'язні їли, мало хто панував над собою, щоб відмовитися від приділу, опісля смертельно хворіли. Таких забирали до шпиталю й рідко хто повертався, звичайно вмирили. Такий факт був усім відомий, але спокуса насититися була більша від страху смерті.

Кожний старався якось голодову проблему зменшити, дехто три дні не їв хліба, щоб четвертого дня з'їсти відразу чотири порції. Такі комбінації були добрі тільки на один день, не більше. Шлунок того дня був напханий аж забагато і вже другого дня ще більше відчував нестачу харчу. Тієї методи я ніколи не похвалював.

Серед нашої групи найбільший голод був на новини із світу. Ми не знали, як можна роздобути газету. Пригадуючи всякі практики з польських тюрем, я зважився на ризик. Раз при обіді, коли до мого горняти тюремний кухар наливав черпаком зупу, я майже прошипів до нього: «Продай газету». Кухар похитав головою.

Я став коло ґрати і сьорбав зупу, чекаючи на кухаря, який мав переходити з порожнім китлом до виходу. Він пильно глянув на мене й помахав полою блюзи. А теж кивнув йому головою на знак, що дістане блюзу.

Вінтонюк мав грубий вовняний светер і свою блюзу офірував на «передплату» газети. Другого дня той самий кухар через ґрату пхнув газету, а ми коло ґрати поклали блюзу, яку він, виходячи, потягнув непомітно для сторожа.

Ми нетерпеливо чекали, коли сторож зажене нас до комірки. Крадькома заглядали на дивний український шрифт, такий тяжкий для читання.

Нарешті ми в комірці. Один пильно стежить вухом під дверима, а Михайло притишено читає. Дивна газета. На першій сторінці описи різних зборів, дивні й незрозумілі скорочення. Фотографії, відзначення, доярки і свинарки, слово депутатів і все таке не цікаве, що й не хочеться слухати. Друга і третя сторінки ні словечком про світ, політику. Нічого, що нас цікавило, не знайшли.

– Вони певно про світові події зовсім нічого не пишуть, – сказав Михайло і, складаючи газету, навіть не думав дивитися на останню сторінку, бо що, крім оголошень, могло там бути.

Ми дуже здивувалися коли в останній хвилині завважили політику. Політичні світові події на останній сторінці? – Це вперше ми бачили таку дивовижу. Та й тим разом поза вихвалювання сталінового союзника Гітлера і про його успіхи на західньому фронті – нічого більше не знайшли. Все таки ми зорієнтувалися про становище на фронті. Щось писалося про Фінляндію, але дуже мало.

Ми зараз подали наші відомості через комин до дівчат.

– Може ви голодні? – впав запит якоїсь жінки.

– Чому питаєте? – у свою чергу запитав Михайло Рудий.

– Можемо вам передати трохи хліба?

– Ви дістали передачу зі світу?

– Ні, ми думаємо передати вам тюремну пайку.

– О, цього вам не можна робити, – продовжував Михайло – ви отримуйте таку саму пайку, як ми, й повну пайку мусите з'їдати, бо інакше буде «могила».

– Нам збуває, – було чути в комині. – Ми, жінки, ви триваліші на голод. Ловіть!

Щось задудніло в комині, й Михась витягнув полотняну торбину із двома пайками хліба.

Дякуємо, але в майбутньому ми рішуче вам забороняємо пускати такого «коня»! Шкода, що не можемо тієї торби вам звернути.

Розмова була б продовжувалася в безконечність, але двері відкрилися, й ми вернулися до камери. Кожний дістав по шматочку хліба, а поранені друзі дістали почвірну пайку.

Дні проходили дуже монотонно. Друзі стали мовчазніші й задумані. Кожний думав про Великдень, який припадав у найближчу неділю. Я лежав на долівці й замкнув очі. За думкою просувалися образи минулого. Мама уважно ставила паску до печі. Наказувала не гримати дверима, бо «сяде» паска. Я тихенько виходив надвір і нишпорив по всіх закутках стодоли, саду й городу, шукаючи хоч би ще кілька набоїв із порохом, яких кожного року ставало менше. Таких, як я, було багато й кожний хотів якнайбільше мати набоїв до церковних моздирів, щоб радісно вітати Воскресіння під стріли моздирів і звук дзвонів.

Мама вбирала чисту вишиту крамну сорочку й казала йти до церкви поцілувати Плащаницю. В церкві тихо-тихо, тільки чути шепіт молитов і тріскання воскових свічок. Коло Божого гробу стоять на почесній варті два «Соколи» з топірцями. Прихожі б'ють три поклони й на колінах підходять до Божого гробу. В горнятках коло Божого гробу стоять скороспілки весняні, латаття й сині фіялки, що нагадують весну надворі.

Я підвів очі на високого «Сокола», який ледь-ледь усміхнувся, я почервонів спішно поцілував тричі тіло мертвого Ісуса, вдарив іще три поклони і вибіг на цвинтар. Поліз на дзвіницю й котрий же це раз я подивляв велич одного дзвона, якого привезли перед кількома роками з Варшави, куди його були забрали москалі в 1916 р. Хоч був надщерблений, але голос мав сильний і чистий. Як перший раз його завісили по довгих роках «полону», й найстарший газда в селі задзвонив, то жінки з радости плакали, а ми, діти, затикали пальцями вуха. Люди казали, що голос нашого великого дзвона доходив аж до села Оглядова, яке було віддалене за п'ять кілометрів. Тепер він спокійно висить і видає ніжні звуки від вітру, який вривається через отвори й легко погойдує шнурями.

«Чи дадуть уже того року старші парубки мені хоч раз задзвонити тим дзвоном, чи може й тим разом скажуть: «ти ще малий». Трохи шкода було, що все ще малий.

В неділю ще сонце не зійшло і ледь-ледь на сході рожевіло небо, як нас будила мама, щоб не спізнитися на Воскресну Утреню. Спішно милися холодною водою й, відсвіжені, йшли в чистих вишитих сорочках. Я особливо був зі себе задоволений через нове «цайгове» убрання, яке перший раз одягнув. Несли кошики з пасками і крашанками та всяким іншим добром.

Все це уставляли на смугастих кольорових, свого виробу, килимах, і заходили в церкву. Співають дяки. Опісля поважні газди виносять Плащаницю на двір, усі люди обходять довкола церкви, кілька разів клякаємо, а о. Петро Казанівський благословить наші похилені голови Найсвятішими Тайнами. Плащаницю газди заносять до церкви, самі виходять надвір, закриваючи за собою двері. Дяки й люди співають піднесено «Христос Воскрес».

Двері відкриваються, а воскресна пісня радісно вливається до середини церкви. Тричі раз-по-раз grimнули моздири, аж вікна в церкві задрижали, а дзвони враз заграли свої мелодії і з гомоном в душу вливалася невимовна радість, надія й десь і сон, і ранішній холод пропадали. Я відчував повагу божеської хвилини і своїм хлоп'ячим сопраном помагав співати «Христос Воскрес».

Відкрилися царські двері, отець Петро в новеньких ризах обходив престіл у супроводі двох газдів із свічками в руках і кадив кадилом. Синій пахучий дим розпливався по всій церкві і ставав ясним та прозорим у променях сходячого сонця, які продиралися через вітражі. Співав велично хор, а що в ньому мій старший брат Іван тягнув тенором, то я ще з більшою увагою слухав набожних пісень і ловив голос мого брата.

Близько престола на високих лавах сидять: їмость, сини отця Петра, учителі панство Підгайні із двома донечками, а подалі під стіною стоять Роман Шухевич і Богдан Підгайний. Ніхто так, як вони обидва, полоняють мою увагу.

В церкві якось інакше, святочніше й інший голос о.Петра, і хор величніше співає. Під кінець парубки й дівчата виносять хоругви, а найповажніший газда несе святу Євангелію.

Отець Петро маєстатично, з позолоченим хрестом на грудях, виходить за процесією, за ним хор і всі люди. Я мерщій біжу на дзвіницю, щоб зайняти добре місце і краще бачити згори. У два ряди уложені Божі дари, такі красні й пахучі, а квітчасті крашанки й писанки аж за очі беруть.

Горять свічки, о. Петро читає Євангеліє, опісля кропить кропилом і святить паски. Під кінець святочних побажань для всіх людей у селі. о. Петро благословить позолоченим хрестом увесь люд і тричі проказує «Христос Воскрес».

І знову гук трьох моздирів сколихнув повітрям. Менші хлопці стріляли, хто чим мав: то ключами, набитими сірниками, то «совами», які вже треба було набивати порохом, а старші із загнених цівок від карабінів.

Та найкраще мені подобалося, як отця сини Тарас-Петро, Орест і найменший Мірко стріляли жовтим порошком, який насипали між камінні плити і вдаряли каменем ізгори. Це було дуже просте й

не таїло в собі жодної небезпеки.

Мене трохи жаль збирав, що не мав чим стріляти. Я все ростив надію, що татко мій купить бляшаний пістоль і корки по два гроші. Та надії були даремні, в тата не дуже багато було тих грошів. А пороху теж не знайшов того року по городах.

Люди поспішно збирають свої килими й коші, лявіною протискаються через браму, бо всі хочуть першими вийти. Я теж кулею збігаю сходами із дзвіниці і біжу до хати на сніданок, щоб якомога скорше з'їсти свячене яйце, яким обдаровує тато й кожному складає побажання та цілує нас при тому.

На столі досить ласощів, але я вже думками на цвинтарі коло церкви. Тільки чекаю, щоб якимось непомітно висмикнутися з хати, бо тато не дуже любить скорше вставати від стола, коли ще не відмовлено молитви.

Віддих запирало так біг під церкву і там повних три дні перебував серед ровесників, старших хлопців і дівчат. Яких там ягілок не виспівували дівчата в народніх строях, а чого там хлопці не робили! Влаштовували різні спортові змагання, і Роман Шухевич між ними, то ставили високі вежі. А раз мене малого висадили аж на четвертий поверх. Було страшно, але гордість серце розпирала. Багаті на стрільний порох облягають моздіри, за чергою набивають і хто всипле більше пороху, тісно наб'є шматами та папером, цей і сильніше вистрілить, аж у селі по хатах вікна дзвеніли.

Раптом моє вухо вловило, що дзвони перестали на хвилину дзвонити. Хоч би які сильні парубки, й ті втомляються або їм знудиться махати дзвонами. Я мерщій скочив на дзвіницю, Ні живої душі. Серце хвилювалося на згадку, що можу спробувати своїх сил і потягнути великим дзвоном. Потягнув раз, другий, десятый, дзвін усе більше розгойдується і стає все легше потягати шнуром. Ще один, два зусилля і серце вдарило у вінці дзвона... Господи, яка сила звуку груди прошивала!.. Радості не було меж. Я дзвонив великим дзвоном, я вже не був такий малий!

Спогади увірвалися. Задзвонив вартовий ключами й наказав нам заходити до комірки. Знову нову жертву переводитимуть до жіночої камери.

Багато було в нас турбот господарського порядку, якби то якимось відзначити Великдень святочніше, який прийде ось-ось за кілька днів. Хто мав запасову сорочку, «прасував», вигладжуючи долонями. Інші прасували штани, лягаючи на них спати. Десь взялася голка-саморобка, й ми крадькома латали діри в одержі. Прискладали трохи хліба, не доїдаючи кілька днів, і так стрінули Великдень у тюрмі на Замарстинові.

Раненько сіли ми в куті й помолилися спільно. Вартовий не перешкоджав. Побажали собі сил і витривалости на допитах. Заспівали ледве чути «Христос Воскрес». Спожили більші порції хліба й оповідали собі великодні спомини ще з волі, або з польської тюрми. Того ж таки дня ми мали змогу говорити з нашими дівчатами (о, Боже, як ми їх, хоч не бачили, любили невинною любов'ю) і побажали їм радісних свят та скорої волі.

* * *

Через деякий час після Великодня на коридорі появилася кілька елегантних мужчин, правдивих європейців і я з дива не міг вийти, як совєтські аристократи про яких стільки анекдотів ходило в Кракові, можуть так із смаком одягнутися.

— Певно так вибралися на візиту до наших дівчат! — сказав хтось шепотом.

Але ми були переконані, що це якась комісія оглядає тюрму, і в нас відразу зродилася надія, що нам дадуть ліжка, а хоча б тільки матраци.

Прибулі тримали капелюхи в одній руці, а другу на животі. Та на це ми менше звертали увагу, бо вартовий відкрив наші двері, й панове перші ввійшли до камери.

Нас наче обухом по голові вдарив грюкіт закритої вартовим ґрати за «достойними аристократами» Совєтського Союзу. Ми аж тепер побачили що панове одною рукою притримують свої штани без пояса. Значить — арештовані, а то нікому й на гадку не впало. Коридором проходили якимось гордо, самовпевнено, а в камері стали коло дверей, наче присіли, скромні стали аж до жалю. Застрашені. Не знали, що зі собою зробити. Пізнати було, що це новаки в тюрмі.

Я підійшов до них і попросив зайти ближче. Познайомився. Усмішка заграла на обличчях прибулих, коли довідалися що попали між українців, політичних в'язнів. Були це: Стефанік, Листопад (артист із «Веселого Львова») і, мабуть, Харук, високий вродливий мужчина.

— Панове начебто просто з театру! — зажартував Рудий, вітаючись із новими друзями.

— Ми не з театру, а просто з весілля, — відповів поважно Стефанік.

Було весілля в місті, на яке загостили більшою кількістю непростені енкаведисти, але не на гостину, ні, а прийшли заарештувати всіх гостей, включно з парою молодих. Ми ще не дослухали історії

до кінця, як вартовий загнав нас до комірки, й ми почули кроки жінок, які заходили до жіночої камери.

– Певно молода зі своїми друзками пішла, – зауважив Михайло Рудий.

– Ти краще не жартуй, виклич свою симпатію і запитай, кого там завели, попросив я Рудого.

Направду прикро було нам, коли ми довідалися про пошлюбну подорож молодої з усіми друзками до тюремної камери, яка містилася в нашому сусідстві.

* * *

Дні попливли радісніше, скоріше, не так пиняво, як перед тим, коли не було нових друзів. Багато нам оповідали про нові порядки, про довжелезні черги людей під крамницями, в яких майже нічого не було, крім одного, або двох харчових продуктів, про гнітючий і нервовий неспокій людей ночами, які ніколи не були певні, чи стрінуть раніше сонце у своїй кімнаті, чи в тюремній камері.

Ми не завидували людям на волі. Ми були у кращому положенні, бо могли спокійно спати й не боятися, що нас уночі арештує НКВД, хіба виведуть кого на допити.

А які цікаві анекдоти оповідали новоприбулі друзі про нову советську владу. В тому гуморі була глибока народня мудрість, яка дуже влучно характеризувала підсоветські життєві умови. Не раз ми так щиро сміялися, аж за животи бралися, слюзи обтирали.

Я зумисне хочу пригадати, чи колинебудь раніше на волі я так щиро сміявся, як не раз бувало в тюрмі. Може це впливало із самої природи організму створювати відпруження психічних переживань для скріплення нервової системи. Тому я згадую ті радісні хвилини, коли в тюрмі наступало цілковите забуття тяжкої дійсності. Це були короткі хвилини, але вони давали велику наснагу духа й після того людина почувалася зрівноваженішою.

Бували рідко інші розривки. Коли службу повнив «Івась із Вінниці», ми витягали зі сховку виліплені із хліба шахи, вугликами й вапном накреслювали на підлозі шахівницю і влаштовували змагання гри в шахи.

Михайло Рудий, який іще в польській тюрмі рахувався добрим шахістом, бо грав із кута зі замкненими очима, не бачачи шахівниці, й часто вигравав, дочекався гідного партнера в особі Стефаніка. Любо було дивитися на їх мистецьку гру. Кінцівки бували такі не раз цікаві, що потягнення на шахівниці одного чи другого вводили нас, глядачів, у подив.

Рудий і мене навчив шахової гри. Стефанік навчив молодого в'язня з Городенщини, Голубця, який найперш зі мною все програвав, але чим далі, то все частіше вигравав. Не раз мене досада брала, і я докладав усіх зусиль, щоб виграти. Наші учителі тільки підморгували й тішилися з наших змагань. Я не раз ловив себе на заздрості у відношенні до друга і треба було себе брати під самоконтроль. Було б гріхом, щоб із тієї причини плекати ревності.

До камери приходило все більше новоарештованих. Було кілька жидів-сіоністів, було двох комуністів-троцькістів і поляків, переважно військових старшин. Не раз траплялися комічні сцени з новоприбулими, на яких камера і в'язні робили відстрашаюче вражіння.

Одного разу, по півночі, коли всі в'язні тісно лежали на підлозі без сінників, напівголі, худі, як кістяки, і спали нервовим сном, відкрилася брама й поріг переступив колосальної будови мужчина. Не надто високий, як плечистий і зі животом великим, немов бочка з капусти. Я не спав і обсервував його поведінку.

Глянувши по камері, прибулий зразу хотів утікати до виходу, але двері замкнулися перед самим носом. Бідолоха застрашеними очима водив по долівці, то знову благально дивився через ґрату на сторожа, якому до всього було байдуже. Велетень тримав однією рукою штани без пояса, а у другій руці капелюх.

У такій безрадній позиції стояв коло дверей і не знав, що із собою робити.

З долівки підвелася заросла голова одного польського студента, який висох на трісочку, тільки очі хворобливо світилися. Згодом таких голів підвелось більше.

– «Ма пан цо запаліць?» – спитав студент і простягнув кістляву руку до велетня.

Коли цей почув людську мову, опритомнів від страху й забув, що другою рукою тримав без пояса штани. Сягнув рукою до капелюха по цигарки, і штани впали на підлогу. Та хоч скоро зорієнтувався, лишив штани, а розкинув рукою цигарки, до яких простягнулося багато рук.

– «Мені, мені», – просили в'язні, а велетень добродушно усміхався і з капелюха, як із криниці, кидав по кілька цигарок.

Та сцена мене тішила. Хоч велетень стояв без штанів, то своєю поставою серед лежачих в'язнів виглядав іще більший і щедро розкидав милостиню для нещасних, яка на підлозі наче потопала в якійсь прірві.

Коли прибувний бачив, що всі курці задоволені й ніхто не простягає рук, поклав обережно капелюх із рештою цигарок на підлогу, підібрав штани й радів як дитина, що міг щось доброго зробити страшним людям, які його не займають.

В'язні заворушилися, змішалися, багато з них сиділо на долівці і курило, як на вечорницях. А велетень далі стояв безрадно під порогом.

Мені його стало шкода, а прикро за тих, що виявили себе простою масою. Курили запашні цигарки, але ніхто не подумав, щоб новоприбулому дати якесь місце.

Я підвівся, прийшов до велетня і привітався. Прізвища його не пам'ятаю. Був це майор польської армії, говорив по-польському. Я підійшов до польської групи (всі вони курили, з нашої групи тільки одиниці), і попросив зробити місце для їхнього товариша-поляка. Я поставив ногу між два тіла, трохи розсунув на боки й попросив велетня, щоб підійшов. Цей боявся рушитись, бо підлога була завалена людськими тілами.

- Не бійтеся, ставте ноги поміж; людьми й ідіть сміливо сюди.
- Я пану бардзо дякую! – ламаною українською мовою дякував майор і стиснув мені руку.
- Лягайте спати й будьте спокійні. Цигарок не розкидайте, бо самі не будете мати що курити.

Добраніч!

Рано майор не хотів узяти хліба, мовляв, – не голодний і взагалі стояло питання, чи міг би він такий хліб їсти. Я порадив брати кожен пайку й робити запас на пізніше. Мутний «чай» сьорбав, але на зупу не хотів дивитися. Кілька днів нічого не їв, хіба кусав шкоринку із хліба і сьорбав чай.

Минуло ще пару днів і майор з'їдав усю порцію тюремного харчу та підсилював себе запасними кромками хліба. А ще за кілька днів просив дижурного про «добавку», або «репету», якої ніколи не дістав. Із кожним днем був голодніший. Порція маленька, а шлунок величиною на п'ять порцій, усе домагався їжі. Коли він спав на підлозі, то виглядав як гора серед степу. Тяжко переживав майор кілька місяців примусовий голод, але пережив.

Зі мною він подружив і вивчив українську мову. Сам походив із жидівського роду й був вихристом. Казав, що ніколи мені не забуде, що я його тієї пам'ятної ночі «вивів із неволі» й ним заопікувався.

Оповідав, що колись кожних вакацій їздив на курації, щоб утратити на вазі, й це все нічого не помагало, хіба випорожнювало кишеню. Але сталося, як він казав, чудо. Майор, без витрати грошей, на курації большевицької тюрми зі 140 кг. з'їхав на 80, і то за два місяці. Зробився вродливим, струнким і легким як балерина.

Інший комічний випадок був із дідичем із Тернопільщини, Зубрицьким. Одного дня до камери силою впахали літнього чоловіка, очі якого зраджували панічний страх. Вони швидко бігали по в'язнях, то знову шукали наче затишного кутка, де можна б схритися, та такого ніде не було.

До нього підходили в'язні й щось говорили, але Зубрицький не відзивався, тільки кивав головою, або усміхався насилу, майже крізь плач. Треба було багато годин, щоб бідолаха заспокоївся. Ось що він оповідав про причину свого страху.

– На світі мені було відомо, – оповідав Зубрицький, – що московські енкаведисти пристосовують до в'язнів усякі штучки, щоб таким чином їх тероризувати. Мене арештували, підозріваючи, що я хотів утікати закордон. Коли переді мною відкрилися двері камери і я побачив в'язнів, у мені зродилося переконання, що мене кидають між божевільних. Я хотів тікати, але мене силою запхали до середини. В'язні в камері своїми рухами й виглядом очей скидалися на диких звірят у клітці, які, не маючи простору, – кружляли на місці.

Коли до мене підійшов в'язень і представився як доктор політичних наук, другий як професор, третій як полковник, то це мене ще більше впевнило, що я попав до камери божевільних, хворих на манію величності. До мене ще приступив один і представився як офіцер польської армії, і дуже таємниче поінформував, щоб я не боявся, бо й так довго сидіти в тюрмі не прийдеться.

«Прийдуть на другий місяць «жолнежи з п'юрами на гелмах і з кжижамі в ренках... і нас визволять!»

Такі міркування офіцера мені видавалися божевіллям найвищого ступеня. Я думав, що скоро і я збожеволю між тими хворими. Страх морозив мені кров у жилах і я не знав, як маю поводитися з божевільними. Та на щастя підійшов один і привітався по-українському та подав своє прізвище. Щойно тоді я пізнав знайомого селянина, й він мені видався зовсім нормальним. Я заспокоївся тоді, коли знайомий поінформував мене про склад в'язнів, яких багато було з великими науковими званнями.

Оповідання Зубрицького про його переживання на нас навели хвилю нового безжурного реготу. Ми сміялися, якби були на вакаціях у горах Карпатах.

Приблизно в серпні 1940 р. до камери ввійшла група енкаведистських старшин. Вони вичитали наші прізвища (нашої групи 12 осіб), поставили збоку й по одному виводили з камери. Ми прощалися поглядами, які говорили «триматися, справа починається!»

Нам на прощання махали руками Стефаник, Листопад і багато інших знайомих. Старий інженер Б. просльозився й мені стало жаль старого. Врешті мене теж повели на коридор. Сходами я зійшов на партер і ввійшов до камери під жіночою, яка містилася на нашому поверсі. На середині великої камери, стояв стіл, довкола якого відбувався похід в'язнів; із зарослими обличчями, худі, як аскети, вони тягнули свої ноги довкола стола.

Тяжке повітря наповняло камеру, дарма, що два вікна були вгорі відкриті.

Я скоро зорієнтувався в особовому складі в'язнів. Там я стрів Арпада Березовського, Юру Левицького, студента медицини Т. Коцюбу, І. Сороківського, інж. Стефанівського, проф. Саса з Камінки Ст. Р. Дякова – теолога, та пізнав інших друзів, прізвища яких вже призабув.

Через кілька днів мене викликали на допит. Мій слідчий, лейтенант НКВД, 28-річний блондин, завжди говорив по-московському. Прізвища свого не сказав, але раз підписувався на моєму протоколі Клименко, або Климочко, – тяжко було відчитати в кількох секундах.

Спочатку трактував мене досить делікатно, «по-дружньому», як він любив говорити. По-дружньому вимагав «сказати правду». Та скоро йому терпець увірвався, коли побачив, що я все говорю одну й ту ж саму правду.

Коли вже натовмився, кликав зубатого й запіненого Шевченка, який, хоч не був українцем, говорив по-українському, й Піємонова, москаля присадкуватого і круглого як пеньочок. Чого вони не доказували при своїх винаходах різних побоїв?

Треба було готуватися на тяжку й затяжну дорогу тюремних допитів горезвісного НКВД. Але мене ніколи не опускала тверда постанова – не здатися, не заломатися духово. В найприкріших хвилинах я все згадував слова Провідника С. Бандери з останньої зустрічі: «...Я вірю, що ви не заведете моїх надій...»

Це мене кріпило, давало сил витримувати, хоч як тяжко не раз було. Я ловив себе на тому, що зневіра підкрадалася до серця, як хробак розточувала серце й ум. Не раз ненадійно мозок прошивала думка, чи не краще б покінчити самогубством? Та це було для мене чимось гидким, негідним людини. Я хотів іти свідомо до кінця свого життєвого шляху, хоч би він був найтяжчий, і при тому хотів жити.

Я оцінював свій духовий стан ненормальним тоді, коли думка підповзала й шептала; це не життя, а мука, хай би скорше прийшов кінець. І краще було мені тоді, коли я думав про майбутнє життя на волі з такою вірою, що в тому не було найменшого сумніву. Тоді радісно ставало на душі.

Коли по таких переслуханнях я знеможений вертався над ранком до камери, Арпад Березовський любив сідати коло мене, просив розказувати про допити і яке було в мене почуття, коли тяжко били. Я розумів Арпада дуже добре, він хотів знайти для себе джерело невгнутої сили, яка зберегла б його від заломання.

Він був далеко в тяжкому положенні від мене. Його арештували дуже виснаженим фізично після тифу й найбільше йому докучав голод у тюрмі. До того не його оскаржували як члена КЕ ОУН, якого «всипав» Іван Максимів, організаційний референт Проводу. Максимів «сипав» таки при конфронтації з Арпадом, так само «сипав» й інших. Треба признати, що Арпад витримував довго, тяжко переживав і боровся із собою за витривалість духа.

Та прийшла критична ніч для Арпада, в часі якої не витримав тортур і заломився. З допитів прийшов Арпад вранці, ледве на ногах тримався, знівечений докраю. Сів і нічого не говорив. Ми оточили його та без слів йому співчували. Арпад подивився на нас, і слізи заблищали в його очах. Без слів ми знали про трагедію його душі останньої ночі. «Сипав» його Максимів і намовляв признатися.

Врешті під тортурами тієї ночі Арпад не витримав. Признався до того, чим обтяжував його Максимів, але таки нікого не зрадив із свого боку й не кався, до чого намовляли його Максимів із слідчими. Морально дуже переживав Арпад. Ми його потішали, як могли, ніхто не сказав зневажливого слова, і йому трохи легше стало, бо сподівався бойкоту з нашого боку.

Одного літнього дня, після обіду, до камери впровадили вродливого мужчину. Риси обличчя й поведінка свідчили про його інтелігенцію. Обличчя, а особливо його очі мені когось нагадували з моїх друзів. Я гарячково шукав у пам'яті і врешті пригадав, що новоприбулий подібний до Зенка Матли, з яким я сидів в тюрмі за покійної Польщі.

Коли я підійшов до нього знайомитися, то не помилився: це був старший брат Зенка, Омелян

Матла. Як ми себе ближче пізнали, я сказав Омелянові, що знаю його брата Зенка, якого стрічав восени у Кракові (про тюрму в Равічу я ні словом не згадував). Це Омеляна дуже втішило, бо про брата вдома не мали жодних вісток від часу, коли вибухла польсько-німецька війна.

Дуже журився Омелян долею наймолодшої сестри Оленки, яку НКВД арештувало ще перед ним. Знову мені пригадалася Оленка, про яку ми не раз говорили в польській тюрмі, як сестру Зенка, й жартома сватали з нею Миколу Лемика, який дуже дружив із Зенком.

Я хотів Омелянові якось допомогти відшукати Оленку і впав на думку, чи вона випадково не є в Замарстинівській тюрмі.

Одного разу нас вивели на прогулянку, й ми переходили попід вікнами жіночих камер. Зрівнявшись з одним вікном, я кликнув: «Оленко, тут Омелян!» Чи хтось мене почув у камері, того я не знав.

Коли ми верталися із прогулянки, в тому вікні нікого не завважили, ложки дерев'яні стриміли між ґратами, як перше, й сушилися. Омелян не знав, чи сестра є в тюрмі, чи, може, її вивезли. Мого справжнього прізвища він також не знав і часто в розмові зі мною підморгував мені й додавав: «Ей, Федьку, Федьку, ти не Федько!»

Я це приймав за жарт й ніяк не реагував. Омелян мав гарний голос-баритон і часом любив заспівати «Гетьмани, гетьмани», або «Як почувеш вночі край свого вікна» Я любив слухати й переживав цілою душею зміст пісень.

Часом Омелян замикався в собі, був мовчазний, ходив по камері й думав. Журився своєю дружиною геною й донечкою Зенею, яка мала не цілих два роки. Тоді Омелянові не було до розмов, ані до співу. Кожний такі хвилини часто переживав.

Московське НКВД було відоме з того, що вміло приховувати в'язнів від інших камер і оточування. Зв'язки з іншими камерами були дуже утруднені через добірну й вірну тюремну обслугу, яка складалася виключно із кримінальних в'язнів. Рідко коли такий посмітюх, чи роздавач зупи міг щось передати на іншу камеру, або подати новини зі світу. Все і всі були дуже стероризовані. В'язні із сусідньої камери боялися відзиватися на стукіт шифру через стіну, бо підозрівали, що це може бути підступ тюремних органів. Вістки про політичні групи, які виступали перед судом НКВД – були особливо втримувані в таємниці. Ніхто ніколи не міг довідатися зараз після розправи про вислід вироків оскаржених, хіба згодом, як такий засуджений залишав записку або непомітний напис в умовленому місці туалети чи купальні.

Ми знали, що підготовляється судова розправа проти великої націоналістичної групи ОУН на чолі з кількома членами КЕ ОУН. Та ніхто не міг із певністю подати число тієї групи. З висліду допитів тих оскаржених, які сиділи в нашій камері (їх було трьох, і це доказувало, що адміністрація не могла більшої кількості із групи розмістити в тюрмі так, щоб по камерах було тільки по одному в'язневі з тієї групи), виходило, що груп в'язнів було більше, ніж камер.

Знали ми теж, що Іван Максимів заломився й «сипав» все, що знав. Можна було відчувати, що НКВД над цією групою інтенсивно і з великим поспіхом працювало вдень і вночі, щоб довести справу до кінця. Найважливішою перешкодою було те, що більшість оскаржених до вини не признавалася, рішуче відкидала твердження Максимова йому в вічі. НКВД натрапило на породу людей з ОУН, які своїми характерами й сильною волею заскочили самопевні сподівання всевладного ворога. Так справи стояли з тією більшою групою приблизно до листопада, – початку грудня 1940 р.

В одній жіночій камері, яка називалася поодинокю за польської окупації, сиділо 16 жінок. Це був найбільший щодо кількості стан камери. Звичайно було так, що дві або три дівчини мусіли сидіти кілька годин під стіною, щоб дати змогу іншим простягнутися на підлозі в часі сну. Брак цілковитих, хоч би примітивних – гігієнічних умов у камері перетворював життя молодих націоналісток у велику нестерпну кару.

Та треба признати жінкам, що вони тим усім, на злість енкаведистам, не заломлювалися, тримали себе гідно й по-геройському. Хоч були тендітними, малосилими, то витримували навіть більше, ніж сильні чоловіки, їх так само тортували на допитах, як чоловіків, били по голові гумовими палицями, били по обличчях, аж опухали, та все таки дівчата відсотково більше не признавалися до вини не просили помилування, на що дуже натискали слідчі енкаведисти.

Приблизно понад двадцять націоналісток із групи т. зв. КЕ ОУН, на чолі якої стояв Максимів як перший оскаржений, сиділи в тих тісних камерах, і більшість їх не заломилася на переслуханнях. Своєю поставою вони могли бути добрим прикладом для не одного сильного чоловіка, їх не лякав садизм московських енкаведистів й інших вислужників-яничарів з українського роду, треба ствердити, що постава й характер жінок-націоналісток були гідні подиву.

При тій нагоді варто згадати про одну українську націоналістку, студентку Львівського університету, Ірину Пик, яка народилася в Америці і як американська громадянка студіювала у Львові. На підставі зізнань Максимова її арештувало НКВД, на допитах сильно били, але Ірина ні до чого не призналася. Відкидала зізнання Максимова, який «сипав» на її очах.

Ірина Пик була тітчиною сестрою Оленки Матли, яку НКВД оскаржувало, як кур'єрку від КЕ ОУН по лінії зв'язку із закордоном. Тюремна адміністрація особливо дбала, щоб їх обидвох якнайкраще ізолювати. І дійсно, вони довгий час нічого про себе не знали. Та обставини склалися так, що вони випадково стрінулися у Замарстинівській тюрмі. Але про це згадаю опісля.

Коли вже НКВД зважилося посадити на лаву підсудних американську громадянку, яку арештовано найпізніше, тоді справа посунулася вперед, і виготовлено акт обвинувачення у грудні 1940 р.

29. РІЗДВО В ТЮРМІ

Був передріздвяний час 1941 р. Ми вирішили приготувитися, щоб інакше, не буденно, відсвяткувати в тюрмі Різдво Христове. На мене наша група наклала обов'язок zorganizувати все як слід. Та зрештою, що там можна було zorganizувати? Нічого не було, щоб спекти, зварити, ані нічого купити. А все ж таки щось треба вплинувати й підготувити.

Плян був такий: кожний мусів, до Свят заощадити пайку хліба й чотири порції цукру. В запасі ми мали трохи цукру, який приніс зі світу один інженер-білорус і пристав до нашої української групи. Шкода, що не пам'ятаю його імені, бо це була гарна характером людина.

Я теж просив в'язнів, якщо в тижні буде юшка з пенцаку, виловити всі зернята і скласти до окремої миски, а це була не абияка штука, виловити кільканадцять зернин із миски каламутної юшки. Та около 60 осіб нашої групи назбирали зернят пенцаку, може, з півтора літра. Жаль було дивитися на мищину того пенцаку, який почав киснути, бо до Свят-Вечора було ще кілька днів.

Пенцак ріс як на дріжджах, треба було перекидати його до інших мисок, але це нам не перешкодило здійснити наш плян.

Вже вранці в день Свят-Вечора ми до пенцаку додали цукру й м'якушки із хліба, добре вимішали разом і так зробили кутю. Білорус мав ще зі світу засушену булку, яку дав до нашої господарки. Я полупав її на малі шматочки, спаленим на металевій ложці цукром покапав кожний кусничок замість меду, й це була просфора.

Того ж самого ранку ми зібрали весь осад «кави» (спалений ячмінь, з якого варили нам каву) вимішали теж із намоченою м'якушкою хліба, з цукром добре вим'яли – і так постали вироблені в округлі форми «торти».

Скільки то було зайнять того ранку, годі перелічити. Кожний старався себе сьак-так причепурити, випрати й полатати сорочку та випрасувати під сидженням штани. Теолог Дяків Роман докінчував проби з хором, який мав у своєму репертуарі кілька гарних колядок. Проби відбувалися мурмурандо, щоб на коридорі не чув сторож.

Деся над Львовом на морозному небі засвітила перша зірка, якої ми не могли доглянути крізь вікно, а тільки припускали, що перша зірка мусіла зійти, бо надворі робився присмерк і на західньому небосклоні червоніло небо.

Кожний із нас був святково прибраний у чисту, або у краще полатану сорочку. Всі штани були випрасовані на «кант». Кожний прийшов із мищиною й ложкою. Ми посідали на підлозі великим колом довкола просфори й куті.

Дяків попросив польського священика, який сидів у нашій камері, щоб поблагословив просфору й інші дари. Ми теж запросили представників від польських груп на нашу Святу Вечерю в гості. Прийшли вони з повною повагою і з подивом слідували за церемонією.

Всі стали наколіна й вислухали латинських слів благословлення. Дяків провів молитву і сказав слово про малого Ісуса. Слово було палке й бойове. Він подякував польським представникам за участь і побажав нам всім, а зокрема гостям усього найкращого. Представники, зі свого боку, теж подякували за запросини й бажали нам провести щасливо Різдво Христове та побачити ще волю.

Після формальних привітань, ми встали й заспівали «Бог Предвічний». Стародавня коляда, співана притишеним голосом, рознеслася по кутах широкої камери і зворушила серця всіх без винятку, з якої національності не походили б. А були тут жиди, невіруючі, як ген. Чаплінський, герой Советського Союзу з війни з Японією й ін. Всі стояли у глибокій повазі й певно думали про містерію Різдвяної Ночі.

Чи чути було коляду на коридор, того не знаю, але нам ніхто не перешкоджав. Я поділив

просфору, даючи спершу священникові, потім гостям і врешті всім присутнім у камері. Їли зі смаком «кутю» й кінчили трапезу Святої Вечері «тортом».

Того вечора в камері панував насправду святковий настрій. Поважні польські науковці відкривали свої серця щиро і признавали великий організаційний хист українців, їхню солідарність і товариськість. Тих прикмет, як казали, бракувало полякам у тюрмі.

Другого дня Дяків із пам'яті читав Службу Божу, а ми навколішках притишено співали. Того ранку на снідання кожний дістав із нашої «кухні» одну кромку хліба зі смальцем, який хтось мав при собі з новоарештованих, і трохи цукру до «кави». Я приступив до одного в'язня, який до камери прийшов недавно і все сидів мовчки, з ніким не входив в ближчі контакти. Був чорнявий, із подовгастим обличчям, темні великі очі зраджували високу інтелігенцію.

На прізвище звався Гринів. Був схвилюваний того різдвяного ранку й тим, що я до нього підійшов та приділив йому теж пайку, почав зі мною розмову. Вибачався, що поводить себе як відлюдок, не входить із ніким у товариські зв'язки, але у нього була поважна справа й тому вів себе дуже обережно, щоб не потрапити на провокатора в камері, яких часто НКВД насаджує. В доказ, що його тяжко тортували, показав мені свіжі заблизнені ями вище колін, які виникли внаслідок знищених попою м'язів.

«Я вже не вийду на волю, – говорив мені, – але, може, ви будете мати змогу переказати на світ, що я тримався гідно, й моє сумління чисте».

Коли я подавав кромку хліба Омелянові Матлі, він поцілувався зі мною й побажав мені всього добра. Всі друзі отримали свої надпрограмові, заощаджені пайки хліба зі смальцем, і це було Різдвяне снідання.

Відспівали ми тихенько «Бог Предвічний народився», Дяків провів молитву й щойно після того кожний насолоджувався багатим сніданком.

Решта дня пройшла в особливій тиші, мабуть кожний був заглиблений у своїх тяжких думках, які пташиною рвалися на світ, на волю й там десь між рідними, друзями, може, й коло милої дівчини – шукали забуття тяжкої невблаганної тюремної дійсності.

* * *

Ніхто в камері не знав мого справжнього прізвища. Та одного дня до камери ввійшов Василь Єнжейовський із с. Мукань, Радехівського повіту. Це один із моїх друзів іще з польської тюрми в Золочеві, який сидів на лаві оскаржених разом зі мною. Коли він мене завважив серед в'язнів, почав підходити з радісною усмішкою і ледь-ледь не вимовив мого імени. Та вчасно похопився, зауваживши мій знак очима.

Я мусів пояснити йому, хто я тепер, і просив його, щоб часом не забувся та не кликнув мене по імені, бо тоді вся справа провалиться. Хоч за нього був певний, та душевний спокій і певність, що я себе добре законспірував, зрушилися.

Василь був добрим кравцем, тож обшивав і облатував усю нашу групу й на тому добре виходив, бо кожний із вдячності нагороджував його дрібочкою хліба або цукру. За нашим народнім мудрим прислів'ям: «Громада по нитці й бідному сорочка», так само часті округинки хліба для Василя були тією підпорою, що він менше відчував голод, а то й віддавав свою заплату хворим або дуже виснаженим друзям. Його кликали на допити ночами й били. Не раз приходив опухлий зі синцями. Тоді в мене було найбільше бажання довідатися, чи він часом не заломився. Та Василя очі все мені говорили, щоб я був спокійний.

Мене викликали кілька разів на нічні допити і я дивувався, що вони не були такі тяжкі, як можна було сподіватися. Обходилося кулаками й ударами чоботом у кістки нижче колін, і на тому кінець. Правда, кістки докучливо боліли і шкіра з часом вся посиніла, та я був задоволений, що обходилося без буків. Та коли одної ночі приблизно у грудні 1940 р. слідчий подав мені підписати протокол закінчення слідства, тоді я зрадів у своїй душі і подумав, що НКВД повірило моїй байці й обійдеться на заслання в Сибір. Від того часу мене лишили у спокої, на допити не кликали.

Через нашу камеру переходили різні люди. Одні відходили до транспортів на далеку морозну північ, другі приходили новоарештовані зі світу, а не раз попадали в'язні з інших львівських тюрем.

Тож одного разу до камери прийшов в'язень-поляк із Бригідок, який був за фахом залізничний урядник. Я з ним познайомився і просив оповісти про умови життя у Бригідській тюрмі і хто там сидів з українців.

Він подав багато українських прізвищ, а коли вимовив ім'я Ярослава Селезінки, я дуже зрадів і просив докладніше про нього оповісти.

Я ніколи не міг того забути, як д-р Я. Селезінка, хоч був головою повітової партії УНДО, мав відвагу кількакратно приходити на комісаріят польської поліції і вимагати звільнення мене від ув'язнення. Вся родина Селезінків залишила в моїй пам'яті гарні сподини.

З оповідання прибулого в'язня виходило, що д-р Ярослав Селезінка дуже добре духово тримався, хоч втратив усю свою надмірну вагу, голодував, але того ніколи по собі не виявляв. Цілий час був веселої вдачі, й через це його любили всі в'язні без уваги на національність. Він ніколи не нарікав на свою долю, яка так була безжалісна до нього, бо ж НКВД його арештувало в перших днях окупації ЗУЗемель москалями у вересні 1939 р.

Ближче про його справу прибулий нічого не міг сказати, бо властиво сам адвокат Селезінки не знав, за що його арештувало НКВД. Треба сподіватися, що його арештували за зготовлений заздалегідь список, як колишнього міністра військових справ Уряду ЗУНР, та про це нікому д-р Селезінка не говорив у камері, й дуже можливе, що до того часу саме НКВД Селезінки в тому напрямі не оскаржувало.

Траплялося, що арештовані сиділи довгими місяцями, й ніхто ними не цікавився. Сидів із нами теж учитель із Буська Вороновський, депутат до Верховного совета. Він добре тримався і молодших підтримував на дусі, кажучи: при тому: «Хвіст угору!».

Часом приходили нові арештовані, так зв. зв'язкові, яких спіймали на самому кордоні. Від таких ми мали різні відомості з-за кордону. Від одного з них ми довідалися, що Зеня Левицька й Лопатинський згинули на кордоні.

Сама Зеня розірвала себе гранатою, щоб не потрапити живою до рук НКВД. Її старша сестра Галя була того часу арештована у Львові й таки першого дня в тюрмі прийняла отруту. Молодшу сестру Марійку так тортувало НКВД у Замарстинівській тюрмі, що вона збожеволіла. Брат Юрій сидів зі мною в одній камері. Був дуже ідейний і відважний бойовик. Його прилучили до першого процесу Крайової Екзекутиви ОУН, в якій виступало дванадцятьох підсудних.

У тій групі мав виступати теж Павло Габа із Золочівщини. Як дійшла до нас відомість пізніше, всі (за війнятком одного) були засуджені на кару смерти.

Про родину Левицьких можна багато писати за її жертвність і самовідречення для визвольної справи. В родині було більше дітей і всі вони, крім Володимира, Романа і одної сестри, згинули по-геройському в боротьбі за визвольну справу.

* * *

Одного дня після Різдва 1941 р. викликали на коридор Івана Сороківського, який через кілька хвилин вернувся до камери з актом оскарження, де було вичислено 56 або 59 обвинувачених. Як це сталося, що Сороківського з «койки», в якій він мав обов'язок прочитати акт оскарження, викликав один тюремний сторож, не завваживши того, що Сороківський вспів ще в койці вкласти акт за пазуху, ніхто не знав. Це була подія в камері великої ваги, бо ми мали змогу цей акт прочитати.

Годі пригадати всі прізвища, вписані в акт оскарження, але подам ті, які я зміг відтворити з пам'яті разом з Оленою Матлою й Дозьом Крупою.

Оскаржені: Іван Максимів, Арпад Березовський, Андрій Вовк, Іван Сороківський, Роман Дяків (ім'я сумнівне), Михайло Думанський, Семен Думанський, Петро Думанський (трьох братів), Єднорог, Дмитро Слюзар, отець Берест, Микола Матвійчук, Матвійчук (Миколи брат), Горбаль, Володимир Комар, Олег Левицький, Михайло Пецух, Богдан Куницький, Богдан Гончарук, Теодозій Крупа, Станислав (прізвища годі пригадати, він на процесі особисто не виступав, прострілив себе в часі арештування, можливо, що помер), Тарас Коцюба і, правдоподібно, Юрко Гарук. (Він був бойовим хлопцем. На камері був один провокатор із Камінки, якого Юрко спровокував і під претекстом образи тяжко побив. Юрко відсидів 5 діб у карцері, але провокатора з камери забрали).

Жінки: Душка Ковалюк, Оленка Матла, Галя Столяр, Марта Грицай, Дарка Коверко, Люба Комар, Наталка Винників, Аня Боднар, Людка Малащук, пані О. Волошин (старша жінка), Ірена Пик – американська громадянка, Наталка Шухевич, Оля Попадин, Оріся Безпалко (батько, адвокат із Золочева, сидів теж ув'язнений у Бригідках), Марійка Наконечна, Соня Клак, Ліда Світлик, Пелагія Химка, Нуся Кохман, Стефа Брик.

Першим оскарженим був Іван Максимів, зізнання якого були обширні й обтяжували багатьох інших оскаржених. Потім по черзі кожному було подано провини, які можна зібрати в таких головних фактах: приналежність до ОУН, революційна дія проти «радянської» влади, (часто з посіданням зброї); пропаганда проти совєтської влади та звичайно шпигунство на користь ворогів народу.

Були подані зізнання кожного обвинуваченого. Пам'ятаю, що багато підсудних признавалося у

приналежності до ОУН, але вважало це за національну гордість.

Були й такі, що не признавалися зовсім до жодних пороблених їм закидів, навіть тоді, як Максимів обтяжував їх у їхній присутності. Пам'ятаю, що відсотково дівчата трималися краще, відкидали всякі обвинувачення: Оленка Матла, Марійка Наконечна (16-літня дівчина), Наталка Шухевич, Оріся Безпалко й ін. Із хлопців: Андрій Вовк, Думанські, Крупа й ін.

Можна ще згадати при тому, що коли Оленку Матлу викликали до «койця» читати акт оскарження, за пару хвилин до неї просто силою втиснули Ірену Пик, її тіточну сестру. Було замало «койців», і дижурному не хотілося Ірини Пик відправляти до камери, тому він певно вирішив дати її «в комірку» до зайнятого «койця».

Як оповідала Оленка Матла, вони так утішилися собою, що, не зважаючи на те, що обидві тиснулися, як у домовині, не ставало повітря, вони зовсім не читали акту оскарження, який мав понад 50 сторінок машинопису. Провели час весело, оповідали про знайомих, які сидять ув'язнені, про різні історії, нові і старі, а найменше говорили про саму справу, яка їм стелила дорогу на другий світ, або в найкращому випадку на далекий Сибір.

Судова розправа почалася 17-го січня 1941 р. Того дня ранком із нашої камери вивели Арпада Березовського, Івана Сороківського, Тараса Коцюбу і Юрка Гарука. Згадані вже до нашої камери не вернулися. Про їхню долю в тюрмі ми мало довідалися, знали, що багатьох дівчат і хлопців засуджено на кару смерті.

Гене́за самої справи була така: приблизно в серпні 1940 р. КЕ ОУН мала своє засідання (понад десять осіб) у помешканні Ірини Мороз на кол. площі Бе́ма, вікна якого виходили на площу.

Засідання проводив Йосип Грицак, кол. член КЕ ОУН у роках 1934-1936. Поблизу вікна сидів «делегат» із закордону в товаристві якоїсь людини, яка весь час була обернена обличчям до стіни. Приявні приймали це, як засіб конспірації, щоб ніхто не бачив виразно обличчя. В опінії Онуфрія Максимова, учасника того ж засідання, (нині члена ОУН (м)), тим «делегатом» був Ярослав Горбовий, якого спіймало НКВД при переході кордону і встигло зручно його перевербувати на свій бік.

З того виходить, що НКВД знало про засідання КЕ і на всякий випадок підставило Горбовому «товариша», співробітника большевицьких органів безпеки. Можна припускати, що НКВД у тому часі було на поготівлі й на випадок, коли б Горбовий захотів остерегти приявних перед небезпекою, тоді все одно ніхто не був би оминув арештування або смерті. Я. Горбовий міг остерегти друзів, але, знаючи цілу ситуацію, того не хотів зробити, надіючись на помилування. Напевно большевицьким органам безпеки йшло теж про те, щоб мати докладний звіт із нарад КЕ ОУН.

Учасники засідання розійшлися приблизно опівночі, а вже другого дня, мабуть першого вересня, почалися масові арештування. Арештовано майже всіх учасників засідання, крім Онуфрія Максимова та Арпада Березовського. Останнього арештовано дещо пізніше. Онуфрій Максимів виїхав закордон і тому зберігся. Він оповідає, що на засіданні КЕ ОУН тоді було двоє людей того самого прізвища Іван і Онуфрій.

30. ТЮРЕМНІ БУДНІ

Понад один рік ми сиділи в тюрмі й ніхто нами не цікавився, щоб дати нам купіль, чи вивести на тюремне подвір'я на кілька хвилин подихати свіжим повітрям. Та сталося «чудо», як ми то назвали.

Одного дня в камері нас поділили на групи і випроводили до купелю. Надворі був сильний мороз. Нам казали розібратися в льодовій почекальні, а всі наші лахи забрали до дезинфекції. Ми дубіли від холоду, аж урешті нас пустили під душ, який напереміну був надто холодний, або такий гарячий, що парив тіло. Це просто був рід іще одних тортур.

В руки кожному давали кусничок мила, не більший за шкільну радирку, але тонший. Одначе мокрий шматок мила ніяк не тримався долоні, по кількох секундах виривався з рук і відпливав у канал. Рука залишалася без мила, а в серці великий жаль, що не було чим розпустити грубої верстви бруду, яка насила на цілому тілі. Втрату того кусничка мила людина відчувала так, якби нагло втратила половину свого майна.

Така купіль тривала не довше десяти хвилин. Рушників не було, щоб осушити тіло. Ми мокрі ввійшли до льодової почекальні й там застали купу наших продезинфкованих лахів. Все було поперемішуване й заби́рало доволі часу, щоб віднайти свої речі. Все пом'яте і смерділо розпареним брудом, шкіряні речі, як кожухи чи хутряні ковніри на куртках, приходили до власника у вигляді мініатюр, у порівнянні до нормальної величини, покорчені й нездатні більше до вжитку. Нормальний кожух ставав, наче на більшу ляльку, а шкіряні рукавиці не довші були як 6 см.

Спершу ми не могли вийти з дива, аж пізніше догадалися що для дезинфекції уживано високої

температури й тому то так усе, зроблене зі шкіри, покорчилося.

Від того часу почали теж нас виводити на тюремну прогулянку. Час і дні ніколи не були унормовані. Для в'язнів зовсім не існував жодний правильник, і в'язень ніколи не знав, що йому правно належить і з яких привілеїв може користати в тюрмі. Про тюремну читальню й бібліотеку навіть думати не було можна. Розділювання харчових пайок також відбувалося не в унормованому часі. Але зате дуже справно діяли слідчі, які мінялися на три зміни, і бюро тортур, пониження та насильства діяли кругло 24 години на добу.

Для в'язня не було спокою ні вдень, ні вночі. Треба було чекати 1-го травня, або річниці жовтневої революції, щоб в'язні знали, що їх у тих днях ніхто не кликати на допити. Дві ночі в році можна було лягати спати з більшою надією, що ніхто не викликати з камери. Але й це не означало повної певності спокою.

Все інше, поза слідчими органами дії, не було унормоване ніякою мірою. Дехто міг отримати передачу із світу, але більшість навіть не могла про це мріяти. Не раз треба було ломити собі голову, які норми, параграфи й тюремні звичаї мають вплив на контакт в'язня з родиною. Того питання ніколи ніхто не міг розв'язати. Якщо когось арештували із грішми, то клали їх до депозиту, й за них власник міг купити більшу кількість сухарів та цигарок, але й тут не було визначеного часу. Та таких щасливців із грішми в депозиті було дуже мало, кілька на сто.

Гігієнічні умови в тюрмі були жахливі. Ніхто й ніколи не давав чистої білизни, мила, води бракувало, й це був добрий ґрунт для вирощування вошей, які часто переносили тиф і в'язні у великім відсотку вимирали в шпитальці.

Енкаведисти ніколи не дбали, щоб людина могла жити хоч би приблизно по-людському, треба було жити, або гинути. Коли більше число в'язнів вмирало, це теж не було за пляном, бо в'язня треба було стріляти в потилицю.

Тож перед усякими поважнішими заразливими хворобами адміністрація боронилася. В'язням почали давати серії застриків проти заразливих недуг. У Замарстинівській тюрмі був лікар-жид, якому було байдуже до уколів тупою голкою, зрештою, який теж виконував тільки намічений плян. Хоч називав українців епітетом «ти буржуазний націоналіст», то оповідала одна подруга Оленки Матли, що у випадку її недуги в тюрмі на сильну авітамінозу цей лікар (він теж лікував і в Бригідках) робив усі можливі спроби, щоб її рятувати. Виявляв навіть співчуття, але був безрадний через умови, які панували в большевицькій дійсності.

Коли я вже згадав хворобу Оленки Матли, то тут теж хочу згадати про її подругу в камері із того ж самого політичного судового процесу, Орісю Безпалко.

Після відчитання вироків, Орісю Безпалко й Оленку Матлу та інших відвезли до тюрми у Бригідках. В камері, до якої їх дали, сиділи теж і жінки, арештовані за кримінальні проступки. Виглядало, що це страшне вуличне шумовиння є бездушне і без людського милосердя супроти інших, а особливо проти політичних в'язнів. Однак сталася дивна подія.

Коли струпи покрили ціле тіло Оленки, Оріся виявила стільки героїзму й відданості для своєї подруги, що довершила дійсного чуда. А було так.

Адміністрація зовсім не цікавилася безнадійно хворою, й на вимогу Орісі, яка стукала до дверей кожного ранку та вечора, домагаючись забрання Оленки до шпитальної кімнати, адміністрація була глуха.

Тоді Оріся не тільки виеднала найкраще місце в камері для Оленки, але у скорому часі підготувала всіх кримінальних в'язнів у камері до солідарності в обороні хворої. Одного ранку всі жінки-в'язні, включно з польками, зголосили невідкличну голодівку, поки Оленки не візьмуть на лікування до шпитальки, й це допомогло.

Коли ціла камера другого дня також відмовилася взяти харчів, адміністрація забрала Оленку Матлу до шпиталу.

Хто знає тяжкі життєві умови в тюрмі, хто знає, який панував тоді голод, хто знає поставу кримінальних в'язнів до політичних – цей мусить оцінювати акцію Орісі Безпалко, як чудо. Бо тяжко було повірити іншим камерам, що така молоденька членкиня ОУН могла вплинути на весь кримінальний елемент, для якого пайка хліба становила неймовірну ціну в тюрмі. Голодувати майже два дні в обороні політичного в'язня, це було неймовірно дивне, й це треба завдячувати Орісі Безпалко зі Золочева.

Вертаючись до тюремних умов життя, треба конче згадати про тюремну «хатранку» (ревізія в камері: шукання заборонених предметів, як голка, олівець, шахи із хліба й ін.). Така «хатранка» відбувалася раз або двічі в місяць.

До камери входили гуртом енкаведисти, виганяли всіх на коридор (в нашій камері на Замарстинові було до 130 в'язнів), на яких чекали інші енкаведисти, щоб усіх розібрати до гола, перешукати всі «закамарки» в людини: в устах, у носі й у відходовій кишці.

Після того обшукувано одержу. Така процедура тривала до двох годин. Тяжко було на коридорі віднайти свої речі, їх енкаведисти вкидали на купу в камеру й замикали за нами двері.

В камері світу Божого не було видно через густу пилюку, яку звели енкаведисти. Всі в'язні кашляли і пчихали та безрадно споглядали на порозкидані лахи, по яких мусіли топтати ногами. Треба було кількох годин часу на те, щоб кожний міг віднайти свою брудну, подерту сорочку або штани. Лахи з одного кута камери чомусь бували у другому куті. Виходило, що енкаведисти це робили зумисне. «Хатранка» була для нас прикрою карою. Сотні кусничків треба було брати до руки, щоб урешті знайти свій брудний лашок. Всі плуталися, топтали й так убогі речі, сперечалися, злостилися й у висліді стверджували, що бракувало якоїсь поряднішої речі. Дехто жартома говорив, що енкаведисти взяли під полу.

31. ВІДНОВЛЕНЕ СЛІДСТВО

В лютому 1941 р. я вважав, що моє слідство закінчене й чекав суду та вироку. Але все таки в мені нуртував якийсь невимовний неспокій, якась дивна тривога опановувала мою душу. Я не знав, що зі мною робиться. Підсвідомо відчував якесь нещастя. Той неспокій тривав декілька днів, і я гадав, що це якась хвороба психічного порядку, що, може, саме такі симптоми проявляються в людини перед її збожеволінням. Та вкортці прийшов пам'ятний вечір, який вияснив мій душевний неспокій.

Була приблизно 10 год. ночі. Я лежав на підлозі не роздягнений. Двері відчинилися, й понад сотня людських сердець здригнулася, чи не його викличуть на допити. Енкаведист при слабому світлі намагався відчитати прізвище із клаптика паперу. Врешті вимовив: «На букву «К».

У тому моменті я збагнув мій попередній неспокій, підвівся, як автомат, і впевнено почав іти до дверей. Мабуть у тому часі ніхто не вимовив у камері свого прізвища на букву «К» й енкаведист побачив, що я йду в напрямі дверей (всі в'язні покотом лежали на підлозі, готувалися до сну), тож спитав:

- Как фамілія?
- Кононович (фальшиве).
- По батькові?
- Григорович.
- Вихаді!

Я тяжко переступав поріг і на коридорі відчув такий тягар своєї голови, що мені здавалося, наче б той тягар гнув ціле тіло, що ногам понад силу втримати мою голову. Я розумів, що мій неспокій віщував мені недобре, й готувався на найгірше: слідчі органи виявили моє справжнє прізвище, може хтось із друзів заломився? Може через конфронтацію моєї фотографії в моєму (й Кононовича) селі перед батьками Кононовича? На це я готувався давно й мав певний плян своєї оборони. Та на тому короткому шляху в'язничними коридорами до слідчої камери всі мої пляни й думки так помішалися, що я не міг їх зібрати в тих кількох хвилинах. Одно було ясне для мене: «Затримати спокій, рівновагу духа й не виявити збентеження».

З тією постановою я увійшов до зовсім нової великої залі на іншому крилі й побачив на підвищенні великий стіл, за яким сиділо трьох високих старшин НКВД із «ромбами» на комірах. «Тройка, – впало мені на думку – і розстріл» – прийшов я до висновку, думаючи про мій душевний неспокій.

- Садись, пожалуста, – було чемне прохання.

Я сів на призначене мені крісло оподалік від стола. З боку під стіною сидів мій слідчий, маленький і скромний.

– Слушай, Фйодор, – почав один зі старшин, – ми вирішили тебе випустити на волю. Та ти мусиш нам оповісти ще раз цілу історію, як то було, поки попав до нас. Тільки нічого не скривай перед радянською владою, яка тебе звільняє, і ти побачиш своїх батьків та, може, й оженишся. Тож говори, ми послухаємо.

Ані на мить я не вірив в обіцяну волю. Починалася гра з підступу. Я був певний, що за тим всім криється для мене неприємна справа, й почав оповідати мою вивчену вже напам'ять історію, може, в сотий раз. Про війну, мій полон у Німеччині, втечу з полону й нещасливий перехід кордону та зустріч з енкаведистами, які не тільки не вказали дороги додому, а забрали мене із другом і донині я сиджу в тюрмі не знати за що. Я все вірив, що енкаведисти, перевіряючи місце народження, ствердять

тотожність мого тіточного брата Федора, який дійсно був у польській армії і попав у полон.

– Ну добре, Федоре, – добродушно заговорив полковник, – тепер нам скажи, що знаєш про своїх тіточних братів і сестер, як вони називаються й що роблять?

Хоч як по-«батьківському» й із «простодушністю» говорив полковник, я відгадав одразу всю гру й без найменшого сумніву вже знав, що моя особа розшифрована. «Тепер тільки гра, – і я подумав, як її виграти в мою користь. – Признатися – значить розстріл». Отже, вирішив триматися своєї первісної історії, і тоді бодай буду знати, як людина може і скільки може витримати під тортурами.

Я почав оповідати правдиво про всіх кривих Кононовича, не поминув і моїх батьків, братів та сестер, чомусь промовчуючи про себе самого.

– Богдана знаєш? – запитав полковник.

– Знаю, мені писали в листі до польської армії, що він десь помер у польській тюрмі.

– Пам'яй і жийот! – по-московському, зловісно усміхаючись, заговорив другий старшина, – От тобі штука!

З кута підвівся мій старий слідчий і з паперовою течкою в руках підійшов до стола. Один із старшин узяв іншу, грубу течку.

– А «Щетину» знаєш? – запитав, дивлячись пильно в мої очі. Енкаведист із притиском вимовив «Щетина», моє організаційне псевдо, яке колись виявив один районний під тортурами в польській поліції.

– О, в нас було досить щетини в лісі, я кожного року восени громадив на загату, – почав я, вдаючи наївного, і теж пильно стежив реакцію в полковника.

– Богдане, не вдавай дурня, – почав той самий полковник, – говори правду, ми з тобою панькатися не будемо,

Всі три підвелися з-за стола й підійшли до мене. Один із них показав мені мою фотографію з польської поліції; прикріплену до польських судових актів. Для мене все було аж надто ясне і без того. Я вже вирішив ні до чого не признаватися. В той час тільки думав про те, хто мене міг «усипати»? Снували всякі здогади, але нічого конкретного й ясного.

– Це мій тіточний брат Богдан, – почав я переконливо творити, – ми подібні до себе.

– От увідім, що ти зараз заспіваєш.

В куті стояла огнетривка велика каса. Слідчі відімкнули її і почали викладати інструменти до побоїв. Дротяні шпади, якісь ремінці та кілька гумових палиць. Це все робили спокійно, протягаючи час, щось перешіптувалися і з гумовими палицями підійшли до мене. Я глянув їм в очі і мене страх зібрав, скільки люті й садизму можна було вчитати в тих зачервонілих зіницях енкаведистської еліти.

Посипалися удари з усіх боків, я із кріслом звалився на підлогу і зчинилася метушня. Я тільки руками хоронив свою голову перед ударами. Найдошкульніше відчувалися удари чобітьми, де попало, по всьому тілі.

Мені пригадався подібний момент, коли польська поліція теж ногами місила мене на підлозі, й мені прийшла дурна думка, що чоботи польської поліції були дуже блискучі та чисті, а в тих чомусь матові, брудні.

Я міцно обняв свою голову й тільки одно бажання було в мене – не заломатися, витримати.

З тим бажанням я наче поринув у якусь темну прірву, і так летів у безконечність. Були хвилини, що в очах поясніло і я поновно чув тупі удари, щоб за хвилину знову поринути в безвість. Того я собі найбільше бажав у хвилинах свідомості. Як довго тривала та «забава», я не знав. Пригадую собі, що лежав на підлозі мокрий і безсилий, байдужий до всього. Потім ніяк не міг пригадати, як я сів на крісло. Голова не хотіла держатися просто. Мене вже не били, крутилися коло мене, давали пити воду. Постаті були чомусь замрячені, енкаведисти курили й щось говорили. Голос доходив до мене, як із-за стіни. Голосніше я чув удари мого серця, ніж голоси слідчих.

Я намагався скупчити свої думки й відгадати, що зі мною сталося. Думки плуталися, переривалися. Помалу почав відчувати біль на тілі і в костях. Урешті я вповні собі освідомив, що коло мене діється. Постаті вже стояли коло вікна, за яким весело гралися ранішні проміння сонця, мерехтіли відблисками мільярдів зірок на засніженому протилежному даху.

Мені стало так боляче на душі, таке бажання опанувало мене за волею, щоб втішатися нею, як ті горобчики, що хоч змерзли, але весело цвірінькали на телефонічному дроті. Все на світі втішається волею, тільки не український нарід і невідоме число таких, як я, по різних тюрмах. Чому на мене сходить сонце наводило таке бажання жити й бути на волі, а рівночасно приносило душевний біль?

Ще колись малим хлопцем я відчував, що коли сонце сходило, мені все на душі ставало легко, життєрадісно, навіть тоді, коли ранішня роса морозом щипала мої босі ноги на пасовищі. Та коли сонце

щедро розсівало свої проміння в ранішньому тумані, що снувався понад сінокосами, мені також тоді ставало так любо й радісно, і я не жалував того, що мене будили скоросвіт гнати корови.

Чому ж, властиво того ранку, перші проміння сонця впливали на мою душу так боляче? Я починав чути виразніше голоси, перехожих на вулиці по замерзлому снігу, який скрипів під ногами, і відчував теж іще більший біль голови й тіла. В ухах шуміло і я якось притуплено дивився на калюжу води на підлозі.

– Будеш говорити правду? – понеслося від вікна.

– Я кажу правду, – з великим зусиллям видобув я із себе голос, такий для мене чужий і далекий. Язик чомусь ворухився ліниво, щелепи були не мої.

– Ти дурню, слухай мене! – полковник узяв крісло і сів напроти мене. – Ти не витримаєш, ми не таких мали, а вони співали, як солов'ї. Ми терпеливі, будемо тебе тримати хоч би десять літ, не дамо тобі ні жити, ні вмерти. За той час будемо з тебе тягнути кишки, одна за одною, помаленьку й довго. І ти таки признаєшся, скажеш усе, що знаєш, навіть те чого не знаєш. Ти не Коновалець, не Бандера, щоб по тобі дзвони дзвонили по всій Україні. Згинеш марно, й ніхто не довідається, що ти герой, – глумливо перекинувся полковник, – нишком поховасмо тебе десь під плотом, могили ні сліду, тільки на тому місці заросте кропива й нікому навіть на думку не прийде, що там твої геройські кості. Такий кінець чекає тебе, А якщо скажеш всю правду, покаєшся – помилуємо й житимеш на волі. В тебе ж дівчина була? Глянь через вікно на світ, він веселий, жить не те, що за панської Польщі, Подумай! Твоя доля у твоїх руках. Запевняю тебе, що так чи інакше ти нам скажеш усю правду. Ми знаємо, що ти полякам не признавався, відмовився зізнавати, але усвідоми собі, що ми не польська поліція, ми енкаведе, ти добре знаєш, хто ми. Отож, говори правду!

– Я все сказав.

– Дурак! – грізно сказав полковник і зірвався з крісла. Кілька ударів по голові, і я знову лежав на землі.

Мене посадили на крісло. Я став байдужий до всього, не думав, що зі мною станеться. Найбільше боявся заломатися...

Ще раз збуджував постанову: «Витримати до кінця, згинутися, а не здатися!» Мене тривожив здогад, чому слідчий назвав Коновальця й Бандеру та дзвони по всій Україні? «Невже ж – приходила тривожна думка – і Бандеру могли вбити подібно, як Коновальця, бо чому ж би мали по ньому дзвонити по всій Україні?»

Із задуми пробудили мене далші слова того ж полковника.

– Слушай, завтра, найдалі післязавтра, тут буде перед тобою вся родина твоя й Федора Кононовича. Напевно родина Федора не візьме тебе за свого сина, а твоя – хоч би до тебе не признавалася, то знай, що всім їм буде такий кінець, як тобі.

Це була найтяжча гармата полковника, який стрілив цільно й безпошадно. Аргумент полковника був переконливий, і про здійснення його не було в мене найменшого сумніву. Що їм знищити безслідно ще дві родини?

Я побачив дійсний образ перед собою, заплакані очі матерів – Федькової і моєї, сестер, братів... Відчув, як мене гризтиме сумління, що через мене даремно пропали мої найдорожчі і близькі. Щеміло серце тяжким болем. Щось давило в горлі...

Я збирав усі свої сили, щоб не заплакати перед катями, які знищують українських революціонерів, знищують і всю родину. Найбільше мені було боляче, що через мене може згинуть вся родина Федора. Бо коли вже її переведуть через мури в'язниці – немає надій, що можуть звільнити на волю. Тоді вже буде запізно, хоч би я які зусилля робив і ласки запобігав у слідчих. Надто добре я знав характер слідчих органів московського окупанта.

В душі вирував неспокій за долю найближчих, за батьків, які стільки зазнали прикростей і болю через мене. Чи могли б вони мені простити таку велику трагедію двох родин? О, як тяжко було... Думки блискавкою протинали мій ум, здавалося, що переживаю, як дійсність, моє минуле і ясно бачу безвихідну ситуацію ...

Я вже не вагався... Я вирішив признатися, хто я і чий син. Таким чином врятую хоч родину Федора. Ради них я готов був перейти все, що найгірше, аби сумління було чисте.

Ще мить застанови, як продовжувати свої зізнання, коли визнаю своє правдиве прізвище? За тим пішла друга постанова: про ОУН, друзів, завдання, з якими ми йшли в Україну ані словом! Це для мене було ясне, й мені наче полегшало на душі.

– Так, я є той Щетина, що його акти судового процесу за Польщі маєте у своїх руках.

А все таки стало якось прикро, соромно, що піддався внаслідок шантажу слідчих і розкрив те, що

так у тасмниці зберігав понад рік часу. Та – тоді знову потішав себе – це в ім'я волі Федорової родини.

– Ну, да, канечно, тепер будеш говорити все! – із задоволенням не то ствердив, не то спитав полковник.

Рожеві проміння на вікні вже перемінилися в яносрібні, які наче із прожектора продиралися через простору кімнату, протинаючи синявий дим цигарок.

Мені подали напиться води і я пив помаленько, монтував нові зізнання. Почав від того, що польська поліція арештувала мене, й суд засудив без доказів, тільки на підставі вимушених зізнань кількох підсудних, які на розправі відкликали свої попередні, обтяжуючі мене зізнання. Фактично я до ОУН ніколи не належав. Вийшов на волю 1939 року з тюрми у Седльцах, лишився на Холмщині учителювати, бо додому вже не міг прийти через кордон над Бугом. Коли в січні німецька адміністрація закрила школи через нестачу палива і я лишився без засобів до життя, вирішив перейти кордон нелегально й піти до батьків на постійне життя.

Перед кордоном я стрів чоловіка, який назвав себе Сосновським, що вертався з полону і хотів теж перейти кордон. Мені впала думка представитися йому, як Федір Кононович, і ніби то я теж вертаюся з полону та хочу перейти кордон. А подав я йому фальшиве прізвище тому, що не знав, хто є ця людина.

Після переходу кордону недалеко від Сокаля, я попав у руки пограничникам і вважав, що краще буде далі триматися моєї фальшивої історії з Федором, бо Федір дійсно сидів у полоні, не мав нічого спільного з тюрмою.

Московські пани спокійно слухали моєї розповіді й іронічно підсміхалися, киваючи при тому своїми головами, пускали синій дим із цигарок понад голови й не спускали мене із своїх очей.

Полковник із повагою, гідною військового старшини, підійшов до мене і вліпив свої набряклі очі в мої зіниці. Дивився пильно й довго. Я спокійно витримав його погляд до кінця, й мені було дуже цікаво, що вчитав він для себе корисного з моїх очей.

– Врйош із початку до кінця, – випалив спроквола полковник, – та побачимо, як ти говоритимеш завтра.

Поглядом дав знак слідчому, який узяв мене під руку й запровадив до камери.

Очі співмешканців камери звернулися до мене, кожний відгадував у душі, що могло статися, що так довго тривало переслухання. Співчутливі погляди друзів огріли зболілу душу. Подали мені холодну каву і хліб. Не до снідання мені було. Змучений сів я під стіною коло вікна, й не сходила з голови тривожна думка про долю батьків і рідні. Я боявся, що слідчі збагнули мою слабу сторону у відношенні до родини, схочуть і надалі шантажувати мене нею та вимагати правдивих зізнань. Тільки на Бога міг покласти свої надії, щоб був милостивий для мене і дав сили витримати та гідно, без плями на сумлінні померти. В молитві я дуже просив Всевишнього і Пречисту Діву, щоб не опускали з своєї опіки моєї рідні.

Пройшло кілька днів у нервовому напруженні. Друзі хотіли знати, що було на переслуханні, а я чомусь перед ними приховував що мене розкрили, так і лишився я для них Федором. Так було краще для мене з різних причин. Міг би хтось знати про мою діяльність в ОУН на Грубешівщині й нехотючи виговоритися перед іншими. А того я найбільше боявся. Боявся, щоб НКВД не мало якихнебудь додаткових аргументів про мою організаційну роботу після польської тюрми.

Одного разу до мене підійшов Гриць (прізвище я забув) із Радехівщини, мабуть із села Волиці, і спитав мене, чи я не знаю, що сталося з Богданом (тобто мною), який теж походить із Нивиць і був засуджений польським судом на 12 літ тюрми.

Прикро було говорити йому неправду, бо це був дуже характерний бойовик ОУН, але не було ради. Я сказав, що це мій тіточний брат і що він правдоподібно загинув від бомби в часі вибуху німецько-польської війни.

Гриць жалував мене і висловив надію, що, може, він (тобто я) живе й він ще колись його побачить.

При своїм крутістві я не міг Грицеві дивитися у вічі.

В тому часі з камери викликали «с речами» (із власними речами) Омеляна Матлу, з яким я дуже дружив, якого я полюбив від щирого серця. Як не раз згадувалося, він мені співав своїм добрим баритоном «Гетьмани, гетьмани...», або «Як почувеш вночі край свого вікна...»

Та годі було застановлятися над такими сантиментальними справами, в моєму серці бушував великий неспокій, який закінчився тим, що мене за кілька днів теж викликали з речами з камери. Та які там речі? Торбина із запасовою пайкою хліба, одна запасова сорочка, щіточка до зубів, уже стерта, якою чистив зуби звичайним московським милом, що не раз зберігав із лазні. Надягнув на ноги добрі ще

черевики Миколи Свистуна і пригадав собі його слова: «Бери ті черевики, вони тебе винесуть з найбільшої халепи». На моїх устах заграла іронічна усмішка, але в серці післав Миколі мої найщиріші побажання й успіхів у підпільній роботі.

Непомітно помацав язичок від черевиків і ще раз переконався, що зашиті доляри спокійно там лежать. Штани на мені були на 15 сан. коротші, їх подарував мені один друг із Кам'янецьчини, бо мої «пумпи» вже давно розлізлися. Добру блюзу вдягнув на себе і пригадав собі штани від неї, які котрийсь енкаведист потягнув собі з мого наплечника. Ото все було моє добро.

Прощався я в поспіху. Дехто стискав мені руку й висловлював надію, що, може, йду на волю, дехто переказував повідомити його рідню. Із Грицем поцілувався, він переживав мій відхід із камери. Кинув усім: «Не забувайте!» і вийшов із клуночком на коридор.

Перед порогом тюрми стояв зловісний «чорний ворон». Була це крита сталева буда без найменшої ознаки віконечка чи іншого вентилятора. Єдине мале віконечко із сильними ґратами видніло на дверях, які відчинялися ззаду й чорніли своїм отвором, у який я увійшов. Всередині були ще одні вузькі двері, що вели до вузького коридора, з якого заходилося у щільно закриті клітки без світла й вентиляторів. Шарудіння за стінкою вказувало, що там був сусід, який очевидно не був певний своєї долі, так як і я.

Коли вже всі клітки були виповнені, «чорний ворон» рушив, і я тільки по закрутах міг приблизно орієнтуватися, в якому напрямі ми їхали. Мотор сильніше працював під гору, і я думав, що ми їдемо Городецькою на головний двірець. Та авто зробило поворот наліво, і я втратив укоротці орієнтацію.

Мене висадили із дверей просто у браму якоїсь будівлі. З обставин і рухів енкаведистів я догадувався, що це якась тюрма.

По всіх формальностях і вписах до реєстру нової тюрми та прикрих обшуках, мене запровадили в сутерени до невеликої камери, де я застав двох мешканців, молодих хлопців. Пам'ятаю, що один із них називався Цибульський. Цей молодший Цибульський не мав нічого спільного з Цибульським, який за польської окупації замордував молоду дівчину й тіло кавалками виносив до парку. За це був засуджений на досмертну тюрму, і його знають українські націоналісти, – в'язні з тюрми «Святого Хреста». Цей Цибульський, з яким я познайомився, був дуже симпатичною людиною, сильної будови, чорнявий і завжди усміхнений. Походив десь із-під Городка. В камері я довідався, що це тюрма на Лонцького, яка мала ще додаток «спецотделение». Про ту тюрму ми знали на Замарстинові, й опінія про неї наводила страх на в'язнів. Недармо НКВД назвало тюрму на Лонцького «спецвідділом». Там давали в'язнів непокірних, завзятих і незломних. На думку слідчих, там в'язень мав заломитися, каятися і просити ласки. На це слідчі мали відповідні засоби, способи та різні рафіновані слідчі практики, так що часто їм удавалося людину зламати.

Кілька днів я сидів у камері, й мене ніхто не викликав на допити. Та врешті прийшов той вечір, якого я очікував у нервовому піднесенні. Такий нервовий стан більше людину вичерпував, ніж самі допити. Тож я таки дійсно хотів того початку невідомого слідства на «спецвідділі».

Повели мене крутими сходами й коридорами до кімнати слідчого. За столом сидів той самий слідчий, що переслухував мене на Замарстинові. Спокійно, не поспішаючись, слідчий питав усе від початку, писав мої відповіді і здавалося, що «спецвідділ» різниться тим від інших тюрем, що слідчі поводяться чемніше і спокійніше, та, я б сказав – культурніше.

Так мене дотримав до години 5 ранку й відпустив до камери. Не чекаючи сніданку, я поклався й заснув одразу.

Та недовго я втішався солодким сном. Близько 9 год. ранку мене знову забрали на допит і тримали до 5 години вечером. Я нашвидку з'їдав зимну зулу з обіду і хліб та спішив заснути.

Але знову о 9 год. вечора мене забрали на допит, який тривав до ранку. Я скоро збагнув, що це перший етап, щоб мене позбавити нормального відпочинку, і тим чином впливати негативно на нервову систему.

Вже по кількох днях я спав, сидячи на кріслі у слідчого. Тоді він мене розбуджував штовханцями й ударами в ноги нижче колін. Годинами не раз слідчий і словом не заговорив. Та спати не давав, того він пильнував. Мене охопило бажання сну, я на хвилину закривав тяжкі повіки і з насолодою думав про сон, який ні на часок мене не лишав.

Я почав порівнювати, що є гірше для людини: голод чи насильне позбавлення сну? Прийшов до висновку, що гірше є, коли людину позбавляється можливості сну. Я хоч міг кілька годин спати рано по нічному переслуханні й кілька годин після денного, але все таки це не було нормальне для організму, який звик до 10 годин нормального сну вночі.

По кількох днях я не міг зразу заснути, коли поклався до сну. Вся нервова система була в

напрузі, я думав про те, що зараз мене знову збудять і знову мука від недоспання. І власне тоді, коли я міг спати, я спав нервово, чув, що в камері говорять, мучили мене погані сни і я вставав із болем голови, заворотами й охлялий. Я марнів на очах. Не радо я брався до їжі, а як їв, то без смаку.

А слідчий усе одне й те ж саме: «Говори правду, засудимо на роботи, відробиш і будеш вільний громадянин». Він зображував усі найкращі для мене перспективи в майбутньому, тільки треба було признатися і всипати всіх друзів, але мене не цікавила тоді гарна майбутність. Я думав про те, щоб зберегти свою гідність, честь людини і члена ОУН.

Не раз закрадався сумнів, і я ставив собі питання, чи витримаю я довго, чи взагалі є можливим витримати й не піддатися рафінованим методам НКВД? По таких роздумуваннях я отямлювався, відганяв від себе чорні думки і пригадував собі таких героїв ОУН, яких не так тортурували, а вони гідно витримували до кінця.

Та найбільше мене скріплювала думка про Провідника С. Бандеру, який, прикутий до стіни в темниці понад рік, позбавлений теж сну, не здався. Чи ж можна завести його надії, які він поклав на нас, виряджаючи в підпілля на Україну? «Ні! – казав я собі твердо. – Духа людини не легко зламати». І я знову тримався бадьоро, весело, слідчі дивувалися і змінили методу допитів.

Одного разу мене завели в ясну малу кімнату. Яскраве світло електричної лампи відбивалося від білих стін, але не було видно вікна. По кутах стояли якісь дивні апарати. Мене посадили на кріслі, і я лишився сам.

За пару хвилин один з апаратів загорів різким світлом рефлектора, зараз другий, третій. Через кілька хвилин я відчув, що на мене з усіх боків світять світла рефлекторів. Глянути відкритими очима, значить осліпнути. Тож я стиснув повіки, через які все одно доходило яскраве проміння. Переді мною ставали великі червоні кола, які прибрали велетенських розмірів і танцювали, скакали, починаючи мінятися в барвах. Зелені, фіолетні, що зливалися в одну чорну пляму. То знову роздвоювалися й меншали кола, міняючи барву, щоб із більшою швидкістю затанцювати, або відображувати якісь макабричні фігури, чи передпотопові потвори, які зближалися, росли й темною плямою закривали все інше. Або мільярди маленьких зірок сріблом і золотом мерехтять і підскакують, здається, що скачуть таки в самому мозку.

Несподівано я відчув сильну гаряч, яка швидко зростала. Піт великими краплями падав із чола, заливав очі й вогнем палив зіниці. Сорочка стала мокра. Попри це все я ще мав змогу думати і ставив собі питання: «Що це за метода і як вона відбивається на здоров'ї людини?»

Я втратив цілковито рахунок, чи радше відчуття часу. Як довго це тривало, не можу сказати. Це могло бути півгодини, або й кілька годин. У певному часі я відчув, що спека спадає. Двері хтось відкрив і вивів мене за руку на коридор. Холодом війнуло на мене, я відкрив очі і перестрашився. Я не міг нічого виразно побачити, лише червону велику пляму, на тлі якої чортиками стридали невиразні предмети й енкаведист, маленький як карлик. Хоч я на нього не дивився, він таки скакав, меншав і врешті зник. За руку привів мене до камери. Червона пляма ділилася на темні кола, які хоч крутилися, то все таки блідли і зникали. Помалу мої очі почали звикати до нормального світла в камері і я розпізнавав уже людей. Що саме задумували слідчі зробити тим експериментом і яскраво-сліпучим світлом, не знаю. Поза гаряччю і сліпучістю світло, яке, раз попавши до зіниць, витворювало в очах темні й кольорові плями у формі кола, ніяк боляче чи нервово не впливало.

Опісля мене викликали не кожної ночі, а три – чотири рази на тиждень. Мій слідчий улаштувався тим разом краще для себе. В певному часі викликав інших слідчих, які були відомі зі свого звірячого садизму, як Піємонов, Шевченко й вони являлися за потиском електричного дзвінка, а входили до кімнати ніби ненароком. Запитували слідчого, як я справуюся, а, отримавши негативну відповідь, офірували свої послуги, бо їхні «пацієнти» співають як канарки. Тоді починалася комедія. Вони, наприклад, завзялися розбивати на мені гудзики від светра. Били кулаками так довго, поки роговий гудзик не лопнув...

Найгірше прийшлося з гудзиком, який містився на височині підгрудної ямки. Тоді запирало віддих до умління. Але я мав теж певне вдоволення, коли побачив, що кров цюрком стікала із п'ястука слідчого, який скалічився на розбитий гудзик.

– Добре висмокчіть кров, – як на глум порадив я слідчому, – бо гудзик брудний і можете дістати гангрену.

Шевченко кинув на мене лютим поглядом і справді почав висисати кров, при тому кляв, на чому світ стоїть, а врешті пішов до амбулаторії.

Мій слідчий сидів коло бюрка, курил цигарку і цвиркав слиною в напрямі сплювачки, яка стояла в куті. Але тому, що до сплювачки було досить далеко, слина попадала різно: раз на підлогу, раз на

стіну. Випаливши цигарку, недокурок теж спрямовував до сплювачки. Засохлі жовті недокурки рясно обліпили кут, і це вказувало, як високо стояла гігієна серед большевицької «аристократії» та партійних передовиків. Я був переконаний, що та сплювачка стояла ще від польських часів і до того часу ніхто її не мив.

Одного разу до кімнати увігнався слідчий Шевченко і відразу кинувся до мене із криком. А мав ту погану звичку, що коли говорив, або кричав, то з уст порскала слина в обличчя і самий запінювався аж по вуха. Тож тим разом, теж порскаючи мені просто в обличчя своєю поганою слиною, причепився, чи я знаю Климова-Легенду й сотника Росоху. І то так настирливо, що я гадав, що прийдеться з його рук сконати. Прибігав кожного разу, і все торочив одне й те саме.

Врешті якось про Легенду забув, але про сотника Росоху все дужче вимагав признання. Вкінці почав страшити, що зробить конфронтацію сотника Росоху зі мною, а тоді вже мені не жити. Я в житті жодного Росоху на очі не бачив, навіть і не чув про такого, розпитував у камері, чи хтось знає такого Росоху. Один друг із Брідщини мені вияснив, хто такий Росоха.

Це був молодий, сильно збудований, брюнет і надзвичайно бойовий повстанець. Він несподівано нападав на станиці НКВД, закидав їх гранатами, або автоматом вбивав кількох енкаведистів і, щезав, наче під землю провалювався. Таким чином у Брідському повіті знищив кілька станиць НКВД. Мав він велику симпатію серед населення, яке йому в усьому помагало.

Це був юнак, який нічого не мав спільного з ОУН, бив большевиків, де попало, тож члени ОУН його толерували, хоч знали місця його перебування. Кохався він у доньці священика, хтось доніс про це НКВД, і її заарештували та перевезли до Львова, в Замарстинівську тюрму. Самий Росоха ширив усюди вістку, що він має в лісах сильно озброєні відділи, які одержують підмогу з-за кордону.

Одної ночі літав над лісом советський літак, Росоха використав ту обставину для себе й пустив нову вістку, що тієї ночі йому кинули з літаків нові відділи повстанців.

НКВД робило облави по лісах і селах, але Росоху не спіймало. Подавав він себе за сотника Росоху із Карпатської України.

Почувши таку історію, я був іще більше переконаний, що того Росоху зовсім не знаю. Та Шевченко так завзято і впевнено твердив, що я напевно його знаю, що врешті я зовсім щиро просив ставити мені того Росоху до очей.

– Таки приведу, – пінився Шевченко, – й то завтра, а тоді і тобі кінець.

Не пройшло кілька днів, як у дверях камери явився Шевченко й повів мене на допит, чого ніколи не бувало. Я відчував, що заноситься справа з Росохою, й обіцяна конфронтація буде здійснена. Запровадив мене в іншу кімнату, поставив між двома шафами з актами, одну із шаф почав підсувати так, що мене стиснув як пресом.

– Чекай так, – говорив, – зараз я приведу Росоху! – із тими словами вибіг з кімнати.

В невідповідній позиції поміж шафами я терпеливо чекав приходу Росоху. Може за годину увійшов у кімнату Шевченко, але без Росоху. З бундючним виглядом й іронією на устах підійшов до мене й тицьнув під самий ніс фотографію.

– Знаєш Росоху? – крикнув із піною на устах. – Тепер тобі не обійдеться так сухо! – І почав мене обкладати п'ястуками по голові.

Я далі терпеливо зносив побої, бо що ж міг зробити іншого, стиснутий тяжкими шафами. Якось мені вдалося використати його коротку передишку і я сказав:

– Та дайте ж хоч приглянутися до фотографії, бо я її зовсім не бачив.

Шевченко знову підсунув мені її, і я відразу пізнав Бойка з Бережан, із яким колись на Холмщині ми мали «зустріч» та порадили йому залишити індивідуальні акції зі зброєю. Останньо я стрінув його в Сокальській тюрмі, ув'язненого за перехід кордону.

Фотографія, до якої я приглядався, була зроблена вже в тюрмі, найправдоподібніше в Сокалі, бо темна попеляста сорочка походила з того часу.

Я довго приглядався фотографії, думаючи, як відповісти. Врешті я прийшов до переконання, що НКВД твердило про моє знайомство з Бойком тільки з тюрми в Сокалі. Отже зі знайомства в тюрмі ні йому, ні мені не було жодної небезпеки.

– Так, – потвердив я, – знаю того чоловіка з тюрми в Сокалі, й він називав себе Бойком.

Шевченко скривився, покрутив головою й вийшов. За кілька хвилин я сидів у камері і подивляв характер Бойка, якого чомусь ОУН не могло взяти у свої рамці, щоб його бойову вдачу використати доцільно в організаційному пляні. Для мене було ясным, що Бойко-Росоха із Сокальської тюрми втік, бо за перехід границі нікого не звільняли. Невідомо тільки, чи Бойко-Росоха зловили в часі всіх його акцій у Брідському повіті, чи ні?

Від дивної «конфронтації» з фотографією Бойка кілька днів мене не викликали на допити. Я трохи прийшов до сил, кілька разів мав змогу бути на прогулянці. Ніяк не можна було нав'язати контакту з іншими камерами. На мої спроби стукання азбукою Морзе, нашим утаємниченим шифром, ніхто не відзивався, хоч там сиділи в'язні.

В тому часі ми пізнали одного дижурного з коридора, молодого енкаведиста, якого чомусь кликали Ванькою. Він виявляв до нас настільки зрозуміння, що часом давав сірники чи трохи махорки.

В камері нас сиділо вже сім в'язнів, усі українські націоналісти. Це були ті члени ОУН, що ніяк не заломлювалися під фізичними тортурами.

В тюрмі різно говорили про московсько-большевицьке судівництво. Одні казали, що большевики не пристосовують уже карі смерті, а звичайно засуджують на довгі роки тяжкої праці, що рідко коли дехто вертається на волю.

Інші знову твердили, що НКВД далі засуджує на кару смерті політичних в'язнів при допомозі «тройки», яка урядує у приміщенні тюрми ночами. Більшість політичних в'язнів, переважно українців, постійно дістає кару смерті, яку виконують скрито перед в'язнями і зовнішнім світом.

Я не вірив у гуманність НКВД, яке вже багато разів виявило себе безоглядним у відношенні до в'язнів, що їх приносили до камери по переслухованні й за кілька годин такі жертви вмирили з тяжких побоїв.

Вкоротці ми мали змогу переконатися, чи дійсно знесена кара смерті в СРСР. Одного досвітку котрийсь із в'язнів заглянув через вікно, за яким був підозрілий шерех. Ми по черзі обсервували рух осіб і їх роботу. Із приміщення тюрми виносили трупів і клали на вантажне авто. Опісля посипали піском дорогу, якою носили трупів. Ми здогадувалися, що прикривають сліди крові.

Авто рушило й виїхало з подвір'я. Отже виходило так, що закон знесення смерті міг бути для форми перед світом, а «тройка» робила таку ж саму «мокру» роботу в казематах тюрми, що колись ЧК і ГПУ робили без скрупулів явно. Суть та сама, тільки змінені методи.

Той образ навівав на нас сум, кожний думав, що і на нього колись прийде така черга.

Декілька в'язнів із камери забрали, й вони більше не вернулися. Прийшли нові, але не зі світу, а із Замарстинова і Бригідок. Новин зі світу ми не мали жодних. Хтось приніс вістку, що большевики зайняли Буковину й там арештують українських націоналістів. Декого з Буковини привезли до Львова на Бригідки. Про війну з німцями в'язні говорили постійно й надіялися її скоро. Це переходило часто у хворобливу уяву. Люди навіть говорили про час вибуху війни. Це зрозуміле, бо кожний мав надію в такий спосіб вийти на волю. Час ішов, і я не зчувся, як прийшов травень – місяць, який найкраще відображував відновлену природу до нового життя. Місяць, який приносив нові надії на краще тим, що мерзли із браку одягу, тим, що голодували з недостачі харчів. Тільки нам не міг принести жодних надій. Сама згадка про місяць травень, наводила спомини з дитячих літ.

Кожного вечора вся дітвора села бігла до церкви на маївку. Дівчата з лілеями в руках клячали по обидвох боках престолу Матері Божої. Яка ж Вона була прекрасна в синіх шатах із білим пояском, стоячи на земному гльобі, лагідна її усмішка приковувала мій погляд. Я ніколи не міг доволі надивитися. Мені все здавалося, що Вона дивиться тільки на мене і не раз увидалося, що її уста ледь ворухнуться в божеському усміху.

Тож не дивно, що я любив сісти в куті камери, замикатися в собі, далекий від гамору решти в'язнів, і з найбільшою насолодою у своїй уяві відтворював образ Матері Божої з-перед 20 років. Відчував найменші деталі, образ ставав у повному вигляді, зі свічками по боках. І я молився, часто своїми власними словами, з вірою, що тільки за ласкою Матері Божої витримаю всі наруги й лишуся до кінця людиною. А, може, й діждуся волі – не раз засилав таке прохання до моєї Опікунки.

Та чи не забагато я жадав від Неї? – ставив собі питання. Одначе воно все насувалося на думку, хоч не раз не хотів про це думати. Так якось само, підсвідомо виходило, і я знову молився за волю, може сотий раз із черги.

32. БРИГІДКИ

Одного передполудня мене несподівано викликали «с вещами». Двері не закривалися, енкаведист стояв і не зводив з мене очей. Я нашвидку попрощався із друзями й виїшов на коридор.

Формальні розписки на вартівні, і я скоро опинився в «чорному вороні». Машина забурчала й рушила з подвір'я. Кілька закрутів, і ми виїхали на рухливу вулицю. Шум автомашин і дзвінків трамваїв нагадували мені світ і волю. Мені так дуже хотілося почути мову перехожих, чи говорять вони українською, чи, може, московською, ворожою? Але даремні були мої зусилля, поза різким скреготом трамваїв на закрутах і шумом моторів – нічого більше не чув.

Двері відкрилися, і я увійшов просто у коридор масивної будівлі, яка нагадувала тюрму. Годі було сказати, яка це була тюрма. Камера, де я опинився, скидалася радше на барліг, ніж на камеру. Розміром своїм була дуже мала, менша за нормальну поодинку. На долівці кілька розкиданих лашків, перемішаних із дерев'яними мисками й ложками, яких було, мабуть, чи не три пари. Не пригадую, чи було яке вікно, та світла від лампи було досить. На стінах не було жодних знаків, ані підписів, енкаведисти їх докладно позішкробували.

Я сів на підлогу і взяв до рук миску й ложку, які були розмальовані кольоровими квітами. Годі було відгадати, як давно була в мисці страва. Хоч миска не мита, але докладно-влизана. Ложка округлої форми була для мене новим узором, такої ще не бачив. На підлозі я побачив кілька сухарів, і це на мене гарно вплинуло, мій настрій покращав.

Та скоро я зорієнтувався, що це «камера смертників». Нормально жодний в'язень не лишив би сухарів у камері, це був великий люксус. Це міг лишити тільки такий в'язень, який чекав із повною свідомістю, на свою смерть. Тож не до їди йому було. Та все таки я почав ліниво гризти сухарі, погриз усі й наче бадьоріший став.

Після нового впису в тюремний реєстр, я йшов коридором попри вікна, вміщені на висоті двох метрів від підлоги, а знадвору доходив вуличний рух, і я догадувався, що мене привезли до Бригідок. Сходами вийшов на перший поверх, скрутив ліворуч і попав до першої камери від сходової клітки. На дверях було ч. 46.

Дижурний впхнув мене до середини і тріснув масивними дверима. На мене спрямувалися погляди десятків в'язнів, які тільки на мить притихли і знову почали гомоніти та рухатися в гущі. Гамір усе зростав, дехто підходив і питав мене, з якої я тюрми. Пізнавали в'язня по бороді, якої вже не стригли кілька місяців, і по блідому набряклому лиці. Так в'язні все виглядали. З розмови я зорієнтувався, що в камері сиділи теж і польські в'язні. Я безцеремонно пропхався аж до вікна, щоб менше нюхати смороду від «параші», яка все мала своє традиційне місце в куті коло дверей. Майже під самим вікном я присів і почав обсервувати в'язнів.

Вікно високо над головою визначувало границю між світом і тюрмою. Через вікно видно було синє небо й білі хмаринки різних форм. Можна було собі витворювати із хмарин якусь подібність до високих гір, або образ великої потвори, а часом навіть і людської голови. Все це непомітно пересувалося, мінялося і зникало за рамами вікна.

Ніхто мене не викидав із того місця, і я догадувався, що в камері немає старости. Я сам собі визначив місце. Близькість вікна це здоров'я в тюрмі, і краще працює людська уява. Любив я вікно, а ще й таке, на якому не було тюремного коша. Через нього можна було побачити часом яструба, що шугав на волі, високо під хмарами. Часом ластівка ліпила гніздечко десь під дахом і я міг спостерігати, як вона ганялася за комахами, щоб нагодувати своїх діточок. Чути було вереск малят, як ластівка надлітала з поживою у дзьобку, кожне хотіло дістати перше хробачка чи комаху.

Тоді мимоволі насувалося на думку, що Всевишній створив світ і дав можливості вільно жити всім істотам. Українська нація була створена теж Божою всемогутністю, яка мала вже згори Богом дане своє призначення. Творила свою державну будівлю, плекала свою культуру, ширила християнську віру й часто боронила свої здобутки, надбані століттями її найкращими синами. Чужого не хотіла. Та злоба сусідів пхала їх воєнними походами в Україну. Вороги часто руйнували «гніздечка» мирних, але хоробрих українців, які не мали змоги розвести своїх родин, як маленька ластівочка під стріхою.

Не раз хотілося мені бути малою ластівкою й полетіти через грубі ґрати вікна ген аж під ті сиві хмари. Та це було тільки хвиливе забуття, яке переходило в дитячі мрії незнаних світів, щоб хоч на хвилину забути погану дійсність.

Наразі переді мною снуються або сидять на підлозі нові незнайомі, із зарослими обличчями блідожовтої барви і, з гарячково палаючими очима люди. До мене приступив в моєму приблизно віці в'язень, привітався і спитав, з якої тюрми мене привезли. Я все був обережний щодо незнайомих осіб, боячись провокаторів, але тим разом людина на мене зробила гарне враження й мені подобалася. Дуже шкода, що забув її прізвище.

Чоловік нагадував мені своїм виглядом Миколу Свистуна. Ми скоро подружили. Був це студент чи не Львівської політехніки, арештований за приналежність до ОУН. Слідство велося проти 36-особової групи членів ОУН. Це була чергова більша група, процес судової справи якої був у підготовці.

Назв'яв друга, з яким я подружив, Володимиром. Я скоро довідався про його справу і друзів. Це була одна із хвиль масових арештовань серед студентів різних факультетів під закидом приналежності до ОУН. Таких арештованих переслухували й фізичними тортурами змушували їх признаватися до вини.

Володимира переслухували на Пелчинській вул., де містилося НКВД. Його так сильно та безпощадно били в перших днях переслухування, що він зважився на небезпечний крок. Однієї ночі, в часі переслухування, Володимир збив із ніг слідчого і скочив із вікна третього поверху на Пелчинську вулицю. На такий вчинок пішов тому, щоб із собою покінчити, а якщо вдасться, то пробувати щастя в утечі.

Скінчилося тим, що Володимир поламав собі обидві руки вище долонь, і його зімлілого відставили до лічниці. Там кістки склали й по кількох днях відвезли до Бригідок. Лишилися фіолетні близни і згрубіння в місцях, де були поламані кістки. Я два рази денно масував ті місця, щоб руки були справні тримати зброю й могли добре бити московського зайду.

Володимир оповідав мені про нові форми боротьби ОУН із большевиками, про молодь, яка приїхала із східних українських земель. На його думку, молодь із СУЗ, яка приїхала на студії до Львова, була вибрана, тобто це були випробувані комсомольці. Та все таки в неї билося серце українське, десь глибоко було приспане національне почування, яке передавалося кровними вузлами.

Він знав кілька таких студентів, які по часі дружніх зв'язків із молоддю ЗУЗ, відкривали свої серця й горіли любов'ю до України, України такої, де не було б московських кайданів. Захоплювалися ідеями українського націоналізму і скоро знаходили шлях до ОУН.

Згадував теж тих українських комсомольців, які гірше яничарів вислугувалися московському комунізму. В таких осіб були характери низькі, бракувало культурної огляди, були нетовариські й підзорливі. В дискусіях послугувалися готовими завченими фразами, не мали власної думки й були донощиками. На його думку, українську підсоветську молодь при сприємливих умовах можна скоро вилікувати від комунізму, який є проти української природи.

Володимир мене познайомив з о. Максимом Коверком, якого теж арештували за приналежність до ОУН. Отець переживав тяжко не так свій арешт, як середньої доньки Дарці, яка була засуджена у процесі ОУН у грудні 56 осіб. Він так дуже хотів дістати яку-небудь вістку від Дарці, та даремні були його надії. Навіть ніхто не знав, де вона сидить, у якій тюрмі, скільки любови й душевних страждань виявляло його батьківське серце до доньки!

Непевність за долю Дарці виповняла вщерть терпіння отця. Та все-таки о. Коверко зумів себе гідно тримати весь час у тюрмі і взірцево сповняв свої обов'язки духовного провідника серед української групи, яка в камері 46 начислювала біля 80 осіб.

Кожного ранку й вечора отець проводив молитву. Кожної неділі ми відправляли Службу Божу співану. Правда, хор наш мав добірні голоси, але співав дуже тихо, щоб не звернути уваги сторожа на коридорі. Ми приступали до сповіді, хоч не було Святого Причастя, але, як отець твердив, сповідь була важна.

Соціальний склад в'язнів був різний. Серед української групи найбільше нараховувалося селян, молодих хлопців і старших. Це були ідейні націоналісти, які полишали своїх дітей, дружин, чи молоді своїх батьків, але ніхто з них не жалувався на свою долю. Вони знали, чого вони хочуть, за що боролися й за кого ув'язнені.

Поважне число було молодих студентів, які в більшості походили із села, тож мали добрий підхід до селян і були ними люблені. Було теж кільканадцять старших інтелігентів, які не всі були з переконання націоналістами, але часто помагали підпільникам ОУН, бо вважали, що це єдина українська сила, яка існує, діє й бореться за УССД. Із них теж ніхто не нарікав, що, мовляв, через націоналістів карається в тюрмі. Пам'ятаю, до таких належав проф. Сас із Кам'янки Струмислової, який гідно себе вів у тюрмі й мав великий серед нас авторитет.

Серед польської групи були професіоналісти, військові старшини й високі державні урядовці. Декількох студентів стрічав я в Замарстинівській тюрмі. Було теж кількох жидів-комуністів, яким пришивали троцькізм, або таких, що втікали з губернаторства перед німецьким переслідуванням до большевиків, і їх теж саджали до тюрми.

В тій же камері ч. 46 сиділо трьох українців-військовиків із червоної армії, придніпрянців, але про їхні справи ніхто нічого не знав, а вони самі нічого не говорили й були дуже обережні. Виглядало, що нікому не довіряли. Один із них був досить інтелігентний, говорив чистою українською мовою і звертав увагу іншим двом своїм друзям, щоб не засмічували рідної мови московськими словами.

До вікна, яке виходило на подвір'я, де стояла тюремна каплиця, можна було досягнути рукою. На це подвір'я часом нас виводили на півгодинну прогулянку. З подвір'я було видно, що багато тюремних вікон вже заслонено кошами. Треба було приготуватися до того, що й наше вікно заслонять. Це було надзвичайно прикро думати про кіш над вікном.

Одного дня ми почули під вікном голоси жінок. Отець Коверко рад би був знати, чи там не

проходжується його донька Дарія. Він докладно описав мені її вигляд: середнього росту, лице овальне й чорні коси. Коли я вже витворив її образ у своїй уяві, вирішив вилізти на вікно й шукати Дарці. Та кілька разів не знаходив подібної. Але одного разу я побачив ніби Дарцю в товаристві другої, щуплішої і теж з чорними косами. Вони стояли трохи збоку й розмовляли. Я чомусь був певний, що одна з них Дарця, тому кликнув з вікна: «Дарцю, тут є ваш тато». Одна з них рвучко повернула голову і це була Дарка Коверко – я не помилюся, тоді я скочив з вікна, зайняв місце коло дверей на підслух, а інші висадили отця на вікно. Я бачив розпромінений профіль батька, який щось притишено говорив до своєї доньки. Вона напевно не чула слів, це радше був голос душі.

Отець Максим махав рукою, усміхався і плакав одночасно. Я не бачив, як реагувала Дарця, але батько переживав велику радість, що побачив доню живою. Заразом в його очах відбивався біль душі за долю дитини.

Та стріча тривала не довше, ніж одну хвилину, але батько переживав її кілька днів. Був мовчазний і задуманий.

Мені було дуже приємно, що поміг отцеві. Це вже була друга дівчина, що її я викликав через вікно. Першу я кликав у Замарстинові, коли йшов на прогулянку і переходив попри вікна жіночих камер. Тоді я кликав Оленку, щоб повідомити, що її брат Омелько сидить зі мною. Але у вікні ніхто не показався.

У камері сидів Дмитро з Равщини, якого арештували у травні на кордоні. По кількох тижнях нашого знайомства Дмитро дуже довірливо признався мені, що 18-го червня має щось статися, й від того буде залежати наша доля. Хоч Дмитро не сказав виразно, що це «щось» має бути війна, я міг тільки догадуватися, що він має на думці. Правда, він сповняв функцію зв'язкового ОУН і часто переходив кордон, бував у Кракові, тож міг знати більше новин, але що хтось поза штабом німецької армії міг знати скорше про точний реченець війни, – в це я таки не вірив. В душі в мене було велике бажання, щоб війна скоро вибухла, й хоч не вірив, то 18-го червня очікував нетерпеливо.

Життя в камері пливло своїм річищем. Спека і сморід відбирали решту сил людині. А блощиці не давали спокійно проспати тих кілька годин уночі.

Рідко кого викликали на допити. Та щось діялося в тюрмі, чого ми ніяк не могли відгадати. Часто у вечірніх годинах часом і вдень до нашої камери доносився переразливий крик жінки, наче б із середини тюрмної каплиці, і то такий крик, що мені робилося лячно, а поза спиною проходили мурашки. Крик починався сильніший, благальний, а опісля з умучення переходив у скигління. Чи був це крик жінки, яка боронила своєї жіночої честі, чи божевільної? Не знаю. Такі крики повторялися у Бригідках частіше.

Я продовжував свої молитви до Матері Божої кожного дня у травні. Одного дня після обіду й молитви, яку провів о. Коверко, я, сидячи на підлозі, поклав голову на коліна, закрив очі і вдвлявся в уявлений образ Матері Божої та молився. Тоді я не чув нічого, оточення для мене не існувало. Я себе почував, як самотній у церковці перед престолом Пречистої багато літ тому.

Коли ж я підняв голову і глянув на двері камери, то виразно побачив на місці, де звичайно стирчала слаба жарівка, календар, дати якого кожного дня мінялися. Отже я побачив дату з товстих чорних літер «28-го червня 1941 р.». Це було дивне явище, й мені здавалося, що я сню.

Я глянув іще раз на те місце, й дата виразно була та сама. Я далі був у переконанні, що це мусить бути сон, але добре в пам'яті замаркував дату. Я дивився відкритими очима по камері в'язнів, які сиділи або лежали на долівці. Переді мною о. Коверко в сидячій позиції молився.

Від того моменту почав до моєї свідомости доходити шум камери, якого я перед хвилиною не чув. В голові механічно повторяв дату «28-го червня 1941 р.». Цілком як у сні, але пробудження не було таке. Того я ніяк не міг собі пояснити. Я думав над датою і ставив питання: «Що ця дата мені може принести?»

У Бригідках мене не кликали ні разу на допити. Володимир учив мене німецької мови і граматики. Ми створили у українських в'язнів менші гуртки і їм давали лекції націоналістичної ідеології.

Мого прізвища в камері ніхто не знав, за винятком кількох довірених друзів. Всі мене кликали Федьком. Контакт з іншими камерами ми не мали. Нам удалося часом знаходити прізвища, вирок на стінах умивальні, до якої нас кожного ранку провадили. Раз у місяць нас вели до купальні під душ. Там на стінах я знаходив прізвища цілих груп, теж із вирокami, із зазначенням: «Виїжджаємо транспортом», або «Чекаю на виконання кари смерті» і т. п.

У приміщенні умивальні я знайшов зашифровані прізвища М. Рудого і В. Рудника, обидва із нашої спільної справи. Дата була нова – це мене впевнило, що обидва мої друзі знаходяться у тому ж

самому відділі тюрми. Коло двох прізвищ я поставив своє третє, теж зашифрованими знаками. Через кілька днів було дописане слово «Тримаємося». Пов'язатися з ними через стіну мені не вдалося.

Червневі дні своєю спекою давалися нам добре взнаки. Може б ми того були так не відчували, але переповнення в камері, що не можна було знайти зайвої п'яді місця на підлозі, коли всі поклалися до сну, – цілком відповідало окресленню «оселедці в бочці».

На деяких вікнах знову появилися коші, й ми чекали, що й до нас дійде черга, а тоді, прощай, сонце, і крихітка світу на подвір'ї!

Кожного дня я вилазив на вікно, особливо тоді, коли на подвір'ї проходила якась група в'язнів. Я ще раз мав нагоду стрінути Дарку Коверко з її невідступною подругою, теж чорнявою і з косами. Чому я так цікавився тією чорнявою, сам на те не міг собі відповісти. Мене манила її шупла постать, правильні риси обличчя, а головню очі, які блищали на тлі темних брів і вій. Когось вони мені нагадували, але кого – в той час я не міг собі пригадати.

Мені дуже хотілося, щоб вона хоч раз глянула на мене, але дівчина з гарними, блискучими й великими очима ні разу в мій бік не дивилася. Моє серце щось тоді відчувало, чого розум ніяк не міг збагнути.

З камери в першій половині червня вийшло кількох в'язнів на транспорт. Через кілька днів доповнено камеру новими в'язнями з інших тюрем. Напередодні 18-го червня Дмитро був дуже неспокійний і тільки значуче до мене підморгував. Я теж підпав під його настрій і нетерпляче чекав завтрішнього дня, який, за словами Дмитра, мав нам принести щось доброго. Під тим «добрим» я розумів війну. Та наші сподівання не справдилися. Пройшов цілий день 18-го червня, а про війну не було чути. Дмитро довго не засинав увечері й казав: – Тепер хіба мусимо чекати з години на годину.

Я перестав надіятися, й час пішов своїм звичайним тюремним ходом.

33. ВІЙНА

У неділю 22-го червня 1941 року, вдосвіта, як звичайно, нас вивели групами до умивальні. Трохи відсвіжені, ми повернулися до камери, о. Коверко провів молитву й ми поклалися досипляти ночі, очікуючи сніданку.

У камері був абсолютний спокій. Більшість в'язнів спала, інші дрімали, дехто склонив голову на коліна, сидячи на підлозі, і в такій позі молився.

За вікном почав світати Божий день, На даху тюрми цвірінькали горобці, а може і крикливі малята ластівок чи горобців, які чекали теж на сніданок, як ми в камері.

Я лежав навznak на підлозі і вдивлявся в небо, яке із сірої барви поступово переходило в синю. Хмаринки-баранчики почали рожевіти. Десь іздалеку до вуха доходив гук моторів. Чимраз виразніше було чути літаки, які зближалися. Нагло ранішнім спокоєм сколихнув вибух – один, другий, третій...

Всі в камері, як на команду, зірвалися на ноги й на мить застигли, немов заляті. З десятків уст роздалося слово «війна», яке зависло в камері й добиралося до свідомості кожного в'язня.

Дмитро кинувся до мене, обійняв, очі його горіли щастям і завзяттям.

– Я казав, що тепер треба чекати з години на годину, – говорив уже без страху Дмитро, – сталося те, чого я чекав.

Десь близько тюрми хтось немов «тріпав» копи з пороху: «бах, бах, бах». Та військовики пояснили, що це стріляє протилетунська гармата й то гострими набоями. Хтось по часі кинув тяжке і гнітюче слово: «Це тільки військові вправи».

Тоді всі, якби збудилися з гіпнози, заворушилися, загомоніли, і в камері виникло два табори, два погляди. Одні твердили, що війна, другі, що військові вправи. Дмитро з Равщини найбільше обстоював думку, що це дійсна війна. Я в душі погоджувався, що війна, а, може, це тільки змучена душа того так дуже бажала.

Двері відкрилися і в них став заспаний черговий, байдужий до всього й дивився, як «посмітюх» (кримінальний в'язень, упривілейований, ситий – обслуга кухні) роздавав кожному пайку хліба. Спокій на коридорі і байдужість чергового мене переконали, що маневри. На серце налягло відчуття суму й болю.

Вже сонце піднялося на небі, як ми вставлялися в чергу з їдунками в руках, чекаючи на чай. Двері відкрилися, й по камері немов би наглий параліч перейшов; усі змовкли й дивилися у двері, де з найженими крісами стояло п'ять енкаведистів у повному бойовому виряді, включно з протигазовими масками при боці. Міни в них були грізні й енкаведисти пильно стежили за рухом в'язнів.

Ми мовчки підходили по свою порцію чаю й верталися знову, але вже з переконанням, що така війна вибухла.

Ми ще не докінчили пити чаю, як кілька бомб вибухли близько тюрми, й детонації сколихнули мурами, що аж де-не-де вікна потріскали. Це вже тобі не жарт! Подібне бомбардування я пережив цілих 8 днів у тюрмі в Седльцах, у вересні 1939 р. Тоді частина тюрми була завалена, стіни потріскали, а внутрішні сходи тюрми частинно завалилися. Яка ж доля тепер чекає тих дванадцять тисяч? Дехто оспорує число в'язнів у Бригідках, яких за нашими підрахунками було від 11 до 13 тисяч. Згадане число виходило з такої калькуляції: за Польщі в камерах було по 17 ліжок, і кожна з них у нормальному часі приміщувала 17 в'язнів. У 1934 р., після вбивства П'єрацького, у Бригідках було переповнення і в камері сиділо 34 в'язні, по двох на одному ліжку. В тому часі на таблиці в коридорі було зазначено стан в'язнів округло 3.500, і більше. Коли взяти до уваги, що москалі всі ліжка викинули на подвір'я, в камері було постійно до 95 в'язнів, тобто, в порівнянні з 1934 роком, їх кількість потроїлася. До того треба додати, що шпитальні камери були теж виповнені в'язнями, чого не траплялося за Польщі у Бригідках.

Коли стало питання про долю в'язнів під «опікою» НКВД, то на думку насунувся чорний здогад: «Чи пощаждать московські енкаведисти українських політичних в'язнів?» У гуманність московських комуністів ніхто з нас не вірив. Відрядження такого великого числа енкаведистів до приміщення тюрми нічого доброго не віщувало. Тому наш настрій мінявся, залежно від міркувань, які поставали в часі дискусії про ситуацію й наше положення у зв'язку з війною.

Отець Коверко відслужив Службу Божу, яку ми вислухали з набожністю. Друзі почали приступати до Святої Сповіді, хоч і не було св. Причастя.

Принесли нам обід, але із спізненням. Це був наш останній обід і взагалі харч.

Отець Коверко дуже турбувався за долю своєї дочки Дарці. Я потішав його, як міг, і переконував, що жінок, можливо, пощаждать. Тоді на думку насувалася чорнявка з гарними очима, і я теж почав боятися за її долю. Не знав тоді, яку їй прийдеться відограти роль в моєму житті.

34. КРИВАВА РОЗПРАВА

Обід проходив у повній тиші, тільки було чути сьорбання ріденької юшки. Ніхто не говорив. В камері панувала гнітюча атмосфера.

Коридором пройшов гурт осіб, твердо ступаючи по підлозі. Ми завмерли в очікуванні, бо кроки пристали коло нашої камери. Та ні, чути було, як відкрилася сусідня камера.

Я приклав вухо до дверей. Викликали прізвища: Безпалко (адвокат зі Золочева, батько Орісі, яка сиділа у групі 56), Івасик із Городенщини і Степан Харчун із Хмільна коло Радехова, обидва мені знайомі ще з польських тюрем. Викликали ще чотири прізвища.

- Вихаді побистрей! – наглив енкаведист.
- З речами? – запитав котрийсь із викликаних.
- Не нада, там тебе буде тепло!

Сім пар босих ніг забубоніли по підлозі, а за ними твердо застукотіли зап'ятками енкаведисти й забряжчала зброя. Всі зійшли сходами вниз, опісля зайшли з подвір'я у підвал тюрми напроти тюремної каплиці. По камері немов би пролетів вістун смерти, всі наслухували.

Не минуло багато часу як наші серця прорізали глухі постріли з підвалу... Так закінчився тернистий шлях першої групи політичних в'язнів, членів ОУН, у Бригідках.

Ще того самого дня з нашої камери викликано кількох в'язнів. І так з кожної камери. Те саме діялося й по інших відділах.

Енкаведисти, слідчі, тюремна обслуга й підсилення іззовні працювали вдень і вночі. Виводили групи за групами, в камері людей усе меншало. До камери вже ніхто не приніс більше води, не то харчів. Навіщо годувати тих, що їх московська кліка у Кремлі засудила одним «указом»?

Залишені в камері молилися разом з о. Коверком, приготувалися на вічну дорогу свідомо і зі спокоєм, якби це було відомо людині від самого початку її існування і з тією думкою вона вже давно погодилася. Бо чи ж можна було сподіватися іншого кінця, коли розстріли в підвалах продовжувалися безперервно. Стояло тільки питання часу, хто піде скорше, а хто пізніше. Була ще одна надія: як скоро німці здобудуть Львів і перервуть велетенські обороти московського кола смерти. Правда, армія весь час втікала Городецькою й Казимирівською вулицями, але за той час жертви безневинно падали кожної хвилини.

Врешті після півночі з понеділка на вівторок, млин смерти перестав діяти. На коридорі було спокійно, ніхто не ходив. Так і на подвір'ї – ні живої душі. Ніч стояла темна й хоч нічого не було видно на подвір'ї то наше вухо не могло нас зрадити: обслуга якби не існувала.

Вже деякі камери почали розбивати двері. В'язні перегукувалися через подвір'я, але ніхто на рух в'язнів не реагував. Вистачило почути кілька ударів у двері камери, як уся тюрма заграла наче в

африканські бубни, зловісно, грізно й лячно.

На нашому коридорі вже чути голоси в'язнів, заглядають до наших дверей. Ми розмонтували залізну піч у камері й верхняком, як копулястим щитом, вдаряємо щосили у смільні, аж червоні від старости тюремні двері.

Та замки ніяк не пускали. Такий же клопіт мали й інші камери. Мало було камер, у яких в'язні вивалили двері. На нашому коридорі хоч бігали в'язні, але вийти на подвір'я не могли. Залізна ґрата на сходи була замкнена.

До дверей підбіг Володимир Рудник і Михайло Рудий. Привіталися, побажали собі скорого визволення на волю й побігли. Хтось заглянув із коридору через вікно на вулицю і звіттам посипалися постріли до вікон. Це був поганий знак.

На подвір'я вже вийшли в'язні. Я сидів на вікні й обсервував увесь рух. В'язні снувалися якось так ліниво і якби взагалі не хотіли виходити на вулицю. Я гукав, щоб поспішали, бо шкода часу. Мені щось показували знаками рук і далі крутилися, як у кітлі.

Перші пробіски сходячого проміння спочили на хресті каплиці. З боку лазні почулися густі постріли. Ціла хвиля в'язнів, як під напором сильного струму води, подалася назад до тюрми. Замиготіли червоні отоки на шапках, і я мерщій зіскочив із вікна. Кулі вдаряли у ґрати.

На подвір'ї крик, стогін і стрілянина не вгавали. Так скоро всі в'язні були загнані до камер. Де були розбиті двері, з тих камер в'язнів загнали до камер оцілілих. Таким чином у нашій камері стан в'язнів досягнув сто п'ять осіб. Та скоро проріділо. Тепер, немов би енкаведистів хтось підганяв, так із поспіхом почали вони викликати групу за групою.

В середу ми по черзі сповідалися в о. Коверка, навіть деякі старшини польської армії латинського обряду теж приступали до сповіді.

Енкаведисти наче показилися, немов мали відповідати своєю головою за невиконання морду над усіма в'язнями у Бригідках. По кільканадцять в'язнів убувало з камери кожного дня. Кінець був аж надто ясний. Із того кожний здавав собі справу. В більшості в'язні були спокійні, вже давно погодилися із своєю долею. Деякі нервувалися й не витримували переживань, просто – божеволіли.

– Дивіться, дивіться! – розпачливо кликав збожеволілий, що сидів під стіною і вдивлявся перестрашеним поглядом десь у далечінь. – Їх мордують! – Він почав гістично плакати, то напереміну пронизливо реготався.

Був це один учитель із Равщини, високого росту, щуплий, із довгим горбатим носом, років яких 28-30. Прізвище починалося на «К» (може Кальчинський).

Сиділи ми попід стінами, голодні і спрагнені, бо вже від неділі жодного харчу, ні води не одержували. Зрештою, зайвий клопіт, бо й так усі присуджені на смерть.

Треба мати не абиякі нерви щоб так послідовно мордувати безборонних в'язнів. Виводячи кожную групу на смерть, енкаведисти ще й грубо жартували, прикрашаючи дурні жарти московською грубою лайкою.

Мені ніяк не хотілося гинути такою смертю. І я часто думав про хвилини, коли буду на волі. Насамперед треба буде зайти до св. Юра, згідно з моєю обітницею, яку я склав давніше. То знову я усвідомлював собі реальну дійсність, з якої виходу не було ніякого.

В мене зродилася думка, щоб узагалі не признаватися, коли мене викликатимуть. А якщо вже будуть вести на розстріл, – втікатиму просто на мур, хай стріляють у бігу, а не над ямою із трупами.

А покищо я сидів, спер бороду на коліна й молився до своєї Опікунки, образ якої був незмінний у моїй душі.

Викликали о. Коверка, який забрав свої речі з мішечком, поблагословив друзів у камері і спокійно вийшов.

В середу прийшла черга на мене. У дверях стало кілька енкаведистів і один із списку вчитав моє прізвище.

– Такого на камері немає, – поспішив я відповісти енкаведистові.

– Нет? – запитав у свою чергу енкаведист.

– Нет, – потвердив один поляк, який зрозумів мій маневр. А за нього я найбільше боявся, щоб йому не вихопилося моє прізвище. Згаданий поляк із привички стояв завжди при дверях, коли їх відкривали, і з найкращим наміром потверджував імена вчитаних чи радше викликаних.

Тим разом я мав щастя. Другого дня знову мене викликали і я знову поспішив заявити, що такого з камери вже забрали.

– Ушол? – запитав енкаведист, пильно зоряди по присутніх.

– Ушол! – потвердило два голоси в камері. Енкаведист взяв течку з рук іншого й передав

другому, який подібних паперових течок мав більше.

«Врешті зліквідований!» – майнула в мене думка. Бо така течка кожного викликаного мандрувала з рук одного енкаведиста до рук другого. Отже, були вигляди, що я зможу найдовше затриматися в камері. До того часу німці зможуть здобути Львів. Такі думки кружляли в моїй голові, й мені здавалося, що кінець не мусить прийти зараз.

Дні проходили й лишали жорстокий кривавий слід у Бригідках. Одної ночі енкаведисти почали докладно замурувати вікна і двері до підвалу із внутрішнього подвір'я. Чи думали таким чином закрити сліди свого вандальського злочину, чи припинити сморід, який розносився в околиці з розкладених трупів? Не знаю. Цегли дзвонили, як металеві гільзи. «Добре випалена цегла!» – прийшло мені на думку.

Як сумно стало в камері. Чиста пустка, всього дванадцять в'язнів лишилися до ранішніх годин суботи. Так, це була субота, 28-го червня 1941 р. Звідки мені та дата така знайома? Пригадав, це було у травні після молитви, та дата мені приснилася, чи привиділася. Тоді я думав і сьогодні думаю: «Що ця дата мені принесе?»

Я повів ліниво очима по присутніх, яких було як раз стільки, скільки апостолів. Подумав, чи може бути й серед нас Юда? Всі сиділи тихо, прибиті, заглиблені кожний у свої думки. Ніхто не говорив, ніхто не користав із великого простору камери, щоб хоч раз добре пройтися, як звичайно буває в тюрмі.

На дворі сірі хмари або мряка. Закрилося синє небо, яке було чисте перед тим. Казимирівською вулицею далі їхали авто на схід. Не було чути того ранку жодної стрілянини, яка кілька разів повторювалася попередніми днями. Того ні я, ні ніхто інший не міг в'явити: що це за стрілянина могла бути в околиці Бригідок? Вона вибухла нагло, спершу з одного боку, а відтак з усіх боків. Наче б на тюрму хтось наступав, а енкаведисти завзято боронилися.

Мабуть це було в четвер перед обідом. У часі такої стрілянини на Казимирівській вулиці стояв танк і завзято стріляв із гарматки, аж мури дрижали. Ми були переконані, що це вже йдуть вуличні бої за Львів. А мені до голови прийшла ще одна думка: може Легенда-Климів зі своїми підпільниками хоче здобути тюрму й таким чином заощадити зайвих жертв? Та все таки я нічого конкретного не міг знати, що там діялося в околиці Бригідок. А може в такий спосіб відбувалися масові розстріли над ямою, а постріли на вулиці мали маскувати постріли в середині тюрми? А все таки знову захотілося почути таку стрілянину, бо тоді серце наповнялося надією. Та в суботу рано був цілковитий спокій.

Навіть енкаведисти ходили поволіше і втомлено. Вони гнали свої жертви коридором мовчки, не жартували дурнуватого, їх очі були підпухлі й голос захриплий. Тільки подумати, увесь тиждень без відпочинку виконували свою стахановщину енкаведисти у Бригідках!

Не раз здавалося, що рух на вулиці завмирав цілком, то знову прокочувалася якась валка червоної армії. А фронтових боїв не чути, й це для нас було найгірше. Ще година дві, й наша група в камері перестане існувати. Якби для підтвердження здогаду двері відкрилися і один енкаведист змученим захриплим голосом наказав:

– Давай, все вихади!

Підводилися зі своїх місць теж ліниво й неохоче. Не було ні бунту, ні спротиву. Послушно, зрезигновано тягнули свої ноги, як колоди. Човгали по підлозі босими ногами, а голова ходила ходоком.

Ідемо, немов п'яні до виходу. Отак закінчується життєвий шлях людини, яка боролася за кращу долю народу. Тепер вимучена до краю і зморена голодом із порепаними губами від браку води, йде слухняно на смерть. Та чи в такому стані людина мала б іще силу ставити хоч би найменший спротив?

Однак мені пригадалася моя постанова, що на подвір'ї буду тікати хоч би останками сил, і з тим я доходив до дверей. Але на наше здивування нас не повели до сходової клітки, а спрямували вглиб коридора, звідки виходу на двір не було.

«Певно нас постріляють там, у куті!» – майнула в голові думка, і я насторожено прислухався, коли відкриються замки від крісів. «Як впаде перший постріл, – впало мені на думку, – я перший упаду і вдаватиму мертвого».

Кілька метрів до кінця коридору видалися довгими кілометрами. Хвилина часу здавалася вічністю. Холодний піт виступив на обличчі. Вже хотілося, щоб кінець прийшов якнайскорше. Нерви не витримували.

Але всім у житті керує Вища Сила, так і тим разом сподіваний кінець іще не прийшов. При дверях останньої камери в куті нас притримали, відкрили двері й казали зайти до середини. В камері вже було біля 65 осіб, яких зігнали з інших камер того відділу.

За кілька хвилин двері знову відкрилися, й «на око» енкаведист викликав кількох в'язнів та

закривав двері. Ще не затихла серія з автомата чи крісів, яка перервала тоненьку нитку життя кількох друзів, яких і прізвищ ми не мали нагоди почути, як над містом із свистом пролетіло гарматне стрільно в бік Винник і там вибухло.

Стрільна перелітали одне по одному. Настрій у камері покращав. Було ясным, що позиції німецьких гармат стоять недалеко від міста. Це вперше ми почули постріли з фронту. Ні один постріл не впав з боку Винник.

Несподівано над тюрмою, низько пролетів німецький розвідувальний літак. Виглядало, що німці почали наступ. На хвилину зродилася в нас надія, та хтось песимістично заявив, наче каменем потрапив у саму душу:

«Поки прийдуть до міста німці, то за той час енкаведисти встигнуть нашу жменьку викінчити до кінця».

Справді, якщо викличуть із камери біля десяти груп, в живих ніхто не лишиться. Логічно виходило, що песиміст має рацію.

На всякий випадок я хотів десь схритися перед оком енкаведиста, якби він знову почав викликати «на око». Тому я сів якнайдалі від дверей і з болючою приємністю прислухався до шуму гарматних стрілен. Було приємно й боляче водночас; хвилина визволення може прийти скоро, серце раділо самою надією. Та до свідомости приходила друга думка: ану ж здобуття міста припізниться на годину-дві й енкаведистам вистачить часу, щоб нас до решти вимордувати, щоб і свідка не лишилося?

Коло мене присівся молодий, сильно збудований брюнет, смагляве обличчя якого вказувало, що він недавно у тюрмі. Це був Володимир Вітеркуш із Буковини, який у травні приїхав транспортом із Чернівців з іншими членами ОУН. Хоч він цілий тиждень не їв, як ми всі, то все таки виглядав здоровіше й сильніше. Сила й енергія пробивалися з його очей.

На наше здивування, енкаведисти довгий час не відкривали дверей. Підслух під дверима виявив, що на коридорі нікого немає. Я просив Вітеркуша вилізти на вікно й поглянути, що діється на подвір'ї. Він довгий час сидів на вікні, й до нього ніхто не стріляв.

– Ні живої душі! – весело заявив Вітеркуш.

Я просив, щоб інші мене підсадили теж до вікна, й ми разом із Вітеркушем зорили. Праворуч простягався тюремний бльок під кутом 90°, і в його вікнах де-не-де теж появилися голови в'язнів. Ми почали перекликатися, ніхто нам не перешкоджав. Почекали ще кільканадцять хвилин, щоб не впасти жертвою провокації, й почали знову розбивати двері, закликаючи це саме робити в іншому бльоці. Ми ніби спішилися, вдаряючи своїми виснаженими тілами об двері, але це так виглядало безнадійно й безсило, що вкінці люди охляли, сопіли, пітніючи, й сідали на підлогу.

Надії на розбиття дверей не було.

35. ВОЛЯ

Я все ще сидів на вікні, тримаючись руками залізних ґрат, наче виглядав порятунку зі світу. На подвір'я увійшла старша жінка-селянка. Ламаючи руки й обтираючи сльози, вона поглядом водила по вікнах тюрми і в розпущі кликала:

– Володку, сину, де ти є?

В її голосі відчувалися біль і тривога, бо яма із трупами на подвір'ї нічого доброго матері не говорила. О, такі жнива московського окупанти побачила знедолена українська мати.

Я просив горем прибиту жінку, щоб поклікала людей із вулиці, які могли б розбити нам двері і звільнити нас на волю. Та мої прохання не доходили до свідомости заплаканої матері.

– Тітко, ваш Володко є тут! – мусів я сказати неправду в такій трагічній хвилині. Тим я хотів приневолити жінку покликати поміч із світу. – Ми не можемо самі розбити дверей, тож мерщій поклічте людей.

Жінка довго дивилася в наше вікно і без слова, поволі пішла до брами. Та не дійшла вона ще до другого бльоку, як з того напрямку на подвір'ї появилися чоловічі постаті з пістолями в руках. Вони підбігали одинцем, розглядалися по подвір'ї і перший з них давав якісь доручення. Ступали обережно, якби ходили по замінованих полях, і незабаром їхні кроки почулися на коридорі. Кілька сильних ударів по дверях, і замок відскочив.

На порозі появилася двох молодих підпільників. Інші розбивали камери, які були порожні. Між ними був один із кухарів (посполитий в'язень), який розділював зупу в'язням. З іншими він вийшов із Бригідок уночі з вівтірка на понеділок, коли НКВД опустило тюрму. Він польською мовою пояснював про розклад тюремних забудувань.

– Скоро, в порядку і без гамору виходити на вулицю та бути обережним, бо в місті ще є

большевики! – скомандував владно один підпільник.

Я схопив під руку В. Клебана із Бродів, який не міг ступити ногою, у другу руку взяв тюремний мішечок із своїми речами й пішов поволі сходами вниз.

Перед виходом на подвір'я містився карцер, двері якого були відкриті. Кілька в'язнів лежало нерухомих, байдужих до подій, які в тій хвилині опанували всі Бригідки. Їх душі стояли перед судом Всевишнього.

Ми вийшли на подвір'я якраз напроти каплиці. Замість дверей до підвалу висів коц, який засланяв собою великий злочин на безневинних жертвах московського НКВД. Сопухом віяло від пивниці під каплицею, там не було потреби шукати живих серед стирти розкладених трупів.

При виході поза приміщення кухні й лазні, на другому подвір'ї чорніла велика яма, присипана свіжою землею, з-під якої визирала рука, наче хотіла відганяти рої мух, що сідали чорними плямами на засохлій під муром крові.

З тюрми вийшло не більше шість сотень із майже дванадцяти тисяч (не враховуючи тих кілька сотень, яким удалося вийти на волю в ніч з понеділка на вівторок), решта заповнила своїми трупами всі підвали тюремних бльоків і незбагненну глибину ями на подвір'ї. Вікна до підвалів були щільно замуровані червоною цеглою, і я пригадав собі, як ночами енкаведисти щось робили коло мурів тюрми, стукали, а удари випаленої цегли нагадували звуки укладування до скриньок гарматних стрілен. Тепер стало ясным, що в тому часі замуровували вікна до пивниць. Там Москва собі на ганьбу замуровувала помордованих безборонних в'язнів.

Повстанців чи підпільників ОУН не було навіть двадцять (між ними був тоді теж Михайло Мізак, член ОУН, про що я довідався від нього значно пізніше). Вони випускали нас у бічну вулицю малими групами, які в місті мусіли самі давати собі раду. Головне було проскочити Казимирівську вулицю, щоб не бачили нас відступаючі відділи червоної армії.

Я нашвидку зібрав групу понад двадцять в'язнів, які походили з дальших околиць, міста не знали, і попровадив їх через Казимирівську якоюсь вулицею до Єзуїтського городу. Місто немов вимерло, ні живої душі на вулицях. Дехто з відважніших виглядав через вікно. Одна жидівська родина стояла у брамі і пропонувала нам сховатися в пивниці. Ми подякували, і я повів групу Єзуїтським городом. По дорозі ми віддали Клебана під опіку одній українській родині, бо він не міг іти власними силами.

36. СВЯТИЙ ЮР

Ми підійшли під мур храму св. Юра. Перед нами закрита тяжка брама, а за нами відчуття небезпеки від большевиків, які могли нас доглянути. Повна свідомість, відчуття вимріяної волі і страх за її втрату прискішували биття серця, й мені здавалося, що воно з відчаю розірветься.

Очі моїх друзів, яких і не довелося мені ближче пізнати, звернулися до мене. Я бачив, що в них такий же самий страх і тремтіння душі, як і в мене, їх надія була в мені, а я не був певний, чи вдасться мені їх сховати у приміщеннях св. Юра, як думав перед тим.

Хтось завважив, що Єзуїтським городом пройшов большевик із перевішеним крісом на плечах. Я не тратив часу й постукав до брами. По хвилині, якби згори понад брамою, чи то з вежі, до якої притикала сама брама, ми почули голос:

- Хто там?
- Ми недобиті в'язні із Бригідок, просимо нас скрити! – відповів я тремтячим голосом.
- Почекайте хвилину! – відповів той самий голос, і почулися кроки за брамою, які віддалилися.

Ми переступали з ноги на ногу, дехто присів під муром, а я все дивився в парк, чи не підходять енкаведисти. Врешті хтось підійшов до брами й рішучим голосом спитав:

- За що ви були арештовані?
- За приналежність до ОУН! – була моя відповідь.
- Кого знаєте з Юра?
- Отця Кладочного, який був нашим капеляном у польських тюрмах.
- Кого знаєте із провідних членів ОУН?

На те питання я не знав, що маю відповісти. Та бажання сховатися перед можливою небезпекою, яка могла наступити кожної хвилини, примусила мене сказати, що знаю Дмитра Маївського, Івана Равлика і, як переконливий аргумент, подав Івана Климова, знаючи, що він мав безпосереднє відношення до ОУН в Україні.

Брама відкрилася й ми втомлені потягнулися під гору на площу між храмом св. Юра й палатою. Там наче новий дух і віра вступили в моє серце, пропав страх і я почувався безпечним

під покровом св. Юра.

Один монах і один у цивільній одежі, який впустив нас, виправдувалися, що не відкрили нам брами відразу. Вони боялися провокації з боку НКВД, яке в минулий вівторок робило ревізію по всіх приміщеннях, шукаючи за чужими людьми. На відхідному енкаведисти загрозили, що прийдуть іще раз на ревізію і, якщо когось зловлять не приголошеного, розстріляють усіх, включно зі «стариком» (це стосувалося до митрополита Кир Андрея Шептицького).

На подвір'ї ми побачили сліди вибухів запальних бомб, які гасили мешканці св. Юра приготованим піском. Було велике щастя, що ні одна запальна бомба не впала на храм і палату.

Нас запровадили в підземні тунелі. Там сиділи якісь люди з дітьми, і всі були цікаві, що діялося у Бригідках в останні дні.

До нас підійшов о. д-р Костельник і розпитував про долю свого сина, якого теж арештувало НКВД. Я сказав тільки те, що молодий Костельник сидів у тюрмі на Замарстинові, але й така скупа вістка врадувала батька.

Ми оповіли про розстріли всіх в'язнів, трупи яких були завалені в усіх пивницях і закриті у великих ямах на подвір'ї, і що підпільники змогли звільнити не більше, ніж п'ять або шість сотень, коли НКВД опустило вранці тюрму. Наша розповідь зробила потрясаюче і пригноблююче вражіння на слухачів, які навіть не думали, що таке жакхливе вбивство могли доконати московські комуністи.

Отець Костельник і деякі інші священики та монахи розпитували про подробиці в тюрмі, а найбільше той цивіль, який, на мою думку, міг бути із СБ ОУН. Ми оповідали, сидячи на землі, бо стояти не мали сил. Може, так довго ще були б оповідали, аж котрийсь з отців звернув увагу, що ми голодні, бо наші голоси були дуже ослаблені. Коли довідалися що нам нічого не давали їсти, ані пити від неділі, то всі заахкали й заметушилися, щоб нам приготувати перекуску.

Незадовго монахи принесли нам чай у філіжанках, по одному яечку й булці.

Я ледве міг утримати філіжанку в руках і ніяк не міг проковтнути шматочка булки. Уста висохли, зуби повилазили з своєї осадки й боліли при кусанні. Хтось порадив, щоб ми наперед випили чай, а опісля потрошки їли булку.

Ще довго ми оповідали про тюремні події, подавали прізвища в'язнів, які з нами сиділи. В розмові ми довідалися, що НКВД шукало по місті і в приміщеннях св. Юра за в'язнями, які нібито втекли з тюрми. Щойно пізніше виявилось, що із Бригідок дійсно втекла понад сотня в'язнів уночі з понеділка на вівторок, коли НКВД опустило тюрму.

А було це так. Кільканадцять кримінальних в'язнів, які послуговували на коридорах тюрми, тієї ночі перші вийшли із своєї камери на коридор підійшли до жіночих камер і наказали через віконце:

– Паненкі, зберайцесен! (панянки, збирайтеся!). За короткий час ті послугачі прийшли з ломом і виломили двері кількох камер, в яких сиділо приблизно по 35 жінок. В'язні поінформували їх що НКВД втекло з тюрми і щоб скоро виходили на місто. Це діялося після півночі. В тому самому часі всі інші камери пробували розбити двері з середини, але це тривало кілька годин, і ледве деяким камерам вдалося це зробити. Коли в'язні почали виходити на подвір'я тюрми, надворі вже дніло, й саме в той час енкаведисти вернулися і вогнем з автоматів загнали всіх до камер. А все таки понад сотня жінок і деяка кількість чоловіків встигли схритися під прикриттям ночі (їм розбили двері зараз по півночі) в місті. Тож саме за тими в'язнями шукало НКВД у приміщеннях святого Юра.

Довідавшись про це, ми хотіли опустити підземелля св. Юра, але нас не пустили.

Я попросив Вітеркуша Володимира, щоб пішов до Бригідок (він найкраще фізично почувався) й перешукав камери, може хтось непомічений і немічний лишився та потребує помочі. Вітеркуш радо пішов. Він вернувся, може, за годину і сказав, що вся тюрма у вогні, деякі будівлі розвалені й, на його думку, під тюрму були заздалегідь підкладені часові бомби, які вибухли вже після нашого виходу. Таким чином НКВД хотіло затерти сліди ганебного й нечуваного злочину над безборонними в'язнями.

Городецькою вулицею все ще відступала червона армія. Мешканці дивувалися, скільки то тих большевиків набралось в прикордонній смузі.

Вночі ми самі сторожили й були чуйні на небезпеку, якщо б під св. Юр підходили большевики з метою ревізії – тоді нас мали вивести непомітно в город.

В неділю досвіта мене змінив на варті хтось із друзів. А тому, що я не хотів спати, вирішив зайти на вул. Лонцького, де містилося т. зв. «спецотделение» НКВД. Мене весь час тягнула туди якась сила, і я пішов просто зі стійки.

На дворі сіріло, й поки я зайшов до Політехніки, сонце почало сходити. На вулицях міста не було видно ні зайвої душі. По дорозі я не стрінув ані авта, ні доріжки, трамваї теж не ходили. Я відчував страх, наче б опинився у вимерлому місті. До мене не долітали жодні звуки, тільки спів пташин, які

вітали сходяче сонце.

З вулиці Лева Сап'іги я звернув на Лонцького, з якої брама до тюрми була відкрита.

На подвір'ї під муром на правому боці лежало дуже опухлих і скривавлених п'ять або шість трупів, над якими роїлися мухи. Я вирішив зайти до бюр, де відбувалися допити в'язнів, і мав надію знайти документи в нашій справі. Ішло мені про те, хто міг мене здеконспірувати в тюрмі. Про це можна було довідатися з документів у моїй справі. Та я дуже розчарувався, коли у всіх бюрах не знайшов навіть зайвого клаптика паперу. Всі шафи й шухляди були порожні.

Я перейшов до нового будинку, в якому містилася тюрма. Камери були порожні. Виходячи на подвір'я, куди нас вели на прогулянку, я мусів перейти попри дижурну залю. Її двері були навстіж розкриті, й на вид жакливого образу я задубів. Заля була завалена трупами, скиненими на купу до висоти півтора метра. На верху тієї страшної піраміди лежала молода жінка, напівгола. Ясне довге волосся розсипалося в неладі, лице як з білого мармуру (не було опалене сонцем), а голі груди були розтяті. Я догадувався, що цю жінку постигла страшна смерть і наприкінці вона була насаджена на сам вершок скирти трупів, як самоцвітна корона на глум насилля й мордування московсько-большевицької влади двадцятого століття.

З купи трупів виставали де-не-де голови, й які свідчили, що замордовані були в'язні із зарослими бородами, а теж люди, приведені зі світу, бо лиця їх були обголені й засмалені сонцем.

Я стояв, як укопаний, годі було рушити ногами, але думка працювала. Дивився на тих трупів і думав, що не багато бракувало, і я так був би лежав між ними, холодний, байдужий до всього, як оце ті переді мною. Серце стиснув біль і жаль що не стало тих людей, які не дочекалися стрінуті волі. Я почував себе, немов би винним перед ними, чому я мав щастя втішатися волею й життям, а не вони?

Я намагався розпізнавати обличчя, але нікого не пізнав. Думкою молився за їхні душі і просив Всевишнього нагородити їх вічним щастям за їхні муки на цьому світі.

Я вийшов на велике подвір'я, де нас виводили на прогулянки за загороною з високих дощок. Під муром були сліди паленого паперу, а ближче виднів викопаний рів. Я підійшов до нього і побачив знову трупів на дні ями, яка мала форму довгого прямокутника, завширшки два метри, а довжини на кільканадцять метрів. З одного кінця прямокутна яма була засипана свіжою землею до такої міри, як була виповнена трупами. До кінця ями від трупів було порожнечі ще на яких чотири метри. Трупи помордованих вказували, що це були люди зі світу, не з тюрми. З тим образом я відійшов з тюрми на Лонцького.

Вертаючись до св. Юра, я теж не зустрічав нікого по дорозі. Вернувшись до св Юра, оповів всім, що побачив на Лонцького, і вкортці мене повідомив один монах, що для нас буде відправлена Служба Божа в каплиці. Туди мене завели, і я вперше на волі, на Службі Божій, подякував Богові й Матері Божій за опіку наді мною.

Зі Служби Божої ми пішли на сніданок, який приготувляли монахи. Один із монахів оповів мені, що їхні запаси майже вичерпані, й вони не знали чи ті рештки нам давати, чи тримати на тяжчі часи. З тією думкою пішли вони порадитися до Митрополита Кир Андрея, який відповів так:

– Брате, дайте їм те, що маємо в запасах. Як будемо голодувати, то всі разом. Вони (тобто ми, в'язні) й так натерпілися багато.

– Кажу вам, – продовжував монах, – наш Митрополит то свята людина. Ви певно не знаєте, що коли ви вчора застукали до брами, то ми боялися вас пустити через пересторогу НКВД, яке заповіло, що якщо знайдуть когось із неприголошених, то всіх постріляють разом із Митрополитом. Тому ми знову радилися з їх Ексцеленцією, що нам зробити? І Митрополит так відповів:

– Пустіть їх, вони потребують нашої опіки. Що буде їм, то буде й нам.

По сніданку один монах повів мене до палати й показав мені велику бібліотеку. В мене було велике бажання, хоч би здалека, побачити Митрополита, але я не мав відваги про це просити.

Решта дня пройшла у підземеллях а після півночі я знову був на стійці і чекав, коли вже врешті прийдуть німці.

Я ходив по подвір'ї коло школи, то заходив до городу і глибоко вдихав свіже повітря, аж діставав завороти голови. Тіло було ослаблене, але духовий стан був піднесений, і я все ще думав про минулі дні в тюрмі й події, які видавалися мені наче страхітливий сон. Я думав про прихід німців і не дуже багато сподівався від них, бачачи їх поведінку в Генеральному Губернаторстві. Думав про Івана Климова й інших друзів і не знав, чи стріну когось із них, чи живуть, чи може, загинули в підпіллі або тюрмах. Серед таких роздумувань я не спостеріг, щоб тієї ночі відступала червона армія. Остання група переїхала танками десь опівночі, й потім настала повна тиша. Я вийшов на вулицю Петра Скарги.

37. НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАПОР

Поволі сходив кам'яною вулицею вниз до Городецької. На небі зорі блідли, а там десь поза Оперовим театром рожевіло небо. З боку Янівської доносилися звуки моторів. «Німці надходять!» – подумав я.

І не довго треба було чекати. З Городецької на Петра Скарги вийшла група людей і, коли зблизилася, я з-за рогу кам'яниці пізнав німецькі однострої. Я не відважився вийти їм назустріч, бо могли мене взяти за шпигуна.

Група вояків із кулеметом на плечах увійшла однією брамою в сад Свяююрської гори й обходила катедру з боку від Городецької вул.

За Городецькою десь від вул. Янівської засвітилася зелена ракета. На дворі вже дніло.

З вул. Бема через Городецьку на Петра Скарги маршувала сотня в повному бойовому виряді. Відгомоном лунали вояцькі тверді кроки на порожніх вулицях. Сотня маршувала під гору і ще не дійшла до місця, де я стояв на хіднику, як із кам'яниць і бічних вулиць почали виходити мешканці міста. Все, що жило, вийшло дивитися на німців. Заповнили весь хідник. Я стояв серед маси народу, почувався дивно чужий і не знав, що із собою робити.

Колона війська зрівнялася зі мною. Напереді йшов молодий щуплий вояк із пістолем при боці, задивлений на храм св. Юра. З боків посипалися на вояків квіти. Вояки хапали їх і закричали «Слава Україні!».

Я остовпів. – «Хитрі німці, знають, як собі прихилити мешканців міста!» – подумав я і був нерадий, що дівчата кидають їм квіти.

Не зчувся, як товпа народу рушила мене з місця, і я проти волі плив у людській течії, яка побіч вояків посувалася під гору. Вдивляючись у плечі молодого старшини, що провадив сотню, я таки добре позлостився, коли побачив, що до нього енергійно приступила молода панна і вручила йому китицю червоних троянд. Він пристав, привітався й поцілував панну, яка дотримувала йому кроку.

Цей випадок я оцінив як аморальний. Де ж таки, українська дівчина цілується з німецьким вояком, ще й публічно!..

Вояки із закованими рукавами, засмалені сонцем й запорошені усміхалися з гордістю переможців і час від часу віталися «Слава Україні». Я навіть дивувався, що в них «л» не виходить м'яко, як звичайно в німців. Не «слява», а таки «слава». Люди теж кричали «слава», підходили до вояків, віталися на ходу, говорили щось, і я знову дивувався, що стільки українців знає німецьку мову.

Як м'яч на хвилях моря, я плигав під гору з народом і сам не знав, де та хвиля пристане. Закрутили трохи ліворуч, і перед нами вже було видно профіль головної брами св. Юра. А на горі, десь з Єзуїтського городу, від Міцкевича й від Матейки вулиць лавами сунув нарід до українського духового центру – св. Юра. Ким і чим зрушений цей нарід, як на команду, йшов з усіх сторін на гору св. Юра? Всі йшли з вірою, що там знайдуть те, чого шукають. Так і ми перед двома днями йшли теж із Бригідок під покров св. Юра.

Я звернув погляд на головну браму св. Юра й саме в ту мить над брамою розвинувся синьо-жовтий прапор. Великий і новий повис на щоглі, що була прикріплена на вершку брами. Колона війська підходила під браму. Напереді хтось подав команду і у відповідь ціла сотня в один такт сильно вдарила чобітьми об брук вулиці й усі вояки витягнулися на «струнко» звернули свої погляди на український національний прапор – по військовому віддали йому честь.

Ще одна несподіванка, яка заскочила мене: німці віддали почесність українському прапорові! В мене гнів на німців за Карпатську Україну почав дещо відходити, але не було віри, щоб німці могли бути добрими союзниками України.

Колона війська ввійшла в браму св. Юра і заховалася за нею. Меси народу теж влилися через браму, як сильні хвилі ріки, пориваючи мене немічного, розгубленого через перехід брами. Нарід завирував, як бурхлива вода на оболонях, і зупинився. Замала була площа, щоб усіх помістити...

Нагло до мене долетіли різкі слова української команди... Я сам собі не вірив, чи це тільки причувається, чи дійсність. Я відчув, що в мене росте сила, разом із цікавістю, тож почав пропихатися до того війська в німецьких уніформах.

Ось уже недалеко, ще кілька кроків і стану близько молодого командира, який давав своїм воякам розпорядки українською мовою... Де я чув той голос? . .

Нарід стіною стояв поза мною, а я, як зачарований, вдивлявся у плечі командира й повільними кроками зближався до нього. Чи Роман, чи тільки подібний голос?.. Я простягнув руку, щоб його торкнутися, бо все ще мені здавалося, що це кошмарний сон... Командир випадково, чи відчув мій погляд, відвернувся, й наші очі стрінулися. Його погляд був скупчений, навіть різкий, але тільки на

мить, а потім розсміялися скорше ніж ворохнулися уста. З розкритими раменами він підступив до мене, обняв і поцілував. Усе ще тримаючи мене двома руками за плечі, вдивлявся в мене й тоді вимовив моє ім'я:

– А ми тебе вже поховали! – Уста у нього сміялися, але не вдалося йому скрити сльозинки.

Так само як тоді, у Грубешові, коли прощав мене на невідоме. Тоді був у нього погляд сумний. Сьогодні радісний, але та сама сльозинка.

– Романе, як я тішуся... – це все, що я міг сказати на привітання.

– Ти мусиш негайно, як приїде Ленкавський, зголоситися до нього і викреслити себе з реєстру упавших, а свою фотографію забрати з архіву... Нам донесли, що ти згинув, – говорив Роман Шухевич і забув, що рядами стоїть його сотня. – Вибач, я мушу хлопців звільнити.

Звернувся до свого вояцтва й давав кінцеві розпорядки. До мене приступив один із вояків, молодший Свистун з Ордова, і ще декількох моїх знайомих.

– Романе, що це за військо? – я не міг втерпіти з цікавості.

– Це зав'язок майбутньої Української Армії, – твердо і з переконанням сказав Шухевич.

В той час до нього підійшов молодий, стрункий чоловік, що ростом нагадував Івана Климова. Він при виструнченій поставі подав Романові якусь довгу кличку. Я з дискретності відвернувся, щоб не чути організаційних таємниць. Обидва про щось коротко поговорили, а тоді Роман представив мені його як «Ігор». Я догадувався, що це міг бути провідник ОУН на Львів, а, може, Львівську область.

Насувалося мені багато питань, але цього всього годі було сказати нараз. Та більше говорив Шухевич, а то й доручав.

Він вимагав від мене, щоб я став тимчасовим комендантом міста й організував команду. Постійна команда є визначена і, на її чолі стоїть Євген Врецьона.

Я ніяк не міг погодитися на таке велике, хоч тимчасове становище, тож щиро просив Шухевича, щоб призначив когось іншого, військового.

– Тобі у всьому допоможе Ігор! – наполягав на своєму Шухевич.

Я все таки не погоджувався й заявив, що не почуваюся на силах піднятися того діла.

Ми погодилися, що я мав згодом підібрати відповідну людину на тимчасового коменданта міста Львова, а Роман Шухевич її затвердить.

– Треба щось сказати до народу, – почав Шухевич, – найкраще, як би ти поінформував людей, що буде проголошена українська держава, що постане уряд і щоб усі помагали в розбудові молодій державі.

І до того я не мав відваги. Перед собою я ще в житті не бачив стільки скупченого народу. Я просив, щоб він сам сказав щось до людей.

– Тобі зручніше, всі бачать, що ти вийшов із тюрми. До твоїх слів поставляться з довір'ям. Мене можуть прийняти як німецького вояка.

Не було ради, я відійшов від Шухевича трохи вбік і почав говорити. Говорив коротко. Коли я сказав, що буде проголошена українська держава – нарід оплескував довго цю радісну вістку. В той час я мав нагоду побіжно впорядкувати в голові кілька думок. Я закінчив тим, щоб усі здорові, здатні носити зброю, військові й не військові чоловіки готові були на все, якщо того вимагатиме українська справа.

Я чув, що на лиці був червоний і спітнів із поденервовання.

Ігор познайомив мене із Стариком, який був із цілою групою членів ОУН. Старик мав мені допомагати людьми, інформаціями щодо організування тимчасової команди. Шухевич піддав думку, щоб якнайскорше опанувати місто й навести порядок. Тож ми зарядили негайну реєстрацію всіх військовиків, старшин і підстаршин.

Через годину Роман Шухевич знайшов замордованого свого брата Юрка на Лонцького в незакритій ще ямі.

Старик із людьми розклали столик на подвір'ї і почали реєстрацію військових чоловіків. Реєстровані переходили на друге подвір'я (перед школою), і я знову мав до них коротку промову, зв'язану з моїм пляном щодо забезпечення цілого міста перед всякими несподіванками з боку поляків. Сам я не мав військового нормального вишколу, не знав добре міста і його стратегічного розташування, але добре пам'ятав події з першого листопада 1918 р., прочитані у книжці Кузьми «Листопадові дні».

Тож кермуючись критичними зауваженнями автора з листопадових подій, я вважав за доцільне вислати окремі групи із призначеним комендантом на такі головні пункти міста: головна станція, залізничні верстати, Підзамче, Арсенал, газівня, електрівня, водопроводи, поштовий дім, ратуша, й більші будівельні об'єкти міста.

Кожному такому відділові окремі члени ОУН, якими диспонував Старик, роздавали зброю із советських магазинів, а я подавав основні напрямні, в чому суть безпеки міста. Відділи мали у своєму складі від дванадцяти до сорока осіб, залежно, на який пункт були призначені.

Коло мене були приявні військовики, які знали місто, і за їх порадою я давав інструкції. Нікому не перешкоджало те, що я був відносно молодий, жалюгідно презентувався своїм зовнішнім виглядом в'язня, не голеного, не стриженого й у брудних та пом'ятих лахах. Приявні знали, що цей обов'язок на мене наклав командир Українського Легіону, сотник Роман Шухевич, а свідомість людей, що в місті стаціонує добре узброєна сотня Легіону, давала більшої певності українському становищу.

Всі раділи, що буде проголошена українська самостійність, що творитиметься український уряд. Не було в той час ні політичних противників українського націоналізму, ні старших і молодших, досвідчених чи менше досвідчених, усі почувалися дітьми однієї України і всі без винятку хотіли служити своїй вітчизні, не зважаючи на те, хто дає почин подіям історичного значення. Грядуча велика хвилина наказувала всім українцям: одним фронтом іти до найвищої мети – волі України.

Коли я говорив до формованого відділу й вислав його на призначене місце, я почув за собою знайомий голос: «Федоре!»

Яка була для мене радість, коли я побачив за собою худого і без зубів, але підголеного й в елегантному убранні Омеляна Матлу, якого забрали з нашої камери на Замарстинові ще перед моїм відходом на Лонцького.

Ми привіталися, як брати, поцілувалися й довго гляділи собі у вічі.

Він урятувався з-під трупів на Лонцького ще у вівторок рано, тобто 24-го червня.

Я даліше зарядження відділами передав Старикові, а сам почав розмову з Омеляном Матлою про це, щоб він прийняв пост тимчасового коменданта міста. Омелян не погоджувався, але я оповів про вимогу Р. Шухевича, що маю повноважність від нього підібрати відповідного коменданта. Тому що він поручник польської армії, на такий пост надається як військова людина, обізнана з положенням міста, має знайомих людей у місті і його ім'я є відоме через брата Зиновія, судженого на кару смерті 1934 р. Омелянові я виявив своє правдиве прізвище і сказав, що я із Zenком сидів в одній тюрмі.

– Я все був переконаний, – усміхнувся Омелян, – що ти не є Федір.

Не довго вже мені довелося намовляти Омеляна. Він прийняв пост тимчасового коменданта міста без церемонії номінації, просто на підвір'ї св. Юра, який був свідком не одних історичних подій.

Свідками розмови було більше людей, жадібних до всіх новин, які були учасниками перших кроків організації української державности, української влади у Львові. Це були молоді студенти, старші військовики, які чекали тільки нових доручень, щоб могли щось корисного робити для України.

– Тепер маємо нового коменданта, – жартома я сказав до гурта людей. – Потрібно ще нам комендатури, відповідного приміщення.

Хтось зі студентів піддав думку, що добрим місцем на команду була б Львівська політехніка, й ми пішли під Політехніку. За нами невідривно йшли студенти, на яких, як сказав Старик, можемо покладатися.

Серед тих студентів був один брюнет, низького росту, якого я першого пізнав у забудованнях св. Юра ще попереднього дня, в неділю. Велика шкода, що я не пам'ятаю його прізвища. Він мав великі організаційні здібності, бистрий дорадчий ум і мені в тих перших днях знаменних подій багато поміг.

–Об'єкт завеликий, можуть зайняти німці для своєї армії, – висловив я думку про Львівську політехніку.

–Дім Сакракерок, – сказав брюнет, – буде найкраще надаватися.

Й ми гуртом пішли до дому Сестер Сакракерок. Брюнет сам полагодив формальності з начальною ігуменею Сестер Сакракерок, і ми зайняли одно крило дому, в якому містилася школа.

Я з дива не міг вийти, як то сталося, що за не цілих дві години ми мали сяк-так улаштовані бюро. Стояли бюрка з писальними чашинами, деє появились молоді панянки-машиністки. Було дві пані, перекладачки на німецьку мову, одна з них старша пані Гусаківська. Десятки молодих студентів готові були виконати кожний наказ команди.

Головний голос мав О. Матла, з яким ми все обговорювали про розподіл певних відділів та призначення начальників відділів. Мене переслідувала настирлива думка довідатися про долю його сестри Оленки. Так кортіло мене запитатися Омеляна про неї, але якось не випадало в такі поважні хвилини турбуватися незнаною дівчиною, яка мені ввижалася ще від часу тюрми в Равічі, де я мав нагоду пізнати Zenка Матлу. Тоді не одного із в'язнів жартома називали майбутнім швагром Zenка. Звісно, про Оленку тоді вже часто говорилося, і всі пророкували, що Лемик Микола має найбільші можливості стати швагром Zenка.

Нашвидку ми створили такі відділи: господарський, що його очолив Пасіка (швагер Равлика І.) і до якого належало урухомити все життя міста: транспорт, світло, газ, водопроводи, прохарчування населення й т. п.; мешканевий – на чолі з тим брүнєтом, прізвища якого не пам'ятаю, і карний, очолений Данилюком.

Кожний із начальників мав право мати своїх підреферентів для окремих справ, залежно від потреби. Всі підлягали безпосередньо Матлі, а я був наче б його заступником. Ніхто того ясно не сказав, але коли Матла виходив із бюро, то дав мені напрямні, що треба зробити, і всі в бюрі мене вважали за заступника.

Тяжко мені було зрозуміти, як населення міста так скоро довідалося про команду міста, перед якою стовпилося багато людей. На брамі стояли озброєні вартові і пропускали до команди тільки тих, що хотіли поладнати деякі справи.

До бюро увійшов німецький старшина в асисті ще двох вояків і повідомив, що населення мусить здати всі свої радіоапарати на один збірний пункт. Ми просили, чи не можна того розпорядку пристосувати тільки до підозрілих у комунізмі осіб. Та старшина такого розпорядку не міг змінити, бо він був висланцем від гол. квартири фюрера. Ми погодилися на прохання старшини відбирати радіоапарати в нашій команді, з думкою робити можливі винятки, якщо йде про українців.

Не минуло багато часу, як до команди почали люди приносити свої радіоапарати. За окремими дозволами команди багато українців забиравало свої апарати додому. Ми це робили з певним ризиком, але в разі потреби мали ручитись за тих людей.

В тому часі рівночасно організувалися в місті комісаріати української міліції. Тією справою займався О. Матла, й він назвав мені деяких комісарів: сот. Огоновський, пор. Левицький, сот. Харкевич й ін.

До команди приходили часто зв'язкові від різних пунктів, де стояли наші залоги, із зголошенням випадків крадіжів чи розбиття магазинів місцевим шумовинням. Команда кермувалася тим, що все добро, яке було державним за советів, належить тепер до української держави, тож потрібно його зберігати й охороняти. Хоч озброєні стежі, із синьо-жовтими опасками на руках, густо проходилися вулицями, то все таки не вдалося вповні перешкодити розтягуванню майна зі складів і магазинів.

Із розбитих баз усі запаси ми звозили на команду і з харчів сухими пайками приділяли для міліції і на ті пункти, де стояли наші залоги.

Люди дивувалися, що на базах було так багато всяких харчів, високоякісних виробів консерв, чаю й кави, цукру, борошна і всяких круп тоді, коли для населення майже нічого не лишалося: за всім треба було вистояти в довжелезних чергах. Виходило, що ті бази були розподільними для високої класи партійців і НКВД, влади «рабочого класу». Ось такою була московська комуна.

Від першого дня нашого урядування в домі Сакракерок почали приходити мешканці міста, які постійно жили з дітьми у вологих сутеренах. Вони просили дозволу зайняти горішні мешкання, які опустили большевицькі вельможі, втікаючи на схід. Наша команда давала такі дозволи на письмі до часу, поки мешканеві справи не перебрала на себе новоорганізована домоуправа. Всі ті родини були дуже вдячні, і в той спосіб ми дали їм рекомпенсату за довгі роки тяжкого життя в сутеренах, де діти часто набиралися туберкульози й ревматизму.

Ще першого дня нашого урядування до команди зголосилися на побачення зі мною моїх двох найкращих друзів. Вугляр (правдиве прізвище Володимир Лобай) і Микола Свистун. Це була радісна хвилина для нас.

– Привіт від Івана Климова, тепер «Легенди», – сказав Вугляр, – він завтра тебе відвідає.

– Я казав, Бодю, що мої черевики тебе винесуть із найгіршої халепи! – говорив Микола Свистун і приглядався до своїх черевиків на моїх ногах. При тому він широко усміхнувся та поглянув на мене з-поза грубих рогових окулярів.

– Богдане, – почав Вугляр, – але гардероба на тобі заслуговує на співчуття, тож маєш на початок. – При тому він витягнув якийсь банкнот і впхнув до моєї кишені.

– Ти вічний «Ходя» – (часто мене кликав так Свистун через мою подібність, як він казав, до китаїця) – і я був би скнира, якщо б не дав тобі на штани, які конечно треба змінити. Мої черевики далі носи, вони ще міцні, можуть тебе, не дай Боже, винести і з німецької халепи.

Приємно ми провели нашу першу зустріч. Це ж двоє моїх найкращих друзів, які поза боротьбою з ворогами України нічого більше собі не бажали. Серце раділо на згадку про Івана Климова, який живий і здоровий мав прийти до мене наступного дня.

38. АКТ 30-го ЧЕРВНЯ

Того пам'ятного понеділка 30-го червня ми всі працювали в команді, і ніхто з працівників не думав іти додому, з уваги на війнятковий стан у місті. Десь біля 10 год. вечора нас повідомив Чорнявий, що зараз надаватимуть через радіо важливу подію. І дійсно, за пару хвилин ми почули в радіоапараті приблизно таке повідомлення:

«Увага, увага! Говорить Львів! Подаємо до відома всьому українському народові й цілому світові, що «волею Українського Народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України...»

Тяжко описати радість присутніх, які собі здавали з того справу, що це хвилини великої історичної ваги. Того роду повідомлення з радіо рідко яке покоління має змогу слухати, а ще по стількох роках неволі. Самий тільки факт, що вже першого дня вмаршу німецької армії до Львова існувала українська організована сила, ОУН, яка діяла послідовно, не зважаючи, якою буде німецька реакція, додавав усім сил.

Населення Львова бачило вперше явну організовану силу ОУН, яка мала свою головну квартиру в будинку «Дністра» при вул. Руській, і хоч не всі були націоналістами або прихильниками ОУН, то кожний український патріот радів Актом 30-го червня й готовий був даром допомагати в адміністрації. Це було видно з того, як до команди зголошувалися різні люди з різними фахами й хотіли стати до праці, не питаючи за платню. Це було велике духове піднесення народу, який знав, чого хоче й що має робити для великої справи.

Правда, що у Львові скоро появилися із Кракова теж члени ОУН з-під проводу полк. Мельника і внесли деяку дезорієнтацію своїми груповими міркуваннями щодо Акту відновлення Української Державности. Самий факт розбиття ОУН у Кракові сумно подівав на багатьох людей, але це не мало жодного впливу на духово-ідейний стан населення. Акт 30-го червня дійшов до свідомости кожної людини, включно з учнями народніх шкіл.

Наступного дня приступив до мене Пасіка й, перепрошуючи, що мішається в мої приватні справи, сказав:

– Друже коменданте (цього «коменданте» я ніяк не міг собі засвоїти), я хочу вам позичити свої штани, бо ваші закороткі, а сорочку подарую. Ви знаєте, які бувають люди, а ще й коли дивляться на людину на такому пості, як ви, можуть різно думати. Ви не гнівайтесь, я це говорю від щирого серця. Тим своїм щирим словом Пасіка викликав у мене велику симпатію. Я вперше після виходу з тюрми звернув увагу на свою гардеробу. І мені властиво стало неприємно за себе самого. Бо справді виглядав кумедно.

Я не гаяв часу. Пасіка мав уже із собою штани й сорочку рожевого відтінку, тож я швидко переодягнувся, навіть поголився бо і про бритву та мило не забув добрий друг. Він знав, що я у Львові не маю родини, тож сам мені допоміг.

Коли я бритвою стяв досить щетинясту бороду, вигляд мій дуже змінився. Чиста сорочка й нормальні випрасувані штани зробили з мене «елегантним», це видно було у дзеркалі, і я вголос розсміявся до Пасіки.

– Тепер ходімо, – жартував Пасіка, – я поведу вас по бюрах і познайомлю з людьми, а то можуть вас викинути з команди, як чужу зухвалу людину.

Ми, жартуючи, пішли по бюрах. Працівники вдоволено вітали мене і з їх обличчя я впевнився, що їм наче тягар впав із грудей. Певно їм було неприємно через мою тюремну гардеробу. В тому була моя вина, що якимось не подумав про себе скорше, але з першого дня навалилося стільки роботи, що за неї світа Божого не бачив.

Господарський референт попросив мене до мого бюра і приніс сніданок – чай і булку з маслом. На мій запит, де він це дістав, відповів, що той чорнявий із Юра й тим разом про мене не забув. Добра людина той чорнявий, він, як та господиня, про все дбав у команді.

Того ранку приходили з комісаріятів по харчовий приділ. Чорнявий перевіряв стан людей і приділював сухі харчі, яких уже було доволі на складі з порозбиваних баз.

До команди прийшов один пан із Юра й чорнявий мене з ним познайомив. Не пригадую собі його прізвища, пам'ятаю тільки, що він мав теж якимсь відношення до театру й артистів, які мешкали в околиці. В розмові він мені натякнув, що в мешканців Юра вичерпалися харчі. Мені стало дуже прикро, що я скорше не подумав про це. Я мерщій наказав навантажити віз усякими харчами, які тільки знаходилися в команді на складі, й попросив Кобилка, щоб усе це завіз до св. Юра. Тим паном я переказав, щоб прийняли там це, як мізерний реванш від в'язнів, які завдячують багато мешканцям св.

Юра. Ще того самого дня прийшов той пан вдруге й передав подяку від їх Ексцеленції Митрополита Кир Андрея.

– Ті харчі дуже пригодилися, – говорив пан, – бо ввечорі мали бути якісь поважні гості, а їх нічим прийняти. Тепер клопіт упав з голови.

Чорнявий знову приніс мені чай і булку та сказав, що це приготують Сестри Сакракерки. Я подумав, що вони теж не дуже багаті в харчах, тож просив чорнявого, щоб мене сконтактував із сестрами, якщо це можливе. Незабаром чорнявий прийшов з одною сестрою, яка розмовляла польською мовою із французьким акцентом. Я подякував їй за сніданок і просив, щоб принесла якийсь посуд на цукор. Сестра принесла горнятко на каву. Я засміявся й післав чорнявого принести щось більшого. Він вернувся з мидницею.

– Це вже краще. Візьміть, насипте цукру, – сказав я до чорнявого, – додайте ще щось потрібного з харчів і занесіть сестрам.

Після того прийшла мати-ігуменя в асисті двох сестер подякувати за харчі. Я просив їх, щоб зверталися до нас по все, що їм буде потрібно, українська влада допоможе їм у кожній потребі.

Того дня приходили делегації із провінції, міські, шкільні, «Центросоюзу», жіноча й інші. Делегати з «Центросоюзу» просили про формальний дозвіл відновити кооперативну торгівлю, а головно продукцію м'яса і хліба. Вони дозвіл дістали й зобов'язалися кожного дня доставляти команді хліб і ковбасу на стан усієї міліції.

Із провінції делегати вітали українську владу і просили поради відносно колгоспів та жертвували від себе господарські продукти і рекрутів до Української Армії.

Делегати від українського шкільництва, на чолі, правдоподібно, із проф. Крип'якевичем, а було їх трьох, прийшли до команди в той час, коли комендант О. Матла був на відправі з комендантами комісарятів міліції, тож мені порадили, щоб я сам прийняв делегатів.

Це були старші поважні професори-науковці, і я мав свого роду страх, як буде відбуватися їх розмова зі мною, молодим, малодосвідченим у таких справах, як майбутнє українське шкільництво. Тож, приймаючи поважну делегацію, я просив щоб сказали мені свій плян у головних зарисах, як вони собі уявляють організувати українське шкільництво. Йшла мова про народні й середні школи.

Я з увагою вислухав делегатів і заявив, що їх плян дуже добрий і відповідає вимогам української держави, а при тому висловив думку, що немає нічого на перешкоді організувати українське шкільництво, яке принесе для української справи велику користь, і що команда тимчасовий дозвіл дає, а вкоротці тими справами буде керувати міністер дотичних справ. Пасіка протоколував нашу розмову, а, прощаючись, делегати висловили свою подяку за їх вислухання й заявили, що зі свого боку будуть допомагати всіма засобами українській державі.

Припускаю, що першого дня, тобто в понеділок, 30-го червня, існування тимчасової команди було відоме всьому населенню міста й околиці, тому всі зверталися до нас за різними порадами. Це була перша організована мілітарна сила в місті, яка зі зброєю в руках обсадила всі найважливіші його пункти. Вже в наступних днях була зорганізована адміністрація посадника міста Львова в ратуші, діяв Провід ОУН на Руській вул.

Останньою була делегація українських студенток вищих шкіл, дуже численна, на чолі якої стояла панна Яворська. Її прізвище я запам'ятав тому, бо з нею зустрічався ще кілька разів. Була вона висока ростом і дуже активна в ОУН. Питання стояло, які завдання українських студенток у молодій українській державі. Тема широка, й не можна було відповісти кількома реченнями, тому ми постановили, що це питання з'ясуємо на окремих ширших сходах студенток.

* * *

До дверей бюро хтось постукав. На прохання ввійти, двері рвучко відчинилися і Іван Климів, як завжди, скромно й на струнко привітався: «Слава Україні!».

– Друже Провідник, я не виконав наложеного на мене завдання, двох згинули в бою, один пропав безвісти, а решта попала до рук московського НКВД.

Іван приязно усміхнувся, поцілував мене і говорив:

– Моє серце чуло, що ти живеш, хоч ми мали відомості, що вас усіх із Сокальської тюрми вивезли в ліс і постріляли.

За ним стояв невідлучний Володко Лобай-Вугляр, із яким я вже бачився попереднього дня.

– Вам фотографію зробити – то була б гарна, тішитесь собою, як діти, от революція цілком на пси зійшла! – жартував Вугляр.

Ми посідали, й Іван відразу приступив до ділових справ, бо, як казав; «ти багато не знаєш

новин». Вісті були грізні й невеселі. Степан Бандера вже в той час був під домовим арештом. У Берліні казяться із приводу відновлення української держави. Провід ОУН приготований на ліквідацію українського уряду, й тому частина членів ОУН не виходить із підпілля. Треба приготуватися до боротьби з німцями. Частина членів, яка бере явно участь в уряді й адміністрації, є приготована на арешти й готова понести всю відповідальність за Акт 30-го червня. А наразі організовані Похідні групи ідуть маршем на східні області України.

Так побіжно мені передав Іван Климів невеселі новини. Хоч я німцям не вірив ще від часів Карпатської України й думав, що українська держава не проіснує довго, але зі слів Климова виходило, що вже треба приготуватися до боротьби з німцями. Найбільше переконливо говорив факт, що Бандера сидить під арештом. Іскорка моїх сподівань, що німці таки погодяться з доконаним фактом проголошення української держави і ліквідацію її перенесуть на значно пізніший час, після слів Івана погасла. На душі було тяжко. Підпілля, чергова боротьба з новим окупантом стояли переді мною як реальний факт. Климів ніколи себе й інших не потішав. До справи все підходив дуже тверезо й реально. Тому вже сумнівів у мене не лишилося жодних.

Я теж коротко, в загальних рисах переповів долю нашого Першого Пробойового Відділу, переживання в тюрмі, про чільних членів ОУН, з якими я стрічався, або про яких чув у тюрмі. Климів ставив питання про деяких членів, головню цікавився Гриневим й Арпадом Березовським. Наказав написати все про Арпада, про його переживання й поведінку взагалі, та списати всі прізвища членів ОУН, яких я знав і про які чув у тюрмі. Я погодився про все написати. Мене зокрема цікавили події у Кракові і Другий Великий Збір.

– Про це поговоримо іншим разом, – сказав Іван Климів. – Частина членів ОУН відійшла від організації (мав на думці мельниківців), в організації в середині зайшли деякі зміни. От, хоч би на привіт «Слава Україні» тепер відповідаємо «Героям Слава». Ти все відповідав «Вождеві слава» і тебе мали за мельниківця.

Я сміявся, бо для мене поняття мельниківець, чи бандерівець було зовсім чуже й незрозуміле. Мені відповідала концепція побудови української держави, незалежно від того, чи того німці хочуть, чи ні. ОУН ніколи не узалежнювала своєї політичної дії від зовнішніх чинників.

Зі слів Івана Климова ясно виходило, що ОУН продовжує свою незалежну українську політику, яка відповідає народові, чого я вже мав наявний доказ і міг переконатися зі слів згаданих різних делегацій з міста і провінції. Знаючи, що тій групі членів ОУН, яким акт проголошення відновлення української державності 30-го червня був осоружний, для мене питання «куди мені належати» зовсім не існувало. Коли б наприклад, під текстом проклямації відновлення української державності був підписаний полк. А. Мельник, а не С. Бандера, я з певністю був би пішов із групою полк. А. Мельника. Нас із львівської тюрми Бригідок вийшла не велика група, і всі так думали, як я.

Та крім питань внутрішнього порядку ОУН, я хотів теж знати, як собі давав раду Іван Климів на пості Крайового Провідника та що робив Вугляр?

– Брате, – відізався Вугляр, – не раз ми були на возі й під возом. Часто одною ногою стояли на другому світі і, як бачиш, «лихе не пропало». Ой, ще будемо бити німоту! – і при тому Вугляр аж затиснув зуби.

Це завжди в нього так бувало, коли він хотів підкреслити твердість своїх переконань.

– Володку, – це до Вугляра Климів, – розкажи йому про нашу пригоду з-перед трьох днів... Ні, краще вже завтра, бо нам треба йти.

Іван Климів запросив мене заскочити на вул. Руську до Проводу ОУН, питати за ним, і мене пропустять. Попрощалися словами «Слава Україні» й відійшли. Я затявся на слові «Вождеві...» і поправився «Героям слава».

Мене весь час зустрічали приємні несподіванки. Може це були речі нормальні, але для мене, колишнього в'язня все видавалося гарним, надзвичайним. І ось того вечора, коли я був під враженням зустрічі з Іваном Климовим-Легендою, до мене прийшов чорнявий і повідомив, що я вже маю свою квартиру, одну кімнату в домі Сакракерок, яку сестри влаштували, бо довідалися (напевно від чорнявого), що я спав на бюрку. Я радо пішов того вечора з бюра дещо скорше, щоб раз по-людському відпочити після всіх тюремних переживань, які ще страшними привидами блукали в моїй пам'яті, та по особливих переживаннях початків творення української державності.

Ясна, чиста кімната, одно ліжко з білосніжною постіллю й волохатий вовняний коц, який мені чорнявий подарував на мою власність, це все на мене гарно вплинуло, і я відчув радість у серці, що все таки є багато добрих друзів. Хоч усього кілька днів знайомства, одначе не забувають чимось допомогти. Яка шкода, що не можу пригадати прізвища чорнявого!

Того вечора я довго сидів на ліжку. Запах чистої постелі нагадав мені подібну обставину з 1939 р., коли ми верталися з тюрми в Седльцах, а Іван Климів запровадив нас кількох на нічліг до отця Чайковського в Сільці коло Кристинополя. Там теж я вперше по тюрмі спав на такому чистому ліжку.

Це заставило мене думати про Івана Климова, який усе дбав в першу чергу про друзів, а про себе ніколи. Для прикладу можна навести один випадок з Іваном Климовим, про який мені оповідав В. Стефанишин зі Сокаля.

Було це в часі польської пацифікації на ЗУЗемлях, коли польські карні відділи 1930 р. пересувалися від села до села й безжалісно фізично тортували свідоме українське населення. Тоді теж у Сільці спіймали Івана Климова й побили його до півсмерти. Люди думали, що Іван уже помер, а поляки взяли зомліле тіло і вкинули у криницю. Не один тоді заплакав друг, мати й сестра та сусіди. І сталося «чудо».

Не минуло два дні, як Іван з'явився в Сокальській тюрмі з харчовими передачами для друзів, які були арештовані. Між ними теж тоді сидів В. Стефанишин.

Климова питали, як він почувається, і як виліз із глибокої криниці? Іван навіть не хотів про це говорити, мовляв, нема про що. Як він виліз із тієї криниці, про це ніхто не знає. Так і тим разом, не хотів сам оповідати про пригоду в селі Жовтянцях, а казав це переповісти Вугляреві.

Я вдячний був чорнявому й сестрам за кімнату, ще вигребував якісь старі спомини про Івана Климова і з тим заснув. При черговій зустрічі з Вуглярем я вимагав оповісти мені пригоду із Жовтянець. Ось як оповідав Вугляр:

«Ми ніколи не загірли більше місця, як один-два дні. Для нас ночі були повні роботи, маршів по всіх областях України, від Полісся на півночі аж до Карпат на півдні. Під прикриттям ночей ми переходили з пункту на пункт, скликали організаційні відправи, давали інструкції, накази. Це все зводилося до підготовки кадрів і населення до нової історичної хвилини української історії.

Було різно. Та ми мали щастя, хоч не раз ризикували й переїздили потягом, у якому відбувалися контролі залізничного НКВД. Ми так зручно маневрували в потязі, що нам завжди вдавалося оминати контроль. Хоч мали підроблені пашпорти, то все таки краще не пхатися біді в очі».

«В половині червня 1941 р., – продовжував Вугляр, – ми були на Волині в околиці Луцька. Із-за кордону від Проводу ОУН Іван Климів отримав кодованого грипса, в якому повідомлялося про можливий вибух війни з большевиками у другій половині червня. До дня 22-го червня було побажаним, щоб Іван Климів був у Львові на своїй квартирі.

Тож ми поспішали до Львова, бо лишилося всього чотири дні. Шлях на Львів простягався прикордонною смугою і був дуже небезпечний для підпільників. Якось ми щасливо добилися до зв'язку на день 21-го червня.

На умовленому зв'язку ми не застали зв'язкового зі Збоїск, який мав на нас чекати. Ми мусіли заночувати в одному хуторі на південь від Жовтянця, приблизно за один кілометр.

Цілу ніч ми не спали. Писали відповідні доручення, накази, інструкції на шматках паперців до тютюну.

Ще було темно надворі, (22-го червня досвіта) як із боку Кристинополя понісся громовий вистріл гармати, який був немов сигналом до акції всіх родів зброї на цілу довжину кордону над Бугом.

Десь у небесах гуділи зловіщо мотори, одні літаки підлітали низько й кидали бомби на большевицькі бункери, інші пролітали в далекій височині на схід.

Господар вийшов надвір, набожно зніс руки догори, зворушливо молився, дякував Всевишньому за надходячу волю і тричі хрестився, низько кланяючись. Ми в мовчанці шанували його набожний настрій, але Іван не втерпів, нахилився мені до вуха і сказав: «Щойно Голгота надходить».

Чи господар почув його слова, чи це випадково так склалося, але він подивився пильно нам в очі, тяжко зітхнув і зі спущеною головою пішов до хати, зносити своє майно до льоху. «Надворі вже розвиднілося, війна розвинулася повною силою. На шляху Камінка Струмілова-Львів повно возів і авт, якими поспішно втікали родини московських вельмож та військо. До нас зголосилися двоє зв'язкових і син господаря, які повідомили про положення в околиці. Ситуація склалася так, що нам не було можливим пуститися в дальшу дорогу.

Ми вилізли на вишки стодоли й розмістилися на соломі. Піднесли шматок дахівки й обсервували терен довкола. Хутір був положений на полі й оточений житом. Кілька сот метрів від хутора був лісок із молодой соснини. На соломі коло нас лежали чотири пістолі (ми завжди ходили із двома пістолями) і п'ять гранат.

Син господаря повідомив нас, що в ліску стоїть большевицька кіннота, а в Реманові й Сулимові багато танків. З боку Камінки Струмілової чути густий вогонь кулеметів і люди кажуть, що під

Камінкою вже є німці.

Ми вирішили перейти на стрих над стайнею, яка була крита черепицею. На стриху було повно всякого знаряддя до господарки. Всю нашу зброю ми забрали зі собою і драбину витягли на стрих. У тому часі по житі роз'їжджала большевицька кіннота.

В обідову пору на шляху появилися московські танки, а з боку Колоденця почала бити по танках німецька артилерія. Ми добре могли бачити зі стриху весь рух війська.

Нагло по большевицькій кінноті почав сипати вогнем кулемет, який був скритий по другому боці дороги нашого господаря. Там стояли недалеко ще два хутори, оточені високою кукурудзою, чи кінським зубом, який прикривав гніздо кулемета. Большевицькі танки відкрили вогонь по наших і сусідських хуторах.

Гарматні стрільня пороли стріхи й валили плоті. Бій тривав із півгодини, на сусідньому хуторі стайня й шопи були до тла знищені і вбиті дві корови. Наш господар потерпів найменше, бо тільки риг хати, наче гострим великим топором відрізало. В людях жертв не було.

Годі оповісти про наше дуже критичне положення. Шрапнелі розривалися над стайнею і кришили дахівку на порох, який засипав нам очі. Ради не було ніякої. Ми сиділи спокійно і з таким же спокоєм обсервували бій. Бій, як несподівано почався, так і нагло після півгодини втих. Ми були вдоволені, що вийшли з тієї «забави» ціло.

Та наша радість не довго тривала. Наш хутір облягла московська кіннота, й політруки почали обшукувати весь хутір. Біля дванадцяти кіннотчиків на чорних конях в'їхали на подвір'я.

«Тепер нам кришка, – сказав Іван Климів, – брама на лоно Авраама вже відкривається».

«Це правда, – відповів Лобай Володимир-Вугляр, – але у штаб Духоніна піде більше, ніж на лоно Авраама» – і стиснув міцно дві гранати в обидвох руках.

Із дивним спокоєм, – оповідав далі Вугляр, – ми дивилися на подвір'я, де з півниці вигнали надвір усю рідню господаря і ще якихось сусідів. Інші вояки нищпорили по клуні і хліві.

«Хто стріляв із кулемета? – кричав московською мовою старшина до господаря. – Давай його сюди, а то куля в лоб!»

Та якось ніхто не стріляв, нікого не вбили й нічого не вкрали. Коли зголосили із другого хутора, що там теж нікого не знайшли, старшина запитав господаря про найкоротшу дорогу до Жовтянця, де вже були німці.

Вкоротці на хуторі зібралося біля сотні кіннотників і вільним трапом поїхали вбік на Жовтянець. Під селом розвинули білу плахту, як символ нового, невідомого етапу життя у вояків. Доля хотіла, що ні один солдат не заглянув до стайні на стрих.

«Тяжко було мені розігнути пальці і звільнити гранати, наче в корчах залякли, – далі оповідав Вугляр. – За півгодини ми вже свobodно ходили по подвір'ї і випростовували свої хребти. Зв'язкові знову збігалися з усіх сторін, відбирали доручення й накази. Організаційне життя знову віджило, а мережа ОУН знову ввійшла в контакт з своїм Крайовим Провідником – Іваном Климовим-Легендою».

Ось що оповів мені Вугляр про пригоду під Жовтянцем у день вибуху війни.

Іншу пригоду з Іваном Климовим і Вуглярем оповів мені значно пізніше П. Шевчук, який мав організаційний контакт із теологом з Юра Р. Дяковим. Приблизно в першій половині літа 1940 р. (це ще було перед арештуванням Дякова) Дяків Роман попросив Шевчука для асисту на якусь важливу стрічу. Прийшли вони на вул. Коперніка й Осолінських у Львові й побачили, як із протилежного боку надішли двоє мужчин (як опісля виявилось, це був Іван Климів і Вугляр). Вугляр під пахвою тримав книжки. Обидва вони зближалися до трьох мужчин, які йшли проти Климова й Вугляра.

Один із мужчин був у цивільному, а двоє в мундирах НКВД. На кілька кроків перед Климовим цивіль пізнав його (це був один жид-комуніст, який знав Климова ще з польської тюрми) і з насмішкою сказав:

– А, товариш Климів, яка несподівана зустріч?»

Це було так несподівано, що Климів вже не міг нічого зробити, як тільки привітатися. Енкаведисти попросили його до входу брами найближчої кам'яниці. Входячи в браму Вугляр ненароком пустив на землю книжку з-під пахви. Піднімаючи її, зручно сягнув рукою до спідньої кишені, в руці блиснула сталь пістолу і скоріше, ніж думка, впало кілька пострілів за брамою. Що там робилося, того Шевчук, ані Дяків не бачили. Саме того разу Дяків Роман ішов на стрічу із Климовим на вул. Осолінських. Стріча вже не відбулася, але з тієї халепи Климів і Вугляр вийшли непошкоджені. Енкаведисти вже світу Божого не побачили.

Коли в команді Вугляр оповідав про пригоду у Жовтянці, то мабуть тому, що казав йому оповісти мені Климів. Про пригоду на вул. Коперніка – не оповідав. Звичайно Вугляр був скупий їм

розповіді про свої пригоди.

* * *

Одного дня шофер тимчасової команди Кобилко привіз до команди кілька міхів московських рублів із якоїсь бази, яку розбили вломники, можливо, що це був банк. Такої великої суми грошей мені ще не доводилося бачити в моєму житті. Я негайно повідомив Климова і спитав, що робити з грішми.

– Друже, – відповів Климов, – це приємна несподіванка, наші похідні групи на схід саме поважної суми в рублях потребують. Достав цю суму якнайскорше до Проводу на вул. Руській.

Довго ми числили ті рублі. Помагали: Пасіка, О. Матла й Данилюк. Точно не пригадую числа, але там було близько три чверти мільйона. До тієї суми доклали понад 500 руб., які принесла до команди Євгенія Харкевич-Матла. Її стрисчний брат, Левко Харкевич, провідний член ОУН, перед арештуванням у 1940 р. московським НКВД, дав Гені згадану суму до переховання. Знаючи, що це організаційні гроші, Гена, хоч сама дуже бідувала з маленькою дитиною, бо її чоловік Омелян теж сидів у тюрмі, ніколи тих грошей не використала й так, як запаковані дав їй Левко, принесла до команди, щоб звернути організації.

Мабуть, наступного дня я завантажив гроші до авта, взяв охорону на всякий випадок і поїхав до Проводу ОУН на вул. Руській. На брамі стояли стійкові й не хотіли мене пропустити. Коли ж я просив повідомити Івана Климова та подав своє прізвище, стійкові зм'якли й тон не був уже такий офіційний. Скоро явився Іван Климов і, заки зі мною привітався, сказав до стійкових:

- Того друга прошу впускати до мене в кожній порі дня й ночі.
- Так є, друже Провіднику, – зголосив стійковий і стукнув зап'ятками.

Охорона (не моя особиста, а грошей) взяла міхи на плечі, й ми за Климовим пішли сходами до його кімнати. Міхи зі специфікацією передали Василю Кукові, якого я бачив останній раз у 1939 р. у Кракові.

Іван мене почав водити по бюрох Проводу ОУН і пояснював, як працюють люди. Там я познайомився з Романом Малащуком, Вол. Левицьким, який мав чи не найбільше праці у своїй канцелярії, бо перед її дверима стояла довша черга.

Левицький видавав документи підпільникам і виготовляв членські виказки. З доручення Климова, Левицький мав мені теж виготовити членську виказку. Там я стрінув свого старого друга Степана Галамая, який у тому часі завітав до Проводу. С. Галамай урядовав на Валах у міністерстві освіти і просив, щоб до нього зайти.

Іван Климов інформував мене про окремі відділи і їх завдання. Це дійсно було добре зорганізоване бюро: машиністки цокотіли на своїх писальних машинах, поодинокі референти заглиблювалися у своїх актах і не звертали уваги на присутніх у бюро. Для мене було приємно оглядати бюро Проводу ОУН, який іще перед кількома днями містився у глибокому підпіллі. А водночас було дивно і прикро, що це все приречене на короткий час.

Іван Климов керував машиною, яка набирала все більшого легального розгону, а рівночасно думав про підпільну мережу і протинімецьку боротьбу.

- Іване, – звернувся я до Климова, – ви не боїтеся працювати так явно?
- Ми готові на це, що Гештапо може впасти до нас кожної хвилини, тому з важливими інструкціями тут дуже обережно. Зрештою, частина тих людей готова на арешт, бо хтось мусить відповідати за чин, а всі не можемо сидіти в підпіллі.

Друзі і знайомі розпитували мене про тюремні відносини, про друзів, з якими мені доводилося сидіти. Іван Климов іще раз пригадав мені, щоб про все точно описати й подати всі прізвища, які я запам'ятав, хто тримався, а хто заломився.

Нашу розмову перебив фотограф, який прийшов мені зробити фотографію до документів. Климов на прощання просив часто з ним зустрічатися й подавати всі відомості з тимчасової команди, яка скоро має самоліквідуватися, бо на вул. Лозінського під ч. 9 вже формується стала команда на чолі з інж. Е. Врецьоною. Такій новині я був радий, бо праця мені забиравала весь час і я не мав можливості подумати про моє особисте влаштування, хоч би підшукати якусь кімнату, бож не вік мені сидіти в монастирі Сестер Сакракерок.

- А не забудь нагромадити всякої зброї, скільки вдасться! – пригадав Климов.

Шофера Чучмана я просив повести мене вулицями міста. На Ринку коло ратуші вже продавали перекупки квіти і якісь харчі. На ратуші повівав український національний прапор.

Деякі трамвайні лінії були урухомлені. На місці московсько-комуністичних пам'ятників – валялися купи цементу й каміння чи гіпсу. Оперовий Театр був гарно удекорований прапорами, на

бальконах українських кам'яниць висіли портрети національних героїв на тлі дорогих килимів і всюди повівало багато українських прапорів.

На вулицях і площах було багато людей, які якимось бездільно, святочно сходилися в гурти і про щось жваво дискутували. Багато людей на вулиці читало невеликого формату газету, яка почала виходити у Львові.

Де-не-де відкривалися крамниці, місто прибирало поволі нормального вигляду. Якби не військові колони, які часто проїздили на Личаківську, й руїни кам'яниць, яких іще ніхто не збирався усувати, то не можна було б і подумати, що кілька днів тому через місто перекотився фронт воєнної завірюхи.

З одної вулиці наше авто мусіло завернути, бо на середині їзди лежала великого розміру бомба, яка кинута з німецького літака, не вибухла.

Ми об'їхали місто довкола й верталися з Куркової через Ринок до команди.

У команді на мене чекав чотар Левицький, підстаршина Українського Легіону, якого я пізнав на другий день урядування нашої команди. Чотар Левицький приніс до команди міх зернистої кави, яку відібрав від вломників до харчової бази.

– Ось так розтягають державне добро України! – говорив чотар. – Цю каву я відібрав від злодіїв і приніс сюди. Чейже треба забезпечити якимось державне майно.

Тим разом чотар Левицький мав до мене якусь особисту справу і не знав, як почати говорити.

– Сам не знаю, як вам пояснити, – почав чотар і на тому затявся.

– Говоріть, друже чотар, може маєте якесь прохання, зроблю все, якщо буде в моїх силах.

– Бачите, я дістав на пару днів відпустку, – трохи сміливіше говорив чотар, – хочу поїхати до мами. Хотів би їй щось привезти в подарунку, яку-небудь дрібничку, але, на жаль, нічого не маю. Тож хочу просити вас, і мені властиво дуже прикро... може б ви мені відпродали з півкілограма цукру, трошки кави, бо мама певно з таких речей нічого не має.

Я дивився на нього і зовсім не думав про те, що йому вділити для матері в подарунку, а подивляв його чесний характер, фронтовий вояк, який своїми ногами топче часто великі скарби, який так недавно приніс мішок кави, як державне майно, тепер просить півкілограма цукру і трошки кави, щоб принести в подарунку мамі, яка, може, й нічого не знає про долю свого сина. Мені хотілося тоді його розцілувати. Я сказав:

– Не журіться, друже чотар, для вашої мами сам подарунок приготую.

Я пішов до магазину й почав вишукувати серед скриньок щонайкращі продукти: каву, чай, ракові консерви, цукор і т. п. Не багато того він міг узяти до ручної торби в роді течки з військового полотна. Він дуже радів, про це говорили його очі і я теж радів, що можу йому зробити приємність і дарунок його матері, яка виховала такого сина.

І в тому моменті перед очима мені стала моя мама, в довгій вовняній, із складками, чорній спідниці й такої барви вишиваному й нашитому кораликами корсеті, в білій із широкими рукавами вишитій сорочці. Я бачив материні очі, які наповнялися сльозами (образ із зустрічі з мамою ще в Золочівській тюрмі, такою я її тоді бачив). Я скоро попрощав чотаря, передав привіт його мамі і подумав, що його мама має кращого сина, ніж моя.

В бюрі я сказав Брелевському нікого до мене не пускати. Ходив по канцелярії тюремними кроками туди й сюди і думав про матір. «Ти ніколи не маєш часу для своєї мами», – казала вона мені. І дійсно я сам побачив, що я дуже недобрий для неї. Як міг не подумати про неї? Скільки то горя вона пережила через мене? Скільки гірких сліз пролляла? Це Бог один знає. Чи я вартий був того щоб за мною побивалася, ішла пішки 75 км. босими ногами на побачення зі мною? А я забув, забув подумати, якби то повідомити маму про себе, що живу і що прийду її відвідати.

Може мене виглядає кожної хвилини? Може, думає, що вже не живу? Так чи інакше, я міг би заощадити їй зайвих сліз, хоч би на один-два дні скорше. Чи я подумав про якийсь скромний подарунок, як цей чотар?

Ні, я справді недобрий син! Я був суворим суддею для себе, але справедливим. Бо чи можна забути свою маму в часі тяжких терпінь? А вона терпіла за весь час мого сидження по тюрмах. За большевицької окупації вона зовсім не знала, де я і що зі мною діється. Я постановив відвідати родину в якнайкоротшому часі.

У команді з кожним днем заходили зміни, частина персоналу перейшла до команди на Лозинських, частина ще працювала, але вже не було такого навалу справ.

Другого дня на команду прибіг задиханий післанець з одного села з-під Городка й заявив, що в тому селі (не пам'ятаю назви) на донос місцевого дідича-поляка, який за большевицької окупації

скривався, СС-еси арештували кільканадцять найсвідоміших селян під закидом, що вони небезпечні комуністи. Всім загрожує кожної хвилини розстріл.

– Пане, – із плачем благав післанець, – їдьте і рятуйте, дорога кожна хвилина.

Комендант О. Матла наказав негайно їхати. На авті повіяв український урядовий прапорець. Ми їхали швидко, й ніхто з німецьких застав нас не чіпав, навпаки, всі нам віддавали почесьт. Може думали, що автом їде чужинецький амбасадор.

Невдовзі ми прибули до села. Комендантові військової залоги вияснили, що арештовані не є жодними комуністами, а донос є фальшивий, подиктований злобою до українців ще за часів польської окупації. У громадському будинку сидів згаданий дідич й, коли побачив авто з українським прапором, вискочив задніми дверима і втік поза село. Цей факт був дуже вимовний для німців, і всі арештовані були звільнені, а за втікачем пішла стежа з розшуком.

* * *

Одного дня в команді сталася подія політичного й історичного значіння. До бюро коменданта О. Матли увійшли самовпевнено два німецькі старшини в мундирах СС-ів. Один із них був високий, широкоплечий штурмбанфюрер – майор Кіпка. Другий, трохи нижчий, із чорним волоссям і такими ж вусиками, із загненим носом, його ад'ютант. Ад'ютант по-дружньому привітався з О. Матлою, бо були знайомі ще з студентських часів. Це був українець, відомий українським націоналістам ще із Кракова з авантюри політичного характеру на вул. Яблоновській в Академічному домі. Як пізніше я довідався, він був з угруповання полк. А. Мельника.

Прибулі зразу приступили до діла. Ад'ютант повідомив від імени майора Кіпки, що Кіпка з наказу фюрера являється комендантом всієї Галичини і команда міста Львова всі свої зарядження мусить видавати в порозумінні з ним. Його бюро містилося в міській ратуші.

Під кінець розмова набрала трохи приязнішого характеру, й майор виявив велике бажання купити всі серії поштових марок, які видав український уряд. Цілу розмову я занотував і обіцяв, що постараюся такі марки отримати, якщо вони справді існують. Про це я довідався вперше від майора.

Про випадок і візиту майора Кіпки я повідомив негайно Івана Климова, який зовсім тим не був заскочений.

– Це не новина, – говорив Климів. – Прем'єр Я. Стецько дістав ультиматум розв'язати уряд і відкликати акт проголошення української державності.

Хоч я знав, що німці будуть ліквідувати український уряд, але ця новина з ультиматумом мене таки заскочила, було прикро, що так коротко проіснувала наша влада.

Іван Климів приніс мені обіцяні серії поштових марок, які я побачив перший раз. Я поставив ціну 500 нім. марок, які майор Кіпка без торгу заплатив і був з того дуже задоволений.

Варто зазначити, що майор Кіпка від першого дня свого урядування у Львові прийняв гострий курс проти жидівського й польського населення в місті, а від Тимчасового Українського Правління зажадав відкликання проголошення відновлення української держави. А вслід за тим почалися арешти серед українців. Першими жертвами впали Іван Равлик, член уряду, Старик і Пасіка.

Ще того самого вечора, коли в команді був майор Кіпка з пор. О. Ч., прийшло кілька ґештапівців із списком якихось прізвищ і зажадало перевірити список тимчасово притриманих міською міліцією всяких бешкетників і злодіїв. Вони перевіряли, чи серед арештованих немає когось із списку, який мали при собі ґештапівці. Комендант варти казав, що на списку були якісь польські прізвища.

Скоро після того рознеслася вістка у Львові, що Ґештапо розстріляло понад двадцять польських інтелігентів і науковців, (і між ними був теж проф. Бартель. Це прізвище добре пам'ятаю, бо Омелян Матла казав, що до проф. Бартеля мав велику пошану й сантимент.

Проф. Бартель особисто їздив до Варшави 1934 р. й інтерв'ював у справі Зенона Матли, якого польський суд засудив за діяльність ОУН на кару смерти. Проф. Бартель мав особисто говорити із президентом Мосьціцьким, і фактом є, що З. Матлу помилював президент взаміну на досмертну тюрму. Й саме через це Омелян Матла мав сантимент до проф. Бартеля.

Про долю польських інтелігентів ми довідалися вже після езекуції, бо в іншому випадку був би Матла робив старання через пор. О. Ч. у справі проф. Бартеля.

Коли взяти до уваги, що майор Кіпка приїхав із спеціальним відділом СС-ів і відносно скоро впорався з ліквідацією українського уряду, одних розстріляв, інших арештував і вислав до кацету, польську верхівку теж зліквідував і ще того самого року під осінь поїхав до Франції з тією самою місією ліквідувати французьке підпілля, то з цього факту можна догадуватися, що майор Кіпка був окремим відпоручником Гімлера для справ ліквідації протинімецького спротиву.

Та не довго перебував майор Кіпка у Франції, – його французьке підпілля вбило на вулицях Парижу. Це так побіжно згадую про майора Кіпку, який один із перших прибув до Львова з наміром ліквідувати український уряд, хоч на початку свого урядування про ліквідацію українського уряду нічого не згадував, а тільки жадав лояльного узгіднення з ним діяльності команди.

Хоч вимогу самоліквідації український уряд отримав, то самоліквідуватися навіть не думав. Німці зайняли вичікуюче становище, а остаточне вирішення мало прийти з Берліну. В тому часі уряд на чолі із прем'єром Я. Стецьком урядовав майже вповні сформований, похідні групи ОУН безперервно відходили на східні області України, у Львові відкрився збірний пункт рекрутів, а найбільше добровільців до Української Армії. Такі ж самі вербункові пункти відкрилися й на провінції, про що мені згадував Климів-Легенда. Загал населення ще не знав, що німці пригтовляються до ліквідації української державности, все жило повним ентузіазмом, і весь загал стихійно у всьому допомагав молодій українській державі.

Провід ОУН реально здавав собі справу з постави німців і пригтовлявся до майбутнього з ними зудару. Зайшла потреба громадити зброю й амуніцію для підпілля. Тож на вимогу Климова і я зібрав найкращі кріси та кілька новісінських рушниць до полювання, бо це для мене був найкращий спорт. Завантажив усе це на авто й за дозволом Омеляна Матли завіз увесь «арсенал» до хати його мами на вул. Каспра Бочковського.

Двері відкрила мені пані середнього віку, я представився і сказав, що хочу переховати в хаті кілька пакунків. Мама Омеляна дивилася на мене, то на підозрілі пакунки, завіті в полотно шатер, не знала, що робити. Врешті попросила мене до хати і я з шофером почав носити карабіни. На запит, де можна б їх покласти, пані Матла вирішила, що найкраще місце у спальні під ліжком.

Ми ввійшли до спальні й на моє велике здивування побачив, що на ліжку лежить чорнява дівчина з косами, які старанно укладалися на грудях. Це була та сама дівчина, яку я бачив через вікно на подвір'ї Бригідок у товаристві Дарці Коверко. В легкому присмерку кімнати тільки великі очі ясніли на тлі чорних блискучих кіс.

Це була сестра Омелька, яку я колись по імені викликав через вікно камери в Замарстинівській тюрмі, та сама Оленка, сестра Зиновія Матли, про яку ми всі говорили в польській тюрмі у Равичу, і сватали з нею Миколу Лемика.

Це та, яка мені не раз приходила на думку і від років я бажав познайомитися з нею. Тож, напавду, це для мене була дуже радісна хвилина побачити панну, яка чудом урятувалася із Бригідок з іншими подругами.

Я вийшов із спальні, щоб дозволити їй одягнутися, а коли мене покликали, я побачив зеленооку дівчину у вишиваній шовковій блюзочці і в чорній спідничці.

Мене манили її зелені очі, які були дуже великі на худенькому виснаженому обличчі і в думці я назвав її «Очка». На руках нижче ліктів були ще незагоєні сліди тяжкої тюремної авітамінози, де-не-де струпи ще не відпали.

Я сказав їй, що викликав її на Замарстинові через вікно.

– Я чула, як хтось із в'язнів кликав мене по імені, які проходжувалися на подвір'ї, та поки я вспіла видряпатися на вікно, в'язні вже відійшли. Я весь час думала, що мене хтось інший викликав (мала на думці Костя Цьоця, з яким часто стрічалася перед своїм арештуванням в організаційній праці).

При її словах «хтось інший» в моєму серці щось защеміло і я відчув заздрощі. Мені соромно стало за себе самого, я почервонів і в душі скартав себе. Та все таки мені було цікаво довідатися, хто міг бути той «хтось інший». Я постановив, що при нагоді колись довідаюся, кого мала на думці «Очка».

В найближчу неділю мала відбутися в театрі національна маніфестація у зв'язку із проголошенням віднови української державности 30-го червня 1941. Я обіцяв приїхати авто і забрати «Очку» до театру. Виходячи на вулицю, я все ще думав про зеленооку дівчину із Бригідок і радів, що мене стрінув такий милий випадок.

* * *

Деякі відділи в нашій команді зліквідувалися, лишився ще карний, в компетенції якого входили різні справи карно-слідчого порядку. Міліціонери приводили з міста різних притриманих авантюристів, підозрілих большевицьких агентів, злосливих ворогів, які явно, часом по-п'яному виступали проти української державности. Це траплялося серед польського населення. Деяких треба було притримати, бо тюрми в місті були або понищені (Бригідки), або занечищені трупами. Довелося, отже, таких притримати в пивниці забудовань Сестер Сакракерок.

Одного ранку зголосив вартовий «тюрми», що для в'язнів треба зробити приділ харчів. Тим він

мені нагадав в'язницю НКВД, мої тюремні умови життя, і я вирішив відвідати в'язнів та поцікавитися їхньою долею. Дарма, що це були в'язні, вороже наставлені до української справи, я сам, недавній в'язень, відчував до них якусь симпатію.

Мене завели до «тюрми». На подвір'ї вартовий зголосив мені стан в'язнів, яких було понад десять.

Я увійшов до пивниці в асисті коменданта варти і ще двох міліціонерів. В'язні побачили, що це якась інспекція, підвелися з місць і я поздоровив їх. В пивниці світилося електричне світло, не було ні ліжок, ні матраців, стояло кілька лавок і крісел, а в куті купа вугілля.

Умовини ніяк не надавалися на тюрму. Я викликав всіх в'язнів на подвір'я, на денне світло. По-дружньому завів із ними розмову, запитував про прізвища, за що притримані і т. п. Комендант варти давав свої зауваги до поодиноких справ.

Старших віком осіб я звільнив і казав дати їм посвідки звільнення. Затримав кількох молодих осіб, які дуже зухвало поводитися й навіть не хотіли відповідати на запити. Тим, котрі лишилися в тюрмі, я пояснив невідповідні умови життя й обіцяв, що до кількох днів буде зремонтowana тюрма на вул. Яховича, і там будуть кращі умови. Обіцяв я їм добрий харч, який мав бути рекомпенсатою за тяжкі нічліги.

Комендантові варти я сказав, щоб для в'язнів кожного ранку вибирав приділ із магазину комендатури. В нас кухні не було, але сестри погодилися заварювати чай. Для кожного в'язня (їх було всього кілька) я казав приділювати шматок ковбаси, консерву й відповідну пайку білого хліба. Сухий харч і гарячий чай мали отримувати три рази денно.

Я поцікавився приготуванням першого приділу в'язням і був присутній, як в'язні відбирали гарячий чай, ковбасу, консерву і хліб. Були задоволені, й один висловив свої задоволення такими словами: «Пане, з таким едзєнем то могоен до коньца войны у вензеню седзіць».

На прощання я дозволив в'язням бачитися з ріднею і приймати від рідні додаткові харчі. Тим разом уже всі були до мене приязно наставлені, і я відійшов із почуттям справедливості, що для в'язнів зробив усе, що міг найкращого в такому ще не унормованому часі.

* * *

Іван Климів організував на Руській вул. у «Просвіті» зустріч усіх колишніх українських політичних в'язнів. Харчі на те прийняття привіз член ОУН з-під Помор'я Іван Гусак. Я не міг узяти участі в тому прийнятті через навал праці, але опісля шкодував, що не пішов, бо, як оповідали присутні, варто було все лишити й піти стрінути багатьох старих друзів.

На мене натискав Климів, щоб писати свої вражіння з большевицької тюрми. Врешті я почав диктувати секретарці Любі свої спостереження з тюрми. Більше уваги присвятив Арпадові Березовському, як членові КЕ ОУН. Я писав, що Арпад дуже по-геройському витримував усі тортури й не признавався, та вкінці не витримав – заломився. Це він тяжко переживав, але я висловив думку, що все таки, як член КЕ ОУН, він повинен був витримати до кінця.

Згадав теж, що я йому робив докори, чому в камері він волів перебувати в товаристві польських науковців, а обминав членів ОУН, селянських хлопців. Я подав усі справи, про які знав, і прізвища, які міг запам'ятати.

Докладно описав я перехід нашого Першого Пробойового Відділу через Буг і бій із частинами військ НКВД, та врешті про хід слідства над нашою групою. Всі трималися мужньо, за винятком одного члена з охорони Приступи зі Сокальщини. Однак він не міг нічого пошкодити нашій групі, бо нікого не знав і не міг вказати, хто був учасником групи. Понад двадцять сторінок машинопису я передав Іванові Климову.

Не минуло кілька днів, як до мене прийшла Дарка

Коверко й хотіла довідатися всі

*

подробиці про свого батька о. Коверка. Я все розповів і старався її потішити. Вона мужньо прийняла найгіршу можливість долі свого батька.

При тій нагоді сказала, що читала мій спомин про Бригідки й висловила жаль, як я міг такі критичні думки подати про Арпада Березовського. В її очах Арпад був ідеалом під кожним оглядом. Я трохи шкодував, що висловився в такому сенсі про Арпада, але моє сумління було чисте, бо нічого не сказав неправдивого.

Пишучи свої спостереження, я був переконаний, що це матеріал тільки для Климова й до архіву. А вийшло, що Іван Климів спомин давав читати ширшому оточенню. Можливо, що я був засуворий у своїй оцінці до поодиноких провідних членів ОУН.

Мабуть це було 6-го липня 1941 р., в неділю. На подвір'ї св. Юра між храмом і митрополичою палатою, з боку Городецької стояв побудований польовий престіл. Відправлялася Архиєрейська Служба Божа, в якій брало участь кількох єпископів і багато священників. Служба Божа була в наміренні жертв, які впали з руки московсько-більшевицького НКВД по тюрмах у Львові, та на інтенцію українського народу, який почав будівництво свого власного державного життя. Урочисто був прочитаний пастирський лист Митрополита Кир Андрея Шептицького до українського народу з нагоди проголошення відновлення української держави Актом 30-го червня 1941 р.

Заздалегідь я вибрав собі місце на балконі від хорів катедри, якраз напроти балкону митрополичої палати. Я міг слухати величаву Службу Божу, бачив непроглядні маси народу, які заповнили все подвір'я і стояли аж до городу. На мене зробила велике враження поява Митрополита Кир Андрея на балконі палати. У повній своїй величі і ясності, як справжній князь Української Церкви. Лагідне обличчя і ясні розумні очі із блаженною усмішкою гляділи на своїх вірних.

Піднялася вгору права рука із хрестом, і на хвилину мої очі відірвалися від туземних справ, спочили десь у всесвіті, благали у Всевишнього зіслання ласки для українського народу. Нарід, як на команду, приклякнув і, мов заворожений, вдивлявся у свого духового Провідника, приймав із глибокою вірою Архиєрейське благословення.

Для мене це була велика подія, яка зробила особливе враження. Подібно я переживав хвилини духового піднесення, коли стрінувся перший раз із Провідником ОУН Степаном Бандерою.

Митрополит виглядав зі своєю сніжною бородою як святець. На балконі вже не було нікого, а я ще стояв і вдивлявся в те місце, де перед тим сидів Митрополит. Стояв, як зачарований. Дякував Всевишньому, що дозволив мені побачити найбільшу українську людину нашого століття.

39. НАЦІОНАЛЬНА МАНІФЕСТАЦІЯ

Через кілька годин після Архиєрейської Служби Божої в Оперовому Театрі мало відбутися врочисте проголошення Акту 30-го червня. Мені було зручно їздити по місті, бо мав до диспозиції авто й шофера. «Б'юїка» зареквірувала військова німецька частина й тому для більшої безпеки я взяв до вжитку старого «Форда», який своїм виглядом не притягав уваги німців, але й теж не був справний. Не раз мотор згасав, і треба було добре покрутити корбою, щоб його знову запалити.

Так, як я домовився з «Очкою», забрав її з хати до театру, але в душі мені робилося ніяково на згадку, що авто може по дорозі зупинитися.

І дійсно так сталося. Вже недалеко театру на вул. Казимирівській, ми мусіли лишити старого «Форда» на вулиці й решту дороги пройти пішки.

Заля була виповнена вщерть, на сцені сиділа почесна президія. Я конче хотів побачити прем'єра Я. Стецька, якого ще не бачив, але не знав, як він виглядає.

Були промови, привіти, а самий акт проголошення відбувся дуже урочисто. Спонтанно нарід піднявся з місць і довго-довго лунали оплески, багато пань плакало з радості.

Могутньо лунав український національний гімн, лунав уперше свobodно по двадцяти кількох роках. Чи міг тоді хтось не радіти? Такі події трапляються раз на десятиліття, а то й на цілі століття. Припускати можна, що багато з присутніх знало, що не встоятись українській державі перед німецьким імперіалізмом, але сам факт проголошення відновлення української державності, перед делегатами з усіх закутин України, де вже не було большевиків, перед тисячами українських мешканців Львова, був актом історичного значення, бо ідея визволення України і створення УССД була дорога для кожного національно-свідомого українця. Можна сміливо твердити, що тогочасний акт 30-го червня був виявом волі всіх українців, національно думаючих по-державницькому. Стрічалися одиниці, які приїхали із Кракова, а зачисляли себе до ОУН під проводом полк. А. Мельника й були невдоволені з Акту, але вони добре відчували опінію українського населення і своєї негативної думки тоді навіть нікому не важилися вголос висловлювати, бо такою поставою були б себе осмішили в обличчі загалу.

Щойно по ліквідації німцями Українського Державного Правління появлялися одверті закиди проти Акту. Це робилося із двох причин: по-перше, щоб таким чином поборювати своїх політичних противників, а по-друге, щоб не наражатися новому окупантові. Можна сміло твердити, що в тому часі мельниківці поставили себе в позицію передвоєнного УНДО. Вони були за самостійну Україну, але не хотіли робити цього наперекір німцям, які вважалися найбільшою потугою у світі. Боротися проти німців, це було, на їх думку, безглуздя, і шкода жертв. Такі концепції відповідали льюлістам і

слабодухам, тож вони не мали популярності серед українського загалу.

Українське Правління на чолі із прем'єром Я. Стецьком відкинуло вимогу німецької влади відкликати Акт проголошення й лишилося вірним ідеї до кінця. Не минуло кілька тижнів, як члени уряду, які були членами ОУН, були заарештовані разом із прем'єром Я. Стецьком і відставлені до тюрми, а опісля до концентраційного табору. Члена уряду Равлика, як я згадував, скоро розстріляли.

Та все таки українська адміністрація в місті Львові сама не ліквідувалася. Ще довгий час діяла команда міста на вул. Лозінського, порядкова українська міліція, дільниці уряди й ін. Мобілізаційний пункт був теж довше діяльний, і звіди відходили вишколювані члени Похідних Груп ОУН на схід.

Тимчасова команда міста зліквідувалася цілковито, і всі обов'язки перебрала команда на вул. Лозінського. В будинку Сестер Сакракерок я мав заховані доброякісні радіоапарати, призначені для ОУН. Іван Климів казав один із тих апаратів завести до дому інж. Михайла Кравцева, ще перед його арештуванням.

Цього старшого члена УВО-ОУН я вперше мав нагоду пізнати. Шпакувате волосся надавало вже поваги його віку і становищу (він був членом уряду).

Урядження в хаті було стилеве, килими й вишивки надавали їй чисто українського стилю.

З першого разу я оцінив пані Кравців Меланію як «маму» українських підпільників. Я ще мав нагоду пізніше пізнати їх дві доньки в цукерні на вул. Коперніка, коли вже інж. Кравців був арештований.

Треба було подивляти, як холоднокровно, зрівноважено три жінки (мама й доньки) в тяжких умовах життя давали собі раду і без слова нарікань та без страху працювали активно в ОУН.

Такі радіоапарати я роздав кільком провідним членам ОУН, які мусіли слухати заграничні авдиції з усього світу.

З ліквідацією тимчасової команди я залишився без офіційних обов'язків, міг більше присвятити часу організаційній роботі. Омелян Матла коротко працював у ратуші, а опісля на площі Смольки, поки взагалі не відв'язався від урядової праці, яка для української справи не приносила нічого конкретного.

Я часто заїздив до команди й там мав стрічі з поодинокими членами ОУН. Особисто пізнав коменданта інж. С. В., шефа політично-слідчого відділу Турковського, Ярка Пришляка, І. Яроша, які працювали в команді. Там я міг користати з услуг секретарок, які мені часом переписували матеріали на машині.

В тому часі була найкраща нагода врешті відвідати моїх батьків. Тож шоферові Чучманові я сказав приготувати старого «Форда» на дальшу дорогу.

40.РОДИНА

Я зголосив свій намір Климову-Легенді, який не тільки дав дозвіл, а ще й скартав мене, що я так довго не нав'язав контакту з батьками. Я поладнав іще кілька справ, між іншим для мене дуже важливу – мешканеву. Я все ще спав в домі Сестер Сакракерок, якимось зовсім не думав розглянутися за помешканням. Так уже привик, що протягом кількох останніх літ за приміщення для мене думала тюремна адміністрація. Всякі такі життєві потреби для мене ще не ввійшли повністю в мою свідомість. І тим разом при нагоді я згадав Омелянові Матлі, чи не порадив би мені, як знайти якусь кімнату.

– Хлопе, а я й забув про те, що ти десь повинен спати, – бідкався Омелян, – я маю обширне помешкання на вул. Шимоновича й радо тобі відступлю одну кімнату, якщо ти хотів би з того скористати.

Я радо погодився, бо там мав і харчуватися. Не гаючи часу, я спакував свою мізерію: волохатий вовняний коц, який мені роздобув чорнявий, якісь дрібнички й одежину ще з тюрми (це вже на пам'ятку), склав усе це в коц і чисто по-тюремному взяв під пахву та пішов попрощатися з господарями дому.

Підійшов під залізну ґрату на коридорі, яка відділювала монастир від колишньої школи, де містилася наша команда. Вийшло кілька сестер, я їм подякував за приміщення й чай, кількома словами сказав, що німці не визнали Української Держави й починають арештувати людей. Та потішив, що їх певно німці не будуть чіпати. Наше прощання було якесь сумне: мені було прикро за дійсність, про яку я сказав чужинецьким сестрам, а вони не бути певні за свою долю в часі німецької окупації.

Я помахав їм рукою і з клунком під пахвою поїхав на вул. Шимоновича. Дружина Матли Гена про все вже подбала, і я мав влаштовану кімнату на першому поверсі з бальконом на вулицю. Тій родині я багато завдячую.

Прийняли мене як рідного, за харчі й кімнату зовсім нічого не хотіли від мене брати. В тому часі я й так ніяких грошей не мав. Правда, мені дали мої друзі В. Лобай і М. Свистун нім. марки, і я видавав

на дрібнички, овочі та квіти. Пізніше Іван Климів з організаційної каси позичив мені 700 рублів як державну позичку, щоб я купив собі необхідну гардеробу, бо штани мусів віддати Пасіці.

Одної п'ятниці я попрощався з новими господарями і з «Очкою», яка тоді була в брата, і поїхав з Чучманом додому у відвідини. Через Жовкву, Камінку Струміву стрілою подався до Радехова. «Форд» якось добре справувався.

Хоча я поспішав до родинного села Нивиць, то ніяк не міг не відвідати своїх старих друзів у Радехові. Відвідав Льоня Маркова, який мені оповів свої переживання з-під советської окупації і про українську владу в Радехові, що упорядкувала всі відносини в місті; Ромка Левицького, який останньо мене віднайшов у Львові, коли вертався, а радше втівав із німецького полону, родину Саганів, Софію Шумську, Ковальчуків й ін. Не було моєї другої мами Ольги Маланяк, яка ще жила у Грубешові.

Не було теж нікого з родини Селезінків – д-ра Я. Селезінку, як арештували в жовтні 1939 р. большевики, так і дотепер не було вістки про нього, дружина Ніна Селезінка вже померла, а заміжня за д-ром В. Чумою донька Ірина та сестра Оля десь жили у Бродах.

Не було теж у Радехові тоді друга від серця Ярослава Бігуна, який у тому часі знаходився у Львові.

За тих кілька років моєї відсутності місто набрало дещо іншого вигляду. На північ від міста було летовище і, як обгорілі птахи, стояли спалені московські літаки. Союз Кооператив був перенесений на Підгай (передмістя Радехова). Там я стрінув Володка Дибайла, кол. в'язня Берези Картузької. В загальному, по московсько-большевицькій окупації місто зuboжило.

Виїхали ми врешті на дорогу, яка вела до с. Нивиць. Здалека я побачив поле під Кривим, де відбулася 1937 р. протиколонізаційна акція, де була висипана висока могила, а яку зразу поляки зрівняли із землею. По обидвох боках дороги стояли попалені московські танки. Поля вже не мали своїх меж, все було переоране на колгоспи. Жито якраз дозрівало.

Ми в'їхали на дорогу з вибоями й мусіли поволі їхати. Минули самотню церкву на полі недалеко с. Оглядова, переїхали невеликий ліс, що його називали Остерія, й за горбом виринуло рідне село. Вже бачу верби по обидвох боках дороги, показалися стріхи забудовань, які губилися в садах.

Сонце вже зайшло за лісом, і налягав легкий присмерк. Пільною доріжкою зліва до села йшли дві жінки з хоптою в рядинах на плечах (час, коли пололи просо, а хопту зносили худобі). Жінки, побачивши авто, приспішили хід. Почали підбігати, як видно, конче хотіли перебігти наше авто. Авто промчало, й жінкам ще залишився шмат дороги до шляху. Жінок не можна було розпізнати. Я подумав про своїх молодших сестер.

В селі не було помітних змін. Не доїжджаючи до хати, авто стало, і я хотів несподівано увійти в хату. Не стукаючи, відчинив двері до світлиці. Наймолодша сестра стала, як поражена на мить. Але це дійсно була мить, вона кинулася з окликом і плачем відразу мені на шию. Тато спокійно підвівся з-за стола, чекав з усмішкою, поки сестра відірветься від моєї шиї.

– Та, дай же мені його розцілувати! – не втерпів тато, – а то задушиш.

– Таж ми ніяк не сподівалися тебе бачити, поминки по тобі справляли, – швидко говорила сестра, щоб якнайскорше про все сказати.

Тато статечно розцілювався зі мною, потиснув кріпко за плечі і тричі перехрестився перед іконами, дякував Богові Милостивому, що мене вернув живим.

На подвір'я ввійшли ті дві жінки з бур'яном на плечах. Кинули чимдуж вантаж на землю й бігцем пустилися до хати. Я пізнав зразу маму і другу сестру.

– Моє серце чуло, що це ти їдеш автом, – почала мама ще з порога.

Утискам і поцілункам не було кінця,

– Сестра не вірила, – продовжувала мама, – «Та що ви, мамо, як він може їхати, адже знаєте, що згинув», – казала вона. Та я якось відчувала, що це ти, тому ми так підбігали, щоб випередити авто.

Приходили сусіди, знайомі і друзі. Цілу ніч провели на розмові.

– В січні 1941 р. приходило до нас НКВД, – оповідав тато, – оглядали твої фотографії й одну забрали із собою й нічого не сказали. А ще влітку 1940 р. приходив до нас Володимир Феденишин, просив також дати твою найкращу фотографію. Я випитував його, чи щось чув про тебе. Він мнявся й нічого не хотів сказати. Мама затривожилася й почала плакати, тоді Феденишин подався. «Хоч я мав доручення від організаційного провідника, – оповідав Феденишин, – нічого не казати вам про Богдана, то я таки бачу, що немає потреби перед вами таїти. Богдана НКВД розстріляло в лісі коло Кристинополя з іншими друзями. Тому певно потребують фотографію до архіву». Таку нам сказав новину Феденишин, – продовжував тато. – Можеш собі подумати, як ми тяжко переживали. В той час Іван (тобто мій старший брат) був тяжко хворий після операції. Коли довідався про твою смерть, сказав: «Як немає вже

Богдана, то й мені жити не хочеться». Він духово занепадав від того часу, понидів ще кілька тижнів і помер.

Татові задрижав голос, а мені щось теж підійшло до горла і стискало. Я пригадав нашу останню зустріч у вересні 1939 р., коли брат мене відвозив до Радехова. Тоді він, прощаючись, сказав: «Братіку, моє серце чує, що ми більше не побачимось», – і заплакав при тому.

Другого дня я відвідував свояків і друзів. Для мене було великою несподіванкою, що в селі містилася підстаршинська школа, яку провадив відомий член ОУН Карачевський-Свобода. Приємно мені було його пізнати, це був не тільки добрий військовик, але теж і добрий теоретик.

До диспозиції вишкільної сотні була школа й читальня «Просвіти». Все було зорганізовано на військовий лад, утримувалася взірцева дисципліна.

Того ранку сотня мала апель, і селом неслася молитва:

«Боже, вислухай благання». Після сніданку сотня маршувала на польові вправи з повним військовим вирядом. Співали, аж серце раділо. Українське військо. Сюди ще марило німецької затії ліквідації української державности не дійшло. Нарід на селі переживав повну національну свободу.

За постачання для сотні відповідали дівчата, які, за словами Карачевського, добре справлялися.

– Кажу тобі, – хвалив тато, – наші хлопці нічим не лишилися позаду німців щодо військового знання. Як робили наступ на село, то й німці так справно подібного штурму не провели б.

Два дні мого перебування на селі – це час короткий, але вражень годі було б списати в одному томі.

Знову прощався, й дорога матуся поновно плакала. Ніколи не закрив місця. Наладила мені клуночки харчів до голодного Львова, не забула теж і за шофера. Я лишив татові найкращі дві стрільби-дубельтівки й автоматичний фльоберт. Тато був завзятий мисливець. Як колись за Польщі позбавили його права полювати, то полював нелегально, а таки полював.

* * *

У Львові ми приємно згадували мою маму й ті клуночки від неї. Та хоч я привіз трохи харчів, то моя матеріальна сторінка не була зовсім забезпечена. Бракувало сорочок, убрання. Покищо я ходив у напіввійськовій уніформі, яку команда встигла пошити для всієї української міліції. Принагідно Іван Климів поцікавився моїм матеріальним станом і сказав:

– Чоловіче, твій стан господарський гірший, ніж у мене. Тож порадив мені піти до Суспільної Опіки, яку зорганізували прибулі із Кракова мельниківці. Головою тієї Опіки був колишній мій добрий друг, співреферент одного повітового проводу ОУН на Радехівщину В. О.

– Іди до нього, – казав Климів, – як він до тебе поставиться добре, то може щось дістанеш. Там є кілька наших дівчат, до одної я тобі дам організаційну кличку, тільки уважай, не розконспіруй її.

Я подякував за пораду і кличку та пішов просто до В. О. Йдучи дорогою, думав про В. О., якого дуже поважав. Я його знав ще від 1935 р. як пов. референта Юнацтва. Він писав вишкільні лекції, друкував їх на циклостилі, й на той час це був гарний матеріал для юнацтва ОУН. Пройшло повних 5 років, як ми останньо бачилися, тож, ідучи, я радів, що його стріну.

В кімнаті зголошень якраз сиділа та секретарка, до якої я мав кличку. Я використав зручний момент і подав їй кличку. Дівчина трохи збентежилася й підвелася із крісла, не знала як має говорити. Мені здавалося, що вона хотіла стати на «струнко», як перед організаційним зверхником. Причиною була кличка, яку вона мала від Легенди, – думала, що це хтось із Проводу. Коли довідалася, що я хочу дістати якісь «лахи», вона щиро розсміялася і вже поводитися свobodно.

Говорила мені, що одежі є досить, і все залежить від голови В. О.

– Це мій старий друг ще із тридцятих років, тільки я його вже п'ять літ не бачив.

– А чи він знає, що ви не мельниківець? – спитала дівчина.

– Увесь час большевицької окупації я сидів у тюрмі, участі в розколі не брав, і тяжко подумати, щоб хтось міг мене з певністю кудись приділити.

– О, то ви з тюрми? Напевно дістанете найкращі речі, – впевнено казала законспірована дівчина.

Під дверима я несміло постукав. «Прошу» – почув зсередини і пізнав голос В. О. Я увійшов до бюро. З-за стола встав, усміхаючись, В. О., привітався, попросив сідати, й ми завели розмову.

Згадували старі часи нашої співпраці в ОУН арешти, слідство, тюрми й ін. Врешті заторкнули справу новіших часів, і мимоволі виринуло питання розбиття в ОУН. В. О. заступав думку, що тепер недоцільно зражувати собі німецьку потугу, бо боротьба з нею це даремні жертви. Я висловив думку, що ОУН мусить вести власну й незалежну українську визвольну політику, без уваги на те, чи це комусь

подобається, чи ні. Німці починають виявляти свою політику у відношенні до Української Держави неприхильну й тому нічого дивного, що ми мусимо скорше чи пізніше з ними боротися, як із черговим окупантом...

– То ти бандерівець? – випалив В. О., порум'янивши на обличчі.

– Якщо «бандерівці» у своїй політиці затримують принципи визвольної політики такі, як я щойно висловив у своїх міркуваннях, – то я є бандерівець.

В. О. почав нервуватися, посувався на кріслі.

– А з того виходить, – продовжував я, – що ти є мельниківець.

В. О. встав із крісла, почав ходити по кімнаті.

– Так, я є мельниківець – майже з гордістю висказав своє переконання В. О.

У тій хвилині я зрозумів, яка мусить бути велика різниця в політичних концепціях, як далеко мусять колишні друзі розходитися в поглядах, які відчужують і ставлять холодний мур. Мені тоді не було прикро, що В. О. міг мати інші погляди, я не думав у тій хвилині, що ми можемо не бути більше друзями.

В. О. ходив, доказував свою слухність. Я слухав і думав, як можна говорити такі нісенітниці, щоб девіза власних сил перестала існувати для українських націоналістів. Надіятись на когось, а ще й на Німеччину, було дуже наївним. Я сидів у тюрмі, коли Гітлер загарбав Австрію, розбив Чехію. Але Карпатської України і її трагедії вистачало, щоб збагнути пляни німців у відношенні до України. Не треба було читати навіть «Майн Кампф-у» Гітлера.

Розмова між нами вже не клеїлася, хоч ми перейшли на інші теми. Врешті я попросив В. О., чи міг би мені щось приділити з магазину, бо гардероба, яку я маю, вся на мені. О. В. радо погодився допомогти мені. Запровадив до магазину, сказав магазинерові, щоб мені пошукав потрібного одягу, ще щось із ним говорив і попрощався.

Непривітна постава магазинера до мене, якого я вперше бачив, вразила й діткнула до болячого. «Що ви хочете?» – було сказане таким тоном, що я готов був вийти геть із того магазину, але потрібних речей я ніде не мав змоги в тому часі дістати.

– Друже, – почав я спокійно, – я вийшов із большевицької тюрми й не маю нічого, крім уніформи, яку бачите на мені.

– А що то за уніформа на вас? – із неприхованою іронією запитав магазинер.

– Українська, друже, – з відтінком гордості і притиском я сказав і чекав чергової образи на адресу уніформи.

Я вирішив провчити зухвальця, який або підслухав нашу розмову з О. В. і знав про мої симпатії до бандерівців, або, може, про це сказав йому В. О. Фактом було, що магазинер мене потрактував як якогось ворога.

Мабуть він відчув мою постанову, бо тільки зробив якусь гримасу й, не розпитуючи більше, кинув у мій бік дитячу ковдерку, подушку і якусь пом'яту сорочку. Загорнув я в ковдерку не від серця дані дари, вийшов із похиленою головою й тяжкими думками. Не привик я так ставитися до українців, не зважаючи на різницю поглядів, а ще й тоді коли людині потрібно допомогти. Тому постава магазинера мене досить неприємно вразила.

Оповів я про цей випадок Іванові Климову і трохи ніби жалівся.

– Вчися, друже, приймати життя таким, яким воно. є. Силою треба пробиватись уперед і не зражуватися з невдач, – говорив Іван, усміхаючись і поплескав мене по плечах.

Я признав йому цілковиту слухність і на душі наче б стало легше. Тільки дуже мене стурбувало твердження Івана, що хоч мельниківців є мала кількість, але вони дуже озлоблені на бандерівців і в поборюванні своїх противників не перебирають у засобах.

Незабаром після того я мав нагоду переконатися особисто, як двоє чи троє мельниківців висловили свої погляди про осіб бандерівського середовища.

Як я згадував на початку, що поручник О. Ч. був товаришем Омеляна Матли ще зі шкільних років, тож одного дня прийшов він до Матли ще із двома своїми товаришами, М. Б. і К. М. Перший із них відомий Провідний член ОУН ще з давніх часів, другого я пізнав перший раз.

Розмова була на тему розбиття в ОУН. Було багато говорено на адресу провідних членів ОУН, з оскарженням їх в амбіціях, ворожих провокаціях і т. п. Як Матла Омелян, так і я були зовсім не зорієнтовані в тих справах і більше слухали, ніж говорили.

В мене було таке переконання, що гості конечно хотіли нас переконати у слушності своїх поглядів і політичних концепцій, щоб прихилити на свій бік. Мені всі ці аргументи й міркування не промовляли до душі, і я ще більше переконувався, що Степан Бандера та весь новий Провід ОУН

залишилися вірні Ідеї ОУН і не переставилися на інші політичні позиції. Навпаки, я добачував, що саме ті, які відійшли із Другого Великого Збору в 1940 р., стали на протилежні позиції.

Вся та розмова не робила на мене особливого враження, і я міг за неї скоро забути, якби не те, що М. Б. висловився надто не по-людському і з великою ненавистю на адресу недавніх друзів із співпраці в ОУН, а саме:

– ...Якби я міг спіймати Рубана і Климова-Легенду, я різав би їх на шматочки – і при тому очі набрали якогось дикого вигляду.

Я тільки подумав: «Як людина може так низько впасти морально, коли здібна різати на шматочки націоналіста, не комуніста?» Рубана я мало знав, із ним я бачився тільки два рази в житті: раз у Равичу в тюрмі на коридорі зовсім випадково, а останній раз на вул. Руській у Проводі ОУН.

Видавався мені трохи неприродним: офіційний його тон і штивність, до того ще рукавички в руці не викликали в мені особливої симпатії. Він не був таким товариським, як Роман Шухевич чи Іван Климов. До нього я відчував тільки респект, як до провідного члена ОУН. У тому часі, як мені говорили, Рубан являвся заступником Степана Бандери, який уже сидів у німецькій тюрмі. Але Івана Климова я знав від давніх років майже наскрізь. Знав його як ідейного, відданого до самовідречення визвольно-революційній праці. Ніколи він не висловлювався про якогось мельниківця, що його «різав би на шматочки», мельниківців радше ігнорував і на ту тему не любив говорити. Навпаки, заступав думку, щоб домовитися з мельниківцями і зліквідувати розбіжності.

При найближчій зустрічі з Іваном Климовим я переповів перебіг розмови між М. Б. й Омеляном Матлою. Климов усміхнувся і зневажливо сказав:

– Кожна немічна й мала духом людина, яка не має на меті великої ідеї, все буде такою. Йому здається, що порізати на шматочки Легенду – було б найбільшим героїзмом. Він навіть не думає свою енергію й силу використати в боротьбі з німцями й большевиками, бо це небезпечно, а різати своїх можна, та біда в тому, що мельниківці не мають настільки власної сили. Така в них «ідея».

41. КІНЕЦЬ САМОСТІЙНОСТІ

Іван Климов оповів мені про арештування Гештапом деяких членів Українського Тимчасового Правління і прем'єра Я. Стецька. Арешти відбулися теж і на провінції. Гештапівці пильно слідкують за Похідними Групами ОУН і кого зловлять на СУЗ, розстрілюють. «Тепер чекаємо наскоку Гештапо на Провід ОУН на вул. Руській, – говорив Климов, – там тепер сидить мало осіб».

І так сталося. Одного ранку станицю Проводу оточили гештапівці й арештували всіх присутніх у домі. В тому часі там був теж д-р Степан Галамай, який вискочив через вікно й хоч викрутив собі ногу, та все таки втік. Завдяки «Очці» Степан знайшов спокійний куточок у домі стареньких Харкевичів по вул. Задвір'янській, там трохи підлікувався й організаційним зв'язком переїхав до с. Нивиць на цілковите вилікування. Решту ув'язнених перевезено на квартиру Гештапо при вул. Пелчинській, по допитах деякого звільнено, а решту відставлено до тюрми на вул. Лонцького.

Того ранку у станиці Проводу ОУН не було Івана Климова. Пізніше він сказав мені: «Бачиш, я все маю щастя». Від того часу він перейшов у глибоке підпілля. Мав кілька своїх квартир у Львові й там був зголошений під різними прізвищами. Ходив по місті й не боявся.

Не раз ми проходилися по залюднених вулицях, але він все мав при собі пістоль і гранату. На вулиці ми ніколи не говорили про організаційні справи, бо мали багато інших тем до розмови.

Раз я йому натякнув, що хочу записатися до торговельної школи на науку у вечірні години. Климов був із того радий і сказав:

– Добре робиш, вчитися треба якнайбільше. Будеш мати більше роботи, бо тяжко, щоб тебе звільнити з організаційних обов'язків.

– Я не думаю просити про звільнення, я тільки хотів би знати, чи можу на три роки прив'язатися до одного місця. Наука вимагає сталого місця.

– То можна все зробити, та тут не місце про це говорити. Поговоримо в тебе в хаті, я вкортці до тебе загляну.

Чергову зустріч ми мали в домі Б. Левицького, який був жонатий із сестрою Дарки Коверко. Там я мав нагоду пізнати, крім Дарки, ще дві доньки о. Д. Коверка, Оксану й Любу. Коли я зайшов до хати, там були три жінки й Іван Климов, єдиний мужчина.

Коли я запитав його пізніше, як це сталося, що він перебуває в такому дівочому «гаремі», Іван усміхнувся і продеклямував: «Минають літа молодії...» З того я відніс враження, що він шукає собі дівчини, щоб оженитися. Його відношення до дівчат було не таке, як в інших хлопців. Він був усе зайнятий організаційною працею і говорив, що дівчина тільки стоїть на перешкоді в роботі, бо забирає

багато дорогого часу.

— Але кожний з нас мусить оженитися, — говорив він — щоб продовжувати рід людський і дбати про приріст нації.

Далі він пояснював, що член ОУН мусить ставитися до дівчат чемно, поводитися чесно, і йому ніколи не вільно звести дівчини. «Лицарського духа треба плекати» — говорив.

І цікаве, що всі його найближчі друзі виробляли собі такий самий погляд на дівчат, що не пора і шкода часу з ними в'язатися. Кожний знав, що прийде час і тоді він ожениється, але з ким, про те ніколи не думав.

Іван був наскрізь моральний і казав, що треба поступати за Божими законами. Тож особливо тоді я хотів знати щось більше про наміри його особистого життя. Правду кажучи, ми не мали нічого такого із приватного життя, щоб не зв'язатися перед собою. Я теж мав свої пляни в подібній справі, та сам тоді не знав, як маю поступати.

«Очка» була для мене єдиною дівчиною, яку я ближче пізнав, і мені було приємно з нею дружити. Через неї я почав пізнавати жіночий рід у роботі ОУН. Від неї я довідався, що дівчата теж працювали на високих організаційних постах. Дівчата втримували постійно зв'язок у системі ОУН.

Коли я поцікавився ближче працею дівчат, то не міг вийти з дива. Ті на мою думку, ніжні створіння часто більше ризикували своїм життям, ніж деякі чоловіки.

Сама «Очка» за окупації московськими більшовиками ЗУЗ, втримувала зв'язок між Львовом і Перемишлем, найнебезпечніший відтінок зв'язку того часу. Проритися до Перемишля зі Львова в пограничну смугу незапам'ятованим — було тяжко й ризиковно. Часто в найгіршу заметіль, не маючи доброго взуття й теплого плаща, пішки копалася снігами в околиці Перемишля. Промоклі у снігу ноги дубіли в автобусі на поворотній дорозі.

Звичайно такі поїздки відбувалися ночами, тоді вже не ставало часу на відпочинок, бо рано треба було являтися точно на праці. Кількахвилинне спізнання було «прогулом», а за ним слідувала кара тюремною й вивозом.

До її арештування ніхто не був би підозрівав її, як зв'язкову між Львовом і Перемишлем, із якого вся важлива пошта відходила до Провідника ОУН Степана Бандери, що жив за кордоном. «Очка» працювала в дирекції залізниці й однієї ночі, коли мала нічну зміну, перед закінченням праці, її викликало на коридор НКВД нібито у справі перевірення паспортів. Один з енкаведистів сказав: «Да, да, правильно» — й на тому її відпустили до праці. Щось відчувала «Очка» й думала, чи не був це підступ.

Ідучи з праці, вступила до храму св. Юра, брама якого була закрита. Тож помолилася на порозі, а через ґрату кинула рубля на свічку й пішла вулицею Каспра Бочковського додому.

По протилежному боці вулиці вона завважила двох енкаведистів і авто. Тільки увійшла до хати, за нею прийшли енкаведисти й забрали на Пелчинську, де містилося НКВД.

Причиною її арештування була адреса, яку мала котрась із дівчат, що день перед тим були арештовані. При тій адресі була клічка, якої «Очка» ніколи не чула і про неї нічого не знала.

Згодом «Очка» була залучена до політичного процесу КЕ ОУН до числа 56 на чолі з Максимовим. На допитах із нею й іншими дівчатами слідчі НКВД поступали так само жорстоко, як із чоловіками. Та більшість дівчат трималася по-геройському, як у слідстві, так і на самому процесі. Були веселіші й бадьоріші. Доводилося їм жартами впливати на настрої чоловіків. А така відповідь прокуророві на процесі 16-літньої дівчини Марії Наконечної, що вона без вагання вбила б прокурора, якщо б отримала наказ від ОУН, бо вважає прокурора ворогом українського народу, була справді героїською.

Не зламали; нікого з дівчат тяжкі умови життя в тюрмі. Ніколи вони не нарікали, а в хворобі одна одній помагали наче мама.

Не раз передавали для хлопців привіт і побажання сильної волі витримати найгірше і під написом в лазні стояло: «Ваші подруги по ідеї і зброї». Чи такий заклик міг не мати підбадьоруючого впливу на чоловіків, хоч би таких, що тільки припускали думку; щоб заломитися і тим позбутися тяжких знущань? Такі були наші дівчата, члени ОУН.

«Очка» вийшла із Бригідок з понеділка на вівторок уночі, коли енкаведисти хвилево опустили тюрму. З нею вийшла Дарка Коверко, Марта Грицай, Людка Малащук і Зеня Матійчук. Двері відкрили тюремні посмітюхи, які знайшли ключі від тих камер. І тим разом, коли «Очка» під прикриттям ночі йшла з подругами Єзуїтським городом, не забула з ними вступити під браму св. Юра й помолитися. А за два тижні із слідами авітамінози, зморену й вичерпану я її стрінув у хаті на вул. Каспра Бочковського.

Я з великою приємністю слухав її оповідань про той другий, жіночий світ, яким я колись не дуже

цікавився (брав приклад від Климova), а до ОУН дівчат не радо втягав, маючи фальшиве переконання щодо придатності і здібностей дівчат в ОУН. Та коли я почав ближче приглядатися роботі подруг у початках української державности у Львові, моє недоцінення дівчат пропало безслідно.

Я мав нагоду пізнати ще й інших дівчат у часі моєї праці в команді, їхню працьовитість і відданість загальній справі. Одне знайомство я набув досить в романтичний спосіб.

Я часто заходив до команди на вул. Лозінського й там відбував деякі організаційні зустрічі. Комендант інж. Е. Врецьона мав дві секретарки: одна з них була чорнявка, з темних очей пробивався сум чи якась турбота. Я був цікавий пізнати її ближче.

Друга була зовсім протилежний тип до першої: блондинка, сильно збудована, очі горіли вічним сміхом, а коли оповідала, все дзвінко сміялася. Це були добрі дві подруги й негірші члени ОУН.

Коли я тільки переходив через їхню канцелярію, кланявся їм і спостерігав одну скупчену, поважну панну, а другої очі пильно дивилися прямо на мене й уста наче насилу втримували сміх і не раз здавалося, що вона вибухне реготом. Але ми собі ніколи не представлялися.

Ідучи одного дня з ратуші на обід, я повернув з якоюсь справою до коменданта Врецьони, а при собі мав китицю глядіоль. Не знаю, як то сталося, що я ті квіти, замість лишити в авті, як тримав у руці, так пішов з ними до команди. Опам'ятався, як уже відчинив двері до секретаріату. Тож, щоб не йти із квітами до коменданта, я поклав їх на одному порожньому бюрку.

Після, розмови з комендантом забув їх узяти з собою і вже з вул. Шимоновича я вернувся по свої квіти, бо боявся, що зів'януть. Але тільки відчинив двері, як чорнявка підійшла до мене і сказала:

– Правда, що ті квіти для мене?

– І для мене, чи не так? – це вже сміючись – говорила блондинка.

Це мене добре збило з пантелику і в першій хвилині я не знав, що маю сказати, відчув, що почервонів по вуха, і мій погляд спочив на моїх глядіолях, що різкішно стояли в якомусь фляконі.

– Так, – почав я рятувати себе із прикрого положення, – це дійсно квіти для вас обидвох, я тільки прийшов сказати, щоб ви поставили їх до води.

Познайомилися: чорнявка це Ліда Карманська, а друга – Рута Темницька.

Дякували обидві за квіти і просили провезти їх колись автом по місті. Я зовсім поважно обіцяв їм зробити ту приємність і прогулятися автом (та в тому моменті я подумав про «Очку» й «параду», як прийшлося пішки півдороги йти до театру).

* * *

Поступово німці перебирали владу у свої руки. Правда, багато українців лишилося в міській адміністрації, а причиною було те, що німці практично не могли всіх заступити своїми людьми. Німці обов'язково займали чоловічі становища.

Гештапо далі виловлювало членів ОУН і між ними арештувало Мірка Харкевича, молодшого брата Левка Харкевича, який дістав кару смерті за часів большевицької окупації. Міркові грозив розстріл. Його з Коломиї перевезли до Львова на Лонцького. Але завдяки поручникові О. Ч., про якого я згадував, удалося підкупити за більшу суму грошей когось із гештапівців, і Мірко Харкевич за кілька місяців вийшов на волю, хоч мусів виїхати поза «Дистрикт Галичина». Кажуть, що пор. О. Ч. допоміг теж у справі В. Солонинки, якого теж арештувало Гештапо.

Гештапо в тому часі толерувало ще тільки членів ОУН під проводом полк. А. Мельника, а навіть польське підпілля, яке співпрацювало з московсько-большевицьким і набирало з-поміж різного шумовиння агентів для поборювання популярно знаного бандерівського руху ОУН.

Німецька політика у відношенні до полонених з червоної армії українців, насильні вивози молоді до Німеччини на тяжкі роботи, надмірно високі контингенти наставили українське населення вороже до німців.

Як на початку український загаль ставився досить прихильно до німців, що німці не будуть ліквідувати української державности, так скоро ті симпатії почали холонути, а вкортці перейшли в ненависть. Поважні громадяни, які ще недавно входили у склад українського уряду, хоч не були націоналістами, почали бокувати від націоналістів і ОУН. Свою поставу пояснювали тим, що не хочуть наражуватися на арешти. В тому була наша трагедія, що тільки частина народу повністю посвячувала себе справі визволення України. Це були українські націоналісти й широкі кола їхніх симпатиків, які давали моральну й матеріальну поміч для ОУН.

Українські націоналісти черпали свою духову силу від Шевченка, Лесі Українки, І. Франка й тому не зважали на силу Гештапо й НКВД, а почали боротьбу на два фронти й не побоюлися ні жертв, ні крові. Хоч Гештапо як переслідувало Похідні Групи, завдяки Іванові Климову зв'язок між цими

групами і Проводом ОУН існував постійно. Климів підбирав до тієї важливої і відповідальної функції зв'язку найкращих бойовиків, своїх вихованців, які неодноразово складали іспит із своєї самопожертви, в найкритичніших хвиликах свого життя ніколи не заломилися й не зрадили своїх друзів.

До таких належали у системі головного зв'язку: Вугляр, Спартак, Микола Свистун, Василь Макар, Мечник, Запорожець й ін. Я випадково довідався, що до «Очки» приходив зв'язок із Заходу. Вона грипси передавала Вугляреві або Спартаківі, а вони вже відносили на квартиру Климова-Легенди. До рук Вугляра і Спартаків приходили всі зв'язки з усіх країв.

Одним із спритних членів ОУН був Федір Л-н, який не жив у підпіллі, але працював на фаховім становищі в театрі у Львові. Він мав біля театру помешкання із входом від подвір'я. Добре окуті залізом входні двері прекрасно охороняли організаційну станицю зв'язку.

Звичайно Федір сидів у театрі, а в хаті господарили Вугляр і Спартак. Тому, що Федір виявляв неабиякі здібності виготовляти потрібні документи, в хаті можна було знайти всякі апарати, хемічні кислоти, різні роди паперів і чистих виказок, і печаток різних форм тощо. Там стрічалось зв'язкових часто з різних кінців України й інших країн, де містилися станиці ОУН. В хаті напереміну сиділи постійно Вугляр або Спартак, бо для зв'язкових не було визначено годин стріч, вони несли естафети з рук до рук без затримки.

Все функціонувало задовільно, хоч зв'язкові часом падали до рук Гештапо.

В серпні 1941 р. майже ціла ОУН переставила себе на підпільну дію й боротьбу. Не раз доводилося зустрічатись із членами на дуже законспірованих хатах, і завжди треба було домовитися про причини такої зустрічі, видумувалося фіктивні справи, щоб у випадку наглого арешту можна було подати з обидвох сторін ту саму причину зустрічі. Причина мала бути все невинна, й такі трюки часто збивали з пантелику слідчих.

Іван Климів готувався взяти участь в 130-тих роковинах М. Шашкевича на Підліській горі. Була zorganizована добра охорона, до якої належали теж Вугляр, Микола Свистун і я.

Їхали ми вантажним авто і по дорозі зустрічали багато людей, які йшли пішки, їхали підводами або роверами на Підлісся. Члени ОУН отримали доручення взяти масову участь у святі.

Свято на Підліссі того року мало мати характер великої національної маніфестації.

На Підліссі я бував кілька разів, бувало там багато людей, але стільки народу, як у 1941 р., я ще не бачив. Та й вигляд був дуже відмінний, було багато національних прапорів і знамен ОУН на червоному тлі.

Вже після Богослужень, Іван Климів вийшов на підвищення, став якби на струнко й почав свою промову. Була це промова знаменна тим, що її зміст був одвертий і дуже бойовий. Климова слухали тисячі народу, до яких він підкінець сказав приблизно так:

«...Українська земля належить тільки українському народові... Від віків боронили наші предки рідної землі й ми ніколи не посоромимо їх. Будемо бити кожного займанця, який посміє простягати руки до України. Будемо бити аж до остаточної перемоги...

Живемо в тяжкий час для України, й на нас лежить велика відповідальність за долю Батьківщини. Нас кличе України до зброї, і ніхто від того не сміє ухилитися. Тих, що вислугуються ворогові, будемо безпощадно нищити разом з їхніми хлібодавцями. Пам'ятайте, що України самостійної нам ніхто не дасть, ми можемо тільки самі здобути волю Україні...».

Ми стояли сильним муром коло Климова й зорили за гештапівцями, яких було видно серед народу. Скільки їх було немундированих, того ніхто не знав. Ми вирішили боронити Климова-Легенду, хоч би прийшлося накласти головами. В лісі поблизу розташувалося більше озброєних членів самооборони, які були в поготівлі на випадок потреби. Климів говорив приблизно годину й закінчив привітом: «Слава Україні!» «Слава!» – понеслось по тисячах народу, як гуркіт лавіни.

Климів зіскочив з підвищення і поспішно відійшов до лісу, а ми разом із ним. Ніхто з німецького Гештапо не намагався перешкодити нам, чи арештувати. Всі знали, що говорив Легенда. Серед народу був дуже настрій бойовий, і не знати, чи вдалось би цілому полкові гештапівців тоді арештувати Климова. Мабуть це добре відчувало Гештапо.

Після промови Климів мав якісь важливі наради в лісі. Там були чоловіки й жінки, яких я не знав. Народа не мала жодного зв'язку зі мною, і я просив Климова, щоб мене відпустив. Я був свободний і міг вертатися до Львова.

* * *

Одного гарного дня я із Климовим пішли Єзуїтським городом – пройтися й дихнути свіжим повітрям. Того разу ми зовсім не говорили про організаційні справи, що часто траплялося між нами.

Климів, як і всі люди, не раз радо відбігав від ділових справ, розмовляв про всячину й навіть згадував про дівчат. Я вже помітив, що він від якогось часу почав цікавитися панянками, розпитував про деяких, або сам характеризував їхні прикмети. Я йому сказав, що недавно пізнав дві дівчини: Ліду Карманську й Руту Темницьку, та оповів про наше знайомство й квіти.

– Це наші дівчата, можеш їм зробити ту приємність і повезти їх поза місто автом, – сказав Климів.

Після такої заохоти з боку Климова, я дійсно зорганізував гарну прогулянку аж у Радехівщину. Кілька хлопців і дівчат посідали на вантажне авто під командою на вулиці Лозінського. Я згадав, що бракує «Очки» серед нашого гурта. Вона ще не зовсім прийшла до сил після тюрми, тож заїхав на вулицю Шимонівича, де сподівався стрінути «Очку». Я не помилився, «Очка» сиділа на балконі і я зайшов до неї на хвилинку попрощатися.

* * *

Коли ми виїхали поза місто, співали, жартували і знову співали. У всьому вела перед весела Рута. Так ми доїхали до Радехова, звідки вся братія мала розсипатися по околиці до знайомих, але тому, що був вечір, ми вирішили заночувати в мого друга Романа Стадницького, якого двір був за містом в бік села Середполець. Прикро мене вразила вістка, що Романа арештувало НКВД, і він пропав у котрійсь львівській тюрмі, правдоподібно замордований.

Нас прийняли радо, погостили й до нашого розпорядження дали цілу стодолу із сіном. Не скоро ми пішли спати. Любувалися сільською природою, якої в місті ніколи не можна бачити й так приємно відпочивати. Коло хати був великий сад, город і далі поля й ниви, тож не було охоти до сну.

Я почував себе серед такого жвавого й веселого товариства якось ніяково, ще не встиг увійти після тюрми в нормальний хід життя. Та все таки мені було приємно й весело. Рута не дала нікому бути байдужому.

Ще довго в пізню ніч ми ходили стежечками саду, який давно не бачив такого безжурного товариства, сиділи на траві і співали. Пісня і сміхи луною відбивалися десь аж під Середпільцями. Ліда просила оповісти про переживання в тюрмі.

Наступного дня вранці виявилося, що Ліда й Рута не мають жодних знайомих у Радехівщині, отже я їх забрав до свого села Нивиць.

В селі ще далі вишколювалася сотня підстаршин, але Карачевський був дуже обережний і за селом виставляв стійки, які вчасно мали повідомити про прихід німців. Саме село лежало далі від головного шляху, тож німці рідко заходили до нього.

Сотня мала в запасі досить зброї і була готова на випадок потреби прийняти бій. Терен для партизанських боїв був дуже придатний, бо із трьох сторін село оточував ліс, який на захід і на схід тягнувся на десятки кілометрів.

В селі був осідок району ОУН. У розмові з районним провідником ми обмінялися різними новинами. Нивиці вже не було селом, подібним своїм характером до часів тридцятих років. Тоді, хоч село вирізнялося своєю свідомістю, але у ньому була тільки одна клітина ОУН. Тепер уся молодь горнулася до ОУН, а все старше громадянство їй симпатизувало. До німців всі ставилися вороже так, як до большевиків.

НКВД тільки одного молодого хлопця намовило на співпрацю. Але від нього всі бокували, й він не наніс жодної шкоди. За це його ОУН покарала буками й казала виїхати до Німеччини. Тож не дивно, що Климів-Легенда за часів московської окупації мав тут одну зі своїх організаційних квартир. Климів так зручно влаштувався зі своїми квартирами, що зв'язкові кожнораз знали, де і в якому часі перебуває Климів-Легенда. Про це вже дбав невідлучний Лобай-Вугляр. Коли переходили на іншу квартиру, Вугляр лишав одного зв'язкового, який знав, де має шукати Вугляра.

В тому часі в системі зв'язку працювали Мечник і Запорожець. На квартиру постою Легенди приходили зв'язкові з Карпат, зі Львова, з Ковля й Луцька та інших міст. Завдяки тому, що Климів часто міняв місце постою, ніяка московська розвідка не могла натрапити на його слід, за яким питали й били чи не кожного арештованого.

Мені справляло приємність, що Нивиці були таким важливим осередком дії Крайового Провідника ОУН Легенди. А колись у Нивицях частим гостем був Роман Шухевич, Юрко Березинський, виростав від малих літ Богдан Підгайний, а багато перебувало таких, що я їх прізвищ не знав.

Розмовляючи з районним провідником, я подивляв його виробленість і широкий світогляд. Колись я його лишив малим хлопцем, а тепер це вже був провідний член ОУН і один із кращих. Таких у селі нараховувалося більше. За кілька років моєї неприсутності багато змінилося на краще. ОУН своєю

ідеєю визволення України опанувала всіх мешканців села.

* * *

В хаті я застав дівчат, які господарили з мамою й поралися коло кухні. Приязне наставлення панянок до селянки з'єднало серце моєї мами, тому я не дивувався, як мама дискретно мене запитала:

– Сину, котра це моя майбутня невістка?

– Невістка у Львові, – засміявся я, але чомусь подумав про «Очку». – Колись її привезу.

Коли сільські дівчата, членкині ОУН, довідалися, що ті панянки зі Львова теж беруть участь у підпільній роботі ОУН, наносили трохи харчів, а щоб це не виглядало на якусь збірку, передали через мене, кажучи: «Це для панночок, бо ми чули, що у Львові люди голодують».

Дійсно, це був найкращий подарунок у тому часі, бо у Львові справді був тяжкий час і багато родин голодувало. Це теж відчували Ліда й Рута, тож обидві були раді, коли мама передала їм запакований харч на дорогу.

У Радехові зібралася вся братія і ми, співаючи, поїхали назад до Львова. Ця прогулянка не затерлася в моїй пам'яті досьогодні.

* * *

Події проходили швидко, несподівано й були одна від одної гірші. При найближчій зустрічі із Климовим я довідався, що Український Легіон під командуванням сотника Романа Шухевича вислав через німецьку команду до німецького уряду ультиматум, у якому вимагалось визнання самостійної України, звільнення Степана Бандери і всіх членів Українського Правління. Якщо вимоги не будуть прийняті, Український Легіон відмовиться від служби і складе зброю.

– Німці, – продовжував Климів, – ультиматуму не прийняли. Легіон роззброїли і відставили із фронту до табору в запіллі.

Прикро було, що стільки друзів запроторено в табір, але з другого боку постава Романа Шухевича і всього вояцтва була імпонуюча. Я нічого не говорив, ішов поруч Івана мовчки, думав над словами Романа Шухевича, що їх він сказав ще не так давно на площі св. Юра: «Це буде зав'язок майбутньої Української Армії».

– Не журися, – підбадьорююче почав Іван, – у війні все так буває, паде багато жертв. Великі діла вимагають іще більших зусиль і жертв. Ми тільки до боротьби приготуємося, ще так будемо бити німців, аж дрантя сипатиметься! – закінчив Іван і вдарив мене по плечах.

Прожоджуючись, я запитав його, чи він далі сповняє функцію Крайового Провідника?

– Коли Тураш, як Крайовий Провідник, згинув, то Провід перебрав Тимчій-Лопатинський, – сказав Климів. – Після смерті Лопатинського, на доручення Бандери, я перебрав Крайовий Провід. А недавно Провід передав Рубанові, сам зайняв окрему референтуру.

Так я довідався, що провідником КЕ став Рубан. Тож іще більше утвердився в переконанні, що Климів не мав завеликої амбіції тримати Провід у своїх руках, сам добровільно мандат передав Рубанові. Сам далі працював жертвовно на пості референта КЕ ОУН.

Щоб не продовжувати теми про Провід, бо це для мене були справи завеликі і я не хотів забагато знати, я запитав Климова, чому він давав мені у грудні 1939 р. до вибору – їхати до відпочинкового табору десь за границю або йти в підпілля в Україну. А друге, як то сталося, що Провід ОУН думав, що члени Першого Пробойового Відділу, на чолі із Пшеничним, всі були розстріляні і мою фотографію вкладено до альбому померлих.

Климів відповів, що коли б я дійсно захотів їхати на відпочинок після польської тюрми, то був би мене післав до відпочинкового табору для політичних в'язнів у Піщанах. Він оповів мені, що властиво там учасники не відпочивали, а вишколювалися. Він сам викладав історію України. Там же був січовик Вол. Федак із Перемишля, який викладав конспірацію й методи дії організації.

На друге запитання Климів відповів, що він перейшов кордон другої ночі після нашого переходу. Він уже наступного дня знав, що ми попали на більші застави НКВД і що нас всіх виловили в околиці Волиці Комаревої. Він особисто післав молодшого Івана Шаха на розшуки нас до Сокаля.

Шах віднайшов нас у Сокальській тюрмі й тому підготовлявся плян нашого звільнення, але ми самі хотіли чекати, поки не наберемо трохи сил по переслуханнях. І то було помилкове, бо нас нагло завантажили до військового авто й везли в ліс (СБ ОУН за тим слідувала).

І було так, що те саме авто вернулося перед північчю до Сокаля порожнє. Розвідка прийшла до висновку, що нас в лісі постріляли, бо було чути стрілянину. Я відразу вияснив, що дійсно так було з тим автом, але у глибині лісу нас перевели на військове гусеничне авто й повезли на Львів.

Зайшли ми до моєї хати. Я запитав Івана, чи хоче щось з'їсти.

– Можу випити одну чарку горілки, якщо маєш.

Я здивувався. Це вперше в житті почув, що Климів хоче випити чарку горілки. Я знав, що після падіння Польщі членів ОУН не зобов'язував бойкот алкоголю-монополію.

Я був дуже цікавий, як Іван буде пити. Я ніколи горілки не мав, але в буфеті господині все можна було щось знайти. Я приніс дві чарки, й ми випили. Іван дуже скривився, аж потекла сльоза. Опісля попросив цигарку, яку курив, щоб робити дим.

Не сидів довше, ніж кілька хвилин, став і проходжувався з кута в кут, цілком, як на поодинокій в тюрмі. Взяв ще одну цигарку й говорив про всячину.

Нагло зупинився проти мене, подивився мені в очі і сказав:

– Як ти думаєш, котра була б кращою для мене жінкою: Оленка, Дарця чи Галина?

Мене цей запит заскочив ще й тому, що Іван назвав «Очку», яку я покохав, хоч того вона ще не знала. Я шукав у думках відповіді. Тим разом перед Іваном не був щирий і нічого йому не сказав про моє почування до Оленки.

– Галини я не знаю, – почав свою відповідь, – тому про неї нічого не можу сказати. Із двох перших думаю, що краща для тебе Дарця. Вона розумна дівчина, знана серед провідного членства й до твого рівня дуже підходила б.

– Подумаю! – відповів і про цю справу більше не говорив. Його частіші перебування в домі швагра Дарці, де вона мешкала, наводили мене на думку, що Іван носився з поважними намірами щодо Дарці, але не знав, як почати. Так і не знати, чи Дарця колись довідалася про його заміри.

Таким був Іван Климів-Легенда. Всі поважні організаційні справи він ніколи собі не нотував, постійно мав у пам'яті. Ні одної справи ніколи не забув, все в час полагав, всі клички й до кого знав напам'ять, навіть адреси із прізвищами. Попри увесь навал праці, Іван почав думати про свої особисті справи, але і їх приймав як обов'язок. Тому в нього виходило це зовсім інакше, якимось не так, як у пересічних хлопців.

При нагоді я похвалив його промову на Підлиссі. Він похвалу пропустив попри вуха.

– Німці знали, хто промовляв, – сказав, – але побоялися арештувати. Хай би були спробували!..

Він не любив, щоб його хвалити. Всі добрі діла, свою відданість для справи уважав своїм обов'язком, тому ні похвал, ні відзначень не хотів.

Уже під кінець 1941 р. не було видно назверх ні сліду української самостійності. Українська міліція була перейменована на поліцію, над якою ступнево перебрала цілковиту владу німецька шуцполіція. Команду міста Львова на вул. Лозинського німці зліквідували, частину працівників заарештували, а більшість вчасно пішла в підпілля.

Німці вживали української поліції як помічної, без особливого значення, назначивши новим комендантом її майора Пітулея. Був це фаховий офіцер колишньої польської поліції, хоч, як сам твердив, походив з українського роду. Серед поліції були теж; члени ОУН, які лишилися там із доручення Проводу й мали впливати на решту поліцистів та не допускати до вислугування німцям, а навпаки бути помічними для українського населення.

Німці почали вже масово винищувати жидівське населення й часто брали українських поліцистів для пильнування табору чи гетто. Тієї функції якнайбільше не хотіли виконувати поліцисти, а робили це під виразним наказом.

Одного разу я був у товаристві заступника комісара другого комісаріату поліції хорунжого А. М., ми обговорювали діяльність сітки ОУН серед української поліції. А. М. поставив питання Климову, що робити, щоб німці не використовували української поліції до протижидівських акцій.

– Українська поліція, – почав Климів, – мусить якнайменше виявляти себе в таких акціях. Ми не маємо жодного інтересу в тому, щоб нищити жидів, бо після жидів прийде на чергу українське населення. Ми заопікувалися кількома жидами старшинами з УГА, лікарями й іншими фахівцями, які хотіли ділити долю з нашим рухом у підпіллі. Вони радо погодилися працювати для ОУН, але їх не багато. Даю доручення, що у протижидівській акції не сміє взяти участі ні один член ОУН. У тій справі вкортці отримаєте інструкцію на письмі.

Про нового коменданта, майора Пітулея, Климів висловився так, що варто з ним нав'язати контакт.

– Він, – казав Климів, – втримує контакт із польським підпіллям.

Климів висловив бажання колись до нього зайти й обговорити справу трагічної смерті полковника Є. Коновальця. Він мав інформації, що майор Пітулей знав деякі таємниці про смерть полковника Є. Коновальця.

Треба об'єктивно ствердити, що майор Пітулей орієнтувався у складі своїх поліцистів і знав кількох визначніших членів ОУН, які були активними, але у своїх звітах до німецької команди ніколи їх не виявляв, ані не звільняв зі служби, хоч мав виразне доручення від німців виявляти бандерівців у поліції. Якщо траплялися арештування поліцистів-членів ОУН, то звичайно із причин вסיпи на вул. Лонцького. В одного випадку майор Пітулей робив старання вирвати з тюрми хорунжого Лозинського, і йому це вдалося. Гештапо звільнило Лозинського після піврічної тюрми.

Майор Пітулей знав, що заступником комісара поліції на вул. Жовківській є бандерівець Євген Качмарський, відомий бойовик ОУН, що був засуджений 3-го грудня 1928 р. польським судом на 5 років тюрми за напад на пошту при вул. Глибокій у Львові. Він відсидів свій вирок у Равичу й на волі далі працював активно в ОУН в бойовому звені.

Відомий із Варшавського процесу 1935 р., був засуджений на 15 років тюрми. На черговому процесі у Львові, як продовження Варшавського, знову дістав 12 років тюрми. Суд вироки скумулював до 15 років, і Євген Качмарський просидів у польських тюрмах аж до вибуху другої світової війни.

Він вийшов на волю з активною туберкульозою, одружився у вересні 1939 р., а у 1940 р. вродився їм синок Олег.

Євген, хоч хворий і під постійним наглядом лікаря, був постійно активним членом ОУН аж до кінця свого життя.

Майор Пітулей добре знав про минуле Качмарського і про дальшу його працю в підпіллі, але не звільнив, а навпаки, дав довшу платну відпустку, щоб міг себе підлікувати.

Його дружина Вена і я перевезли Євгена до Брюхович, щоб хворому було легше віддихати свіжим повітрям. Та процесу туберкульозу вже не можна було припинити, дарма, що дружина й лікарі докладали всіх зусиль.

Євген народився 26-го вересня 1910 р., а помер 17-го травня 1942 р. На похорон була вислана делегація Проводу ОУН, а дві дівчини несли вінок із червоно-чорними шарфами за домовиною аж на Янівський цвинтар. Євген Качмарський лишиться в пам'яті, як один із найкращих бойовиків ОУН, скромний і відданий ідеї революційної боротьби за волю України.

Іван Климів намагався заснувати сітку ОУН в українській поліції в цілому краю під окремим проводом. У тому я не раз йому допомагав, бо знав багатьох осіб іще за часів Української Державности. Знаю, що сітка ОУН у Львові й околиці була сильна й діяла справно. Всі члени ОУН одного комісаріату підлягали своєму провідникові в ранзі районного. Поліційна сітка ОУН підлягала військовому референтові ОУН, часом мав із нею зв'язок референт СБ.

Не раз членам ОУН доводилося розправлятися з тими поліцистами, які пускалися на нечесний шлях. Таких було мало, й вони відчували, що за ними стежить ОУН, тож деякі повтікали з поліції.

Мені раз довелося бути свідком переслухання такого поліциста, якого члени ОУН підступом заманили на одну квартиру. Йому поставили закид шантажу й видирання хабарів. Бідака дуже настрашився й обіцяв поправитися. Дійсно, він уже більше на такі «кавали» не йшов.

Климів іще мав іншу думку про українську поліцію. Він казав, що треба вивчати зброю і тримати її в руках, а прийде хвилина, що українська поліція піде на службу Україні.

У Львові теж містилася поліційна школа, де вишколювалися поліцисти з цілого краю, Командний склад на чолі із сотником І. К. був майже весь із членів ОУН. Комендант дбав, щоб вишколені поліцисти знали, як себе поводити в службі, щоб не сплямити українського імени. Климів завжди гарно висловлювався про нього, кажучи:

– Таких нам здалось би більше людей... Він знає свою роботу і на нього можна покладатися.

В команді на площі Смольки ми мали теж кількох членів ОУН.

Маючи організаційні клітини по комісаріятах, нам удалося організувати транспорти зброї з міста на провінцію. Такими транспортами керував хорунжий А. М.

Одного разу німецька жандармерія зупинила вантажне авто на вул. Жовківській і хотіла робити обшук. В такому випадку поліцисти в авті мали вжити зброю й більше до міста не вертатися. Але хорунжий А. М. вийшов з авта і зголосив, що іде з доручення коменданта «шуцполіції», і так легко вдалося оминати обшуку й непотрібних комплікацій.

Тут варто згадати ще одну історію з радіовисильнею, яку транспортували поліцисти у Львові. Організація закупила від польського підпілля радіовисильню за суму 45 тисяч злотих. Було це кілька тяжких скринь вантажу, які поляки доставили на Бернадинську площу до одної крамниці. Звідам треба було той товар швидко відставити на вул. Бляхарську на призначену квартиру.

До мене звернувся З. Матла, щоб я зайнявся тим транспортом. Ішло про те, щоб радіостанція була доставлена на призначене місце за всяку ціну.

Я викликав хорунжого А. М., і ми обговорили плян транспорту. Небезпека полягала в тому, що яканебудь німецька поліційна стежа могла на вулиці стримати транспорт, тоді все пропало б. У такому випадку треба було ліквідувати стежу.

А М. узяв собі до помічі ще одного поліциста і втаємничив його у справу. Найняли якогось дроворуба з візком на двох колесах, який під'їхав на площу Бернадинську, й ми завантажили скрині на візок. Візник мав переконання, що в скринях була горілка, тож ми його підозріння потвердили й рушили в напрямі Ринку.

Поліцисти ішли близько візка, а ми хідником. Ще ми не доїхали до Ринку, як із бічної вулички вийшло троє німецьких жандармів у шоломах і з металевими бляхами на грудях.

Німці твердо ступали хідником, звертаючи в наш бік. Хорунжий А. М. голосно крикнув німецькою мовою до візника, щоб скорше тягнув візок, а три кроки перед німецькими жандармами поздоровив їх по-військовому. Жандарми й собі піднесли праву руку вгору з окликом «Гайль Гітлер», скося подивилися на завантажений візок і пройшли попри нього з переконанням, що українська поліція щось зареквірувала, або транспортує власний товар.

Ми з полегшею відітхнули і звільнили стиснені рукояті пістолів у кишенях. Я був переконаний, що коли б не допомога української поліції, радіостанція могла потрапити німцям до рук, або міг вив'язатися бій і не знати, який був би його кінець.

З вул. Бляхарської перевезено радіостанцію у Стрийщину, складав її один українець, інженер із Кракова.

Такий початок відомої радіостанції «Афродіти», якою користувалася ОУН-УПА в Карпатах довгі роки.

Функціонуванням радіостанції дуже цікавився Климів і допомагав у тому.

В технічному звені для інформації і пропаганди було кілька фахівців жидів, які обслуговували друкарню в бункері і друкували підпільну літературу. Був теж один професор-жид, який знав добре французьку мову й перекладав різні меморіяли.

Хтось з організації познайомив мене з одним адвокатом-жидом, якщо не помиляюся, його прізвище було Візінгер (низький ростом і шуплий, носив тоді англійські вусики). В той час я працював у гуртівні «Галіціян Ферра» на розі Вірменської і Гродзінських, власниками якої були мої знайомі А. Маланяк, В. Величко, О. Матла, Я. Бернадин (Д-р Ярослав Бернадин в часі української державности був начальником комунального відділу в міській управі. З ним працювали інж. В. Богачевський, О. Терлецький й ін.) і О. Ч. До обіду я там працював, а опісля ішов до Торговельної школи при Курковій вулиці. До мене в гуртівні часто заходив згаданий адвокат і давав фотографії жидівських дівчат або жінок для оформлення фальшивих документів для виїзду до Німеччини на роботи.

Була одна жидівка, яка ходила до української гімназії, звали її Сима. Мене з нею познайомила Гена Харкевич і просила допомогти Сими в разі потреби. Я сказав Сими, що коли б під час облав вона попала до рук німців, то насамперед німці приведуть її на комісаріят української поліції. Тоді хай вона контактується із заступником комісара на котрім небудь комісаріяті й скаже своє ім'я та попросить повідомити мене. (На кожному комісаріяті заступниками комісара були наші люди).

І так сталося. Одного разу німці спіймали Симу й доставили на 6-тий комісаріят. Спійманих замкнули в пивниці, при дверях якої стояв постійно німецький вартовий.

Сима через вікно попросила одного поліциста, щоб покликав заступника комісара. М. К. прийшов під вікно і опісля подзвонив до мене. Я сказав, що Симу конечно треба рятувати. Ситуація була така, що вивести її на вулицю не можна було ніяк, бо на дверях стояв німець. Тож він зайшов до пивниці за якоюсь ніби орудкою і знайшов порожню бочку, якою накрив Симу. Вечором усіх в'язнів німці завантажили на авто, а Сима лишилася під бочкою. Сима була вільна, але після того я її ніколи вже не стрічав.

Коли ми при описах української поліції, то можна занотувати ще один факт, який заіснував на 4-тому комісаріяті при вул. Курковій.

Однієї ночі поліційна стежа 4-го комісаріату на Пекарській вулиці почула підозрілий шерех коло одного дому. При електричній лямпі побачили, що якась жінка спускалася з балкону на подвір'я. Стежа жінку притримала й почула в домі стогін. Поліцисти розбили двері й побачили в ліжку закривавленого мужчину з підрізаним горлом. Поготівля забрало пораненого до лічниці, а дівчину, московку із Кронштадту, відставили на комісаріят.

Це була молода комсомолка, яка залишилася у Львові з доручення большевиків перед їх відступом у 1941 р.

Дівчина «сипала» все, коли їй сказали, що чоловік, якого вона підрізала, до всього признався.

Вона хотіла його зліквідувати за те, що він відтягався від шпигунської роботи в користь москалів, а знав забагато про шпигунську сітку і про неї. Перші її зізнання, що вона, мовляв, хотіла його позбутися через шантаж на тлі сексуальному – не відповідали правді.

Дівчина виявила всі зв'язки й подала прізвища людей, з якими співпрацювала. Було біля 40 прізвищ, переважно польського походження. Це були інтелігенти, які працювали в польському підпіллі лівого напрямку.

Дівчина подала теж точні адреси, зв'язкові точки в Кам'янці Подільському і в Києві. В Кам'янці Подільському зв'язковий пункт містився в якомусь монастирі. Того дня, коли її спіймано, мала мати зустріч зі своїм зверхником, майором НКВД. Вона призналася теж, що з доручення того майора мала вбити одного українського поліциста із 5-го комісаріату, який колись був у большевицькій міліції і чомусь став на заваді майорові. Вона дійсно нав'язала знайомство з тим поліцистом і вкоротці в ньому закохалася, тому й виконання вбивства відтягала.

Майор зорієнтувався, в чому справа, зняв із неї той обов'язок і сказав, що його виконає хтось інший. В тому часі цей поліцист уже не жив, згинув у випадку на стежі з рук іншого поліциста, який необережно грався пістолем. У шпиталі зізнав перед смертю, що постріл у живіт був випадковий.

Про московську шпигунку повідомив мене підстаршина Вороневич і висунув думку передати її СБ ОУН, але треба було, щоб по неї приїхали люди переодягнені в ґештапівські уніформи. Та в усьому перешкодив інструктор з комісаріату, Ґеньо А., якого всі не любили й підозрівали в контактах із Ґештапом. Тож той Ґеньо десь підслухав, у чому справа, й негайно викликав Ґештапо, яке забрало шпигунку на вул Пелчинську.

Хоч ми протокол зізнань дівчини отримали, але Климів і Степаняк були дуже невдоволені, що шпигунки не можна було дістати до рук ОУН. Можна припускати, що Ґештапо при допомозі дівчини із Кронштадту виловило більше число московських шпигунів.

* * *

Одного разу прийшов до мене Климів із доброю новиною, що із Сибіру через два фронти прибився Кублій. Як польського громадянина, його завербували до армії Андерса, звідкіля він утік і прийшов до Львова.

Тут він натрапив на зв'язок, і його доставили до Івана Климова. Це був третій живий член нашого Першого Пробойового Відділу.

Прибулий був опухлий, рана в боці з пострілу на кордоні коло Кристинополя відкривалася й ропіла. Його вигляд був жовтий і видно було, що Кублій хворий. Він дістав зараз лікарську опіку й місце в лічниці.

Лікар казав, що Кублієві треба пити доброякісне вино, тож Климів післав мене до «Народньої Торгівлі», щоб таке вино купити. Я там знав Романа Кміцікевича, який познайомив мене з дир. Лазорком.

Я оповів директорові, в чому справа й що Кублій багато натерпівся по тюрмах в ім'я добра української справи, а тепер бореться зі смертю. Директор бідкався над долею наших в'язнів, дуже співчував, але ні одної пляшки вина не виписав із складу «Народньої Торгівлі», хоч я казав, що заплачу скільки коштуватиме. Треба було мати німецький «бецугшайн».

Я пригноблений вийшов із бюро, бо знав, що вино зі складу «Народньої Торгівлі» можна було купити на «паску». З Кублієм я стрічався ще кілька разів. Він до півроку помер.

Іван Климів часто виїжджав зі Львова на кілька тижнів, і я завжди потерпав за його долю, щоб не попав до рук Ґештапо. Виїжджаючи в терен, він користувався всякими транспортними засобами, а найпевніше покладався на свої власні ноги, які його ніколи, як він казав, не підвели. Чекати на якесь авто, чи підводу – не мав терпеливості, тоді він ішов пішки, й то без уваги на погоду. Дощ міг лляти як із ринви, але Климів затискав лівою рукою щільно ковмір блюзи коло шиї, а правою стискав пістоль у кишені і так ішов кілометрами. Міг бути промоклий чи промерзлий наскірзь, він того немов би не відчував на своєму тілі.

Я теж ніколи не чув від нього, що він змучений, або не виспаний, хоч часто цілу ніч міг не спати і другого дня працював з повною енергією, як і попереднього. Але був дуже уважливий до своїх підлеглих і як бачив, що хтось змучений або ослаблений, зараз давав «наказ» до відпочинку, чи до ліжка і хворого сам доглядав.

Співвласник гуртівні, де я працював, пор. О. Ч. мав своє власне авто й намовив мене поїхати з ним на якесь село, щоб купити дещо з харчів. Я мав доброго друга Е. В. на Сокальщині, який був там у той час війтом. Тож і вирішив я повезти О. Ч. до села Хороброва, сподіваючись і для себе щось купити,

а при тій нагоді поговорити із старим другом.

Авто легко котилося по кам'яній дорозі, хоч часто були вибої. Була зима й морозно. За кілька кілометрів перед Жовквою на шляху перед нами появився чоловік, і я відразу пізнав, що це Іван Климів, який тримав руки в кишенях. «Тим разом і гранату певно стискає в руці!» – подумав я.

Не дуже було б корисним, щоб О. Ч. побачив Климова. О. Ч. був мельниківцем і мав близьке відношення до поліційних німецьких чинників. Я відвернув увагу О. Ч. в протилежному напрямі, вказуючи на якесь село, і так ми проминули прохожого Климова, на якого О. Ч. не звернув уваги. При найближчій зустрічі я сказав Климовому, що тоді міг його стрінути на шляху О. Ч. Климів засміявся і сказав:

– Я в дорозі все приготований на всякі несподіванки, часто минаю гештапівців, і кожний, хто хотів би мене притримати, серйозно наразив би своє життя.

* * *

Тим часом арештування націоналістів продовжувалися, тюрма на Лонцького була все переповнена, й часті транспорти з неї відходили до кадетів у Німеччині. Політичними в'язнями на Лонцького опікувалася з рамени ОУН всім відома тоді Калинка. Вона стягала від українських родин усякі дари в харчах та одезі й була в постійному контакті з Допомоговим Комітетом, у відділі якого працювала пані Огоновська й В. К.

Калинка мала до розпорядимости коня з візочком і кожного дня відвозила до тюрми зупу, хліб та одіж. З тюрми часто привозила «грипси» до Проводу ОУН або до родин арештованих. Як вона в середині тюрми могла нав'язати контакт із провідними членами ОУН і привозити від них відомості на світ, того ніхто не зможе напевно сказати. Вона, як ангел, стояла на сторожі добра в'язнів, як вояк-герой, який іде на певну смерть із повною свідомістю й ніколи не лякається смерті. Так і Калинка ніколи не думала над тим, що когось дня не вернеться з тюрми, бо розконспірування її функції Гештапом означало неминучу смерть.

Вона тим не турбувалася, найбільшою журбою було для неї, якщо їй не вдалося скоро розвідатися про долю арештованого сина чи доньки, про яких просила одна чи друга мати. Чи зможе ту велику посвяту скромної членкині ОУН колись оцінити історик новіших революційних змагань?

Іван Климів, хоч сам був без страху, часто подивлявся відвагу й повну свідомість постійної небезпеки Калинки. Таких було багато дівчат, прізвища чи псевдоніми яких ледве чи попадуть на сторінки хоч би такого скромного спомину, як оцей.

Вони всі, як і Калинка, повністю себе віддали на послуги Україні.

Прийшов таки той трагічний день для Калинки, що вона не побачила більше світу. Даремно гнідий чекав своєї господині, вона вже більше не попестила його блискучої шерсті.

* * *

Одного погідного дня влітку 1942 р. я пішов на Львівські «Кракідани», щоб оглянути крам на чорному ринку. Це ж єдине місце, де можна було купити конечні речі за дорожчу ціну без німецької ласки у виді «бецугшайнів» (картка на дозвіл купити якийсь предмет).

Там довелося мені стрінути людину, яку тільки раз у житті бачив у Замарстинівській тюрмі і яка за блюзу принесла мені московську газету. Переді мною стояв середнього росту з великою круглою головою біля 25-літній молодець. Підсміхався й допитливо дивився мені у вічі.

– Я пана пізнав, – почав молодець, підступаючи до мене ближче. – Так, нех мне креф залєє, же то пан. Пшецеж знак на лєвим уху, а втеди било зраньоне. Тосьте мнє не пізнали? Я вам на Замарстинові продав руску газету, а пан мнє дал добру маринарку.

– Так було, я собі пригадую ту історію, – промовив я обережно, але я вас ніяк не можу пригадати.

– Бо билем в чарним халаце і добже вигльондалем, а на главе не було влосуф.

Я мовчав і добре придивлявся до незнайомого, щоб, бува, не попасти в якусь пастку.

– Не думайте, же естем поляк, ні, естем українец, львовске дзецко, а мій колега Чеховський сидів із вами, але він за політику, а я за «ліпку й пікулети» (влом через вікно і крадіж черевиків). Той Чеховський був боксер з «України».

Не було сумніву, що маю справу з тим посмітюхом, який приніс мені із зупою газету. Пригадую, що він називався Янек.

Ми проходжувалися по «Кракіданах» і розмовляли. Його покарали двома роками тюрми й перевезли на Бригідки. Там він далі працював у кухні, тому й тоді краще виглядав, як тепер. Посполиті

в'язні, які мали функції в тюремній адміністрації, мали більшу свободу рухатися по тюремних коридорах і підвір'ї.

Отже тієї пам'ятної ночі, коли енкаведисти залишили опівночі Бригідки, такі посмітюхи, як Янек, знайшли десь на коридорі ключі від шпитальки й жіночих камер. Вони відкрили двері шпитальки і сказали жінкам скоро виходити з тюрми на волю. Тієї ночі майже всі здоровіші жінки вийшли на місто, з ними теж і «Очка».

А Янек із своїми колегами також не гаяв часу. Правда, казав він, що його були б звільнили на волю, бо НКВД вже почало звільняти посполитих в'язнів. Але він волів скористати з нагоди. Він знав, що політичних в'язнів розстрілювали, тому знайомим українцям у місті дав про це знати. Сам Янек кілька разів підходив під Бригідки і чув густу стрілянину за мурами.

— Я вже підібрав кількох колег, — говорив Янек, — які мали допомогти розбивати двері в тюрмі. Я чекаю тей хвилі, коли чубарики навейон. В суботен од'їхали автами і мисльми пошлі до криміналу. За намі увійшла ще єдна група цивільоф. Вони відочне були політики, бо мали «сплюви» (пістолі). Вшисци разом розбівалісьми джві тим рештком, же не здон жилі їх замордоваць чубарикі.

— То і я вам завдячую теж, що сьогодні ще можу оглядати світ Божий. Ходім до ресторану.

І я потягнув Янека на Ринок до нашої харчівні, де часто там стрічалися з підпілля члени ОУН.

Якщо брати слова Янека за правду, а думаю, що він говорив правду, то на Бригідках, крім підпільної групи, теж розбили двері львівські батяри з посполитими в'язнями.

Вкортці після того на вул. Жовківській ровером переїхав один поляк, який сидів у нашій камері Замарстинівської тюрми і був нерозлучним другом генерала Чаплінського, героя Советського Союзу, якого НКВД арештувало невідомо з яких причин. Я пізнав поляка, але вже було задалеко його кликнути. Може він знав про долю Чаплінського.

* * *

При одній зустрічі із Климовим, я довідався, що Рута Темницька, їдучи потягом на студії до Відня, захворіла в дорозі на шкарлятину. Її забрали з потягу до лічниці в Тарнові, й там вона скоро померла. Новина була прикра й болюча. Рута була активним членом ОУН ще від юнацьких літ, повна життя й радости. Всі її любили і всіх, хто її знав, прикро вразила смерть Рути.

Я подивляв Климова, що він усе знає, пам'ятав, що Рута з Лідією їздили зі мною до Нивиць. Він знав про кожного члена, який згинув у Похідних Групах на Сході. В тому часі вже блискавкою обійшла вістка про смерть сл. п. Мирона-Орлика, здібного ідеолога українського націоналізму, знаменитого публіциста й колишнього провідника КЕ, якого німці застрелили на вулиці Києва.

Згинув від німецьких куль у Краснодарі Микола Лемик, який був ідеалом для молодих юнаків ОУН за вдалий атентат на московського консула у Львові. Впала смертю героїні Ганна Максимець із Радехівщини й багато інших, яких я не знав і прізвищ їх не пригадую.

* * *

Одного разу Осип Карачевський відкликав організаційні сходи, які мали відбутися в домі хорунжого А. М. через його наглий виїзд зі Львова і просив повідомити про це всіх членів. Мені вдалося повідомити майже всіх про відкликання сходів, крім одного, якого я ніяк не міг зустрінути. Тож мав надію, що ввечері його стріну в хаті А. М. і виясню справу.

Я прийшов вчасно на вул. Софії, але мене якби вчепився блуд. Я не міг пізнати кам'яниці, а чисел не мав змоги відчитати через затемнення, яке було на вулицях і в кам'яницях.

Я заходив до кількох домів і вертався з першого поверха, бо не знаходив тих дверей, які мені були потрібні.

На хіднику я стрінув якусь жінку і на всякий випадок польською мовою запитав її про число дому. З відтінком погорди, чи тільки мені так здавалося, жінка відповіла по-українському, її голос мені нагадав голос однієї зв'язкової, яку арештувало Гештапо в часі облави на вулицях, її тато так перейнявся арештуванням донечки, що помер на серце.

Доньку звільнили, не маючи жодних обтяжуючих матеріалів проти неї. Виходило, що вона мене не пізнала.

Я почав застановлятися над тим, що вона в тій порі робила на вул. Софії. Наше прислів'я каже: «На злодієві шапка горить», так було і в мене того вечора. Без особливих причин я почав підозрівати, що звільнена зв'язкова могла погодитися на співпрацю з Гештапом і що вона може підглядає квартиру А. М.

Насторожений я почав обсервувати докладніше околицю й побачив авто під деревом та розпізнав

знаки СС-ів. Хоч авто не стояло близько кам'яниці, за якою я шукав, то підсвідомо відчув, що в околиці є небезпека.

Я вже не заходив до дому, який вказала зв'язкова, а відійшов геть. Ще того вечора мене повідомлено, що А. М. арештувало Гештапо о 5-й год. вечора. А вже наступного дня ми знали, що Гештапо засіло на квартирі А. М., й арештує кожного, хто заходить до хати. На щастя, той друг, якого я мав повідомити про невідбуття сходин, випадково довідався про це від іншого із друзів.

Тоді Гештапо арештувало кількох випадкових гостей, між ними теж двох малолітніх братів П. Вкоротці всіх звільнили.

Ув'язнення А. М. мене дуже стурбувало, бо з ним я був у безпосередньому організаційному зв'язку. Іван Климів теж висловив своє побоювання, що А. М. може не витримати, як не витримав за часів польського ув'язнення. Тому до А. М. багато членів ставилося з резервою. Але, пізнавши ближче А. М., я прийшов до переконання, що за Польщі він заломився через свій малий досвід, був замолодий. А. М. виявив велике бажання себе реабілітувати, і я особливо просив Климова, щоб дати йому змогу це зробити. Климів погодився, а А. М. виконував найнебезпечніші завдання, зв'язані із транспортом зброї і т. п.

Вкоротці ми виявили причину арештування А. М. Перед кількома днями впав на німецько-польському кордоні зв'язковий між Львовом і Берліном. При ньому знайшли шифровані звіти, й під по боями зв'язковий виявив дві зв'язкові точки у Львові, в тому квартиру Ф. Л. коло театру.

Коли Гештапо прийшло на ту квартиру, застало там І. Тимчука, відомого як «Батько», який мав при собі адресу А. М., старого знайомого. Ця адреса була причиною арештування А. М.

Не знаючи, що говоритиме А. М. на допитах, я був дуже обережний і кілька ночей спав поза домом.

Ми отримали з Лонцького повідомлення, що А. М. не заломився й добре тримається. Гештапо не мало до чого причепитися, а «Батько» був тільки знайомим.

Вістки з Лонцького ми отримували через деяких поліцистів т. зв. «Чорних», бо мали чорні однострої. Цей відділ зорганізували німці з різних відділів охорони всяких магазинів. Новосформований відділ умундирували начорно і приділили до служби в тюрмі. Про них говорилося в місті як про німецьких висулжників. Всі такими не були.

Частина серед них висулжувалася, але тільки для ОУН. Вони передавали грипси від провідних членів для Калинки і брали від неї та передавали до камер. Як Калинка повіднаходила тих ідейних «Чорних», це вже треба завдячувати її спритності. Хоч Калинки не стало, то «Чорні» самі грипси приносили на вказані адреси.

Тільки завдяки «Чорним» організації вдалося викрасти Ярослава Старуха та Дмитра Гриця з Лонцького. За співпрацю з ОУН дехто з тих «Чорних» наклав життям, кількох замордували гештапівці таки на Лонцького. Жаль, що не знаю їх прізвищ, а варто їх спом'янути.

Заки я прийду до згадки про наслідки арештування зв'язкового ОУН на лінії Львів-Берлін, хочу коротко згадати про весілля Івана Климова.

Як я згадував попередньо, Іван постановив женитися й мав на увазі три панни, з яких вибрав Галину Ч. Була це надзвичайно мила наддніпрянка й ідейна націоналістка, дарма, що виховувалася в совєтській дійсності. Мене з нею познайомив Климів на Підзамчу. На мене зробила приємне вражіння.

Тому, що Галина була наддніпрянка, Климів був з того гордий і підкреслював свою соборницьку поставу. Постанова женитися прийшла у нього скоро, а для нас дуже несподівано. Він негайно визначив місце й час шлюбу. Сьогодні я не пригадую дати шлюбу, але це було ранньої осени 1942 р.

Правду кажучи, ми всі були його вирішенням заскочені, бо з ніким про женячку раніше не говорив. Навіть у самому плянуванні про весілля у нього був той самий спосіб діяннн, що й в організаційній праці. Як задумав женитися і прийняв вирішення, то вже його не міняв. Реалізував швидко, а диспозиції його були короткі і ясні.

Весілля відбулося у Стоянові, в хаті одного міщанина, який жив близько волинського кордону. Шлюб давав о. О. К. із Радехівщини, який не тільки був добрим парохом двох сіл, але й активним у підпільній праці ОУН.

Отець не лише знав, як заготовити для складів зброю й амуніцію, але сам умів вчити стріляти з пістоля, знав направляти зброю. Був дуже гордий із того, що до нього Організація має довір'я і сам колишній крайовий провідник Іван Климів-Легенда у нього брав шлюб.

Гостями на весіллі були найближчі друзі Івана, які могли тоді там явитися. Старостою був Ст. Мечник, який приїхав аж із східних областей, В. К. із Сокальщини, Р. К., Степовий та ін. Кожний із них привіз скромний, але від серця подарунок. Найближчий його друг і права рука у праці Вол. Лобай-

Вугляр приїхав на весілля вже по шлюбі й по гостині. Привіз від себе гостинець, а від Спартак образ «В'їзд Хмельницького» у спеціально замовлених рамках, які робив мистець Черешньовський, від Рубана столове накриття з порцеляни. Іван був переконаний, що на весілля приїде Рубан, чекав його до кінця гостини. З тієї причини був засмучений.

Не довго довелося Іванові жити з молододо дружиною.

* * *

«Очка» вийшла заміж після того, як Климів оженився, у жовтні за мене, поганця, а Дарця, мабуть, чергового року навесні за одного професіоналіста. Ліда вийшла теж заміж за одного студента, але я про це довідався вже через два тижні по шлюбі.

Спійманий Гештапом зв'язковий ОУН виявив зв'язкові точки у Львові, правдоподібно перше видав зв'язок Федька Л., а дещо пізніше на вул. Жулінського. Гештапо сподівалося, що на квартирі накриє як не Климова-Легенду, то когось із членів КЕ ОУН. Для тієї акції приїхало Гештапо просто з Берліну з відпоручником Гімлера на чолі.

Перший скок Гештапо відбувся на квартиру Федька Л. коло театру, яка, на щастя, була вже прочищена від всяких організаційних матеріалів.

На квартирі не було нікого, тільки сестра Федька, яка особливої ролі в системі ОУН не відогравала, але Гештапо думало, що через неї вдасться довідатися про людей із зв'язку.

Та Гештапо завелось, молода дівчина трималася по-геройському й, хоч знала декого, що приходив до хати, нікого з них не виявила. Зв'язковий, який був у руках Гештапо, до очей їй твердив, що вона його знає, але вона це заперечила.

Федька теж арештували кілька разів. Через важливу технічну функцію в театрі його звільняли, щоб знову по короткому часі арештувати. Так він працював у театрі під наглядом поліції аж до випадку, який стався на вул. Жулінського.

На згаданий вулиці містився одноповерховий дім, де часто перебував Легенда, а частіше там спали Вугляр і Спартак. Не раз так бувало, коли «Очка» там заходила із «грипсом» для Легенди, а часом виходив до неї сам Легенда. Тоді до Легенди на цю квартиру теж заходили деякі члени КЕ ОУН.

Одного дня під квартиру приїхало Гештапо із представником з Берліну, у той час у хаті був Д. Маївський. Двох емісарів із Берліну вислали гештапівців до хати, а самі вважали за безпечніше чекати на хіднику. Коли у дверях задзвонив дзвінок, Маївський побачив на хіднику двох гештапівських офіцерів і знав, чого вони приїхали. Миттю зробив плян дій. Сказав господині зійти вниз і відкрити двері поліції, а коли вже почув на сходах кроки тяжких військових чобіт, підійшов до вікна й легко його відчинив для втечі, але знав, що йому можуть перешкодити ті два гештапівці на хіднику. Тож Маївський два рази стрілив до гештапівців, які звалилися на землю, а сам скочив із вікна першого поверху й почав утікати. За ним посипалися постріли з вікна, коло якого вже стояли німці і стріляли вслід за Маївським. Одна куля допала Маївського і поранила в бік живота. Рана була тяжка, але не смертельна, поранений останніми зусиллями таки втік. Два відпоручники Гімлера загинули на хіднику.

Смерть емісарів із Берліну впровадила Гештапо в люті, й арештували теж і Федька Л., якому вже ніяк не поміг при найбільших зусиллях інтервенцією директор театру Володимир Блавацький. При останній інтервенції В. Блавацького Гештапо загрозило йому, що він може теж опинитися за ґратами.

При арештуванні Федька були з Гештапом теж два українські яничари, оди із них якийсь Тютюнник із Жовкви.

Це були дні у Львові дуже тривожні і небезпечні для членів ОУН. Вистачило показати тільки пальцем, що це бандерівець і його Гештапо зразу арештувало. Гештапо ніби завзялося поголовно ліквідувати цілу ОУН. Та Провід КЕ теж не тратив часу і вже був готовий до поважніших мілітарних акцій проти Гештапо.

В тому часі вже існувала Українська Повстанська Армія (УПА), яку очолив Роман Шухевич.

Після випадку на вул. Жулінського Климів-Легенда особисто давав знати деяким членам ОУН про безпеку, хоч у той час і він сам надто ризикував власною волею. Бо за ним дуже розбивалося Гештапо так само, як за Ярославом Старухом, Рубаном і Маївським. А за 3. Матлою шукали ще від 1941 р., але у Відні і Кракові. Тим часом 3. Матла жив у Львові, коли Провід стягнув його із східних областей України.

Останній раз я бачив Івана Климова через вікно свого мешкання на вул. Задвір'янській. Він кинув до мого вікна камінчиком і сказав тільки, щоб «Очка» скрилася, а найкраще щоб обоє ми виїхали з міста. Після того Іван скорою дорогою відійшов.

В. Лобая-Вугляра Гештапо арештувало на вулиці. У приміщеннях на Пелчинського так жакливо

його мордували кілька днів, що напівживого принесли на Лонцького до тюрми й кинули до камери в сутережах на підлогу, щоб догаряв. Він увесь виглядав на кусень кривавого м'яса, без найменшої влади, тільки одне, що дихав.

Так він лежав на підлозі, гарячкуючи і без їди кілька днів. Опісля прийшов до пам'яті й почав ворухити однією рукою, щоб притягнути їдунку до уст і, лежачи на животі, сьорбав зупу.

На щастя, одна дівчина з ОУН, яка прибирала коридори, крадькома заходила до камери, омивала водою рани, що ропіли, і сморід приходив аж на коридор.

Все потовчене тіло відгнило й почало засклеплюватися після півроку тоненькою молодою шкіркою. Гештапівці приходили оглядати його, як він сам, без лікарської опіки вилизувався зі своїх ран і приходив до здоров'я. Це впроваджувало в подив Гештапо й воно слідувало за тим, якби для експерименту.

Опісля сестра Федька через вікно з подвір'я підносила часом трохи хліба й мармеляди й, це дуже допомогло Вугляреві який уже власними силами підходив до вікна поглядати на милий світ, немов би вдруге народився. Таким незламним був В. Лобай-Вугляр, права рука Климова-Легенди.

Самий Климів зі Львова не виїздив, хоч була велика небезпека для нього.

Приблизно в тому часі після історії на Жулінського, у Львові появилася молода гарна дівчина в хутрі з чорних каракулів. Вона нібито мала допомогти якомусь Любомирові (псевдо) втекти із Дніпропетрівської тюрми на волю.

Невідомий мені Любомир, мабуть, був одним із провідних членів ОУН, який знав особисто Я. Старуха, Івана Климова та ін. Можна догадуватися, що того Любомира спіймало Гештапо у Дніпропетрівському, або в тій околиці і в час допитів він погодився заманити провідних членів ОУН до рук ворога. В тому мала йому допомагати провокаторка в чорних каракулях, яку Любомирові підставило Гештапо й видумало історію з утечею.

З тією дівчиною ходив Любомир по місті, а жив ніби нелегально. Через якийсь зв'язок він викликав Ярослава Старуха на зустріч в Єзуїтському городі напроти св. Юра. Старух вийшов на умовлене місце й тільки привітався з Любомиром, як із-за кушів (було темно) вискочили гештапівці так несподівано для Старуха, що він уже не мав часу покористуватися зброєю для оборони.

42. ВБИЛИ, А НЕ ЗЛАМАЛИ

Точніше годі сказати про обставини арештування Івана Климова. Як попередньо я згадував, Климова ніщо не зупиняло в його праці. Здається, що він забагато вірив у своє щастя. Своїм співробітникам казав скриватися, а сам відбував нормально організаційні зустрічі.

За словами І. Шевчука, можна ствердити такі факти. Іван Климів визначив І. Шевчукові стрічу на вул. Личаківській, недалеко церкви св. Петра і Павла, на день 5-го грудня 1942 р. Це була субота.

Іван Шевчук на умовлене місце явився точно у визначеній годині і дуже здивувався, а одночасно затривожився, коли побачив що Івана Климова на місці зустрічі не було. Звичайно Климів волів прийти хвилину скорше, ніж хвилину спізнитися.

Погане прочуття в Шевчука ще збільшилося, коли на місці зустрічі, замість Климова-Легенди, застав дівчину в чорних каракулях у товаристві Данка, який знав Климова дуже добре.

В той час Шевчук ще не підозрівав дівчини, що вона провокаторка. Напевно того не знав і Данко. Данко повідомив Шевчука, що Климів є поважно перешкоджений і є на іншій зустрічі, тому Шевчук повинен прийти вечором о год. 8 на квартиру Климова при вул. Листопада.

Не підозріваючи нічого, І. Шевчук явився о 8-ій год. вечора на квартирі Климова і застав там Гештапо. І. Шевчука поставили до гурту арештованих. Данко вже стояв під стіною. Були теж арештовані господарі й донька, в домі яких містилася квартира Легенди.

Господарі добре знали, кому відступили мешкання і що їх могло за це чекати, але ніколи не нарікали на свою долю в кацеті. Згинули всі, віддаючи себе свідомо в жертву за українську визвольну справу.

І. Шевчук стояв під стіною, а коло нього ще двоє невідомих йому мужчин. Климова не було між арештованими.

Можна тільки догадуватися, що він мав зустріч з Любомиром і при тій нагоді могло Гештапо Климова арештувати, подібно, як Ярослава Старуха. Могло бути теж, що дівчина в чорних каракулях чула, як Данко казав Шевчукові про квартиру Легенди при вул. Листопада і могла сказати про це гештапівцям. Одно є певне, що Климова арештували 5-го грудня 1942 р. Є свідки, які бачили того дня, як Климова припровадили до централі Гештапо при вул. Пелчинській.

Про цю обставину в централі Гештапо оповідав Федько Л., якого привели на допити того дня.

Федька завели на третій поверх і посадили по середині квадратної залі, а по кутах посідали ґештапівці з писальними машинами. Перекладачем був якийсь Петерс, який виявив себе людяним ґештапівцем.

До залі часто вбігав Тютюнник, який тільки й мав приємність в тому, що Федька бив чим попало й де попало. Це було, як каже Федько, втілення сатани, який прибрав тіло українського яничара. Тож і не диво, що за пару місяців пізніше, постигла його кара месників у його родинному містечку, Жовкві, на кріслі у перукаря.

Той Тютюнник так бив Федька, що німці звернули йому увагу, аби більше не бив по голові. Часом із залі допитів Федька виводили на коридор і ставили під стіною. Тоді він застав теж під стіною Вугляра, який, мабуть, чекав на свою чергу допитів. Він тоді ще побитий не був.

У кімнаті переслухань по другому боці коридора Федько чув, як когось сильно били, але не було чути жодного стогону. Метушня ґештапівців, вигуки, удари сильні й нагальні, лоскіт перевернених крісел вказували, що когось хочуть викинути зразу. Федька тільки дивувало те, що мордований не видавав ні одного звуку.

Нагло двері до кімнати, де був Федько, відкрилися навстіж і увігнався якийсь ґештапівець. Зіпрілий і почервонілий з люті він щось почав говорити до одного із шефів.

На Федька не зробило б такого враження, якщо б у ту хвилину американські літаки скинули бомби на централю Ґештапо, як це, що з-за дверей по другому боці коридора почувся чистий, металічний голос, який не зраджував ні тіні страху:

«Я ВЖЕ ВАМ СКАЗАВ, ЩО НАЗИВАЮСЯ КЛИМІВ-ЛЕГЕНДА І НІЧОГО БІЛЬШЕ НЕ СКАЖУ. ВИ, БАНДИТИ, ОКУПУВАЛИ УКРАЇНУ І ГРАБУЄТЕ – ТОМУ З ВАМИ ГОВОРТИ НЕ БУДУ».

Така постава українського революціонера переросла всякі сподівання навіть лютого Ґештапо. Всі присутні заперли віддих, як перекладач повторював слова Івана Климова-Легенди. По останнім слові в залі зашуміло, й ґештапівці з лютими прокльонами кинулися на безборонну жертву. Тоді мав нагоду виявити себе садист Вірзінґ.

Федькові морозило шкуру, кожний удар болів його, може, дошкульніше, ніж самого Легенду.

Може з півгодини Федько переживав незвичайні духові тортури страх за життя провідника, який був потрібний для української справи.

Згодом усе в кімнаті затихло. Хтось вибіг на коридор, по кількох хвилинах коридором до кімнати переслухань Климова-Легенди підбігло кілька осіб, і знову все затихло.

Ґештапівці у Федьковій кімнаті були дуже поденервовані, щось між собою говорили, врешті перервали допит і завели Федька на камеру, де сиділи Ярослав Старух і Грицай-Перебийніс. Довідавшись від Федька про долю Климова-Легенди, вони негайно скотактувалися з тюремним лікарем д-ром Бодekom. Хоч лікар був жидом, але до українських націоналістів ставився прихильно, а головню шанував тих, яких мордували на допитах і які не заломлювалися.

Другого дня лікар увійшов до камери Старуха і сказав йому:

– Івана Климова вчора на допиті так сильно побили, що його в коці винесли на коридор і, коли мене покликали до нього, Климів уже не жив... Умер по-геройському.

Друзі в камері у глибокій мовчанці склонили голови на знак вшанування героя сл. п. Івана Климова-Легенди. Повагу величі хвилини в камері відчували прихвнні поляки, які притихли і тим виявили співчуття друзям спільної долі.

* * *

Вістка про замордовання Климова-Легенди блискавкою пронеслася по місті. Всі відчували велику втрату. З реєстру членів ОУН вибув один із найбільших революціонерів того часу. Від гімназійної лавки активно працював в ОУН, був один з організаторів Сокальщини, як повітової мережі ОУН, відтак організував цілу округу ОУН із кількох повітів: Сокальщина, Равщина, Радехівщина, Кам'яниччина і Жовківщина.

До 1939 р. Іван Климів-Мармаш-Куліба зорганізував і добре закріпив Волинську округу. Часто був арештований польською поліцією, а 1937 р. арештований і в політичному процесі в Луцьку був засуджений польським судом на 10 років тюрми. В часі вибуху німецько-польської війни вийшов із Седлець на волю й негайно нав'язав контакт із Провідником КЕ ОУН Степаном Бандерою та багатьма іншими провідними членами.

Він, як знавець свого організаційного діла, скоро заповнив прогалини у рядах ОУН, надщерблених унаслідок арештів польською поліцією. У той час тисячі провідного активу сиділи по тюрмах, або в Березі Картузькій.

Він під двома новими окупантами України, московським більшовизмом, який захопив і ЗУЗ до ріки Буг, і під німецьким, який у той час окупував Лемківщину, Підляшшя, Холмщину й частину Сокальщини, – проходив як добрий дух. Являвся там, де найбільше потребували його порад і помічі. В одному тижні він міг бути у Кракові, Холмі, Луцьку, Кам'янці-Подільському, у Львові і знову в Кракові, де звітував Степанові Бандері про ситуацію в Україні. Як Крайовий провідник ОУН за часів першої московської окупації Західних Земель України – майже весь час перебував в Україні. А любив він особливо Волинь. Та не менше любили його й волиняки.

1940 р. до Стоянова приїхав Іван Шевчук і далі на Волинь мусів іти пішки. На дорозі наздігав його волинський дядько возом, запряженим однією кониною, і з п'ятьма дрібними діточками на возі. Чи в той час хтось міг мати від більшовицької влади більший привілей, як той бідний дядько, напевно ні. Дядько був добряга й попросив Шевчука сідати на воза. Розговорилися. Хоч сліпий на одне око, дядько виявився цікавим. По часі дуже дискретно, щоб діти не почули його слів, почав:

– Я знаю одного чоловіка, з яким сидів у тюрмі в Луцьку через драчку з польською поліцією. Це такий чоловік, що як він живе, а я чомусь вірю, що живе й діє, то ми скоро позбудемося тих зайд (тобто москалів – прим, автора). Може ви його знаєте? – і дядько допитливо подивився в очі одним своїм оком. – Він називається Іван Климів. Я його так любив і вірю в нього, як у Божу силу.

Вся істота дядька показувала, що він говорив із глибини серця. Отже Шевчук дав йому до зрозуміння, що Іван Климів живе й діє також на Волині.

– Дякую вам за добру новину, – сказав дядько, – вона для мене має вартість найбільшого скарбу, тож і цей скарб добре буду хоронити у своєму серці.

Це ж тільки вістка про Івана Климова в селянина мала вартість великого скарбу. Яку ж вартість мав самий Легенда серед народу, серед друзів, які зростали під його рукою й переймали його, найкращі прикмети та ідеї, ішли шляхом невмирущого Легенди вперто й послідовно до наміченої мети. Тим шляхом Легенди не тільки ішли його друзі, ішли теж ті молодші члени, які на очі не бачили його, тільки чули про нього і прийняли вістку про смерть Легенди з болем серця і з постановою та завзяттям – продовжувати діло, за яке по-геройському загинув Легенда.

Шляхом Легенди підуть чергові покоління українського народу. Бо тільки таким і єдиним шляхом Легенди зможуть прийдешні покоління здобути волю Україні.

Селянин із Волині простими словами висловив свою повагу до особи Івана Климова-Легенди. В тих словах виявляється вся надія на кращу долю, якщо такі, як Іван Климів, живуть і житимуть, то їм сміло, без вагань, можна вкласти у їхні руки долю визволення України. Україна – це скарб незбагненний, неоціненний. Тож зберігаймо й ми цей скарб на далекій чужині в наших серцях, засвідчуймо в чинах на шляху Легенди, й це буде найкращою пам'яттю для відзначення геройської смерті одного з найкращих Синів України, Івана Климова-Легенди.

Хай цей скромний спомин, але писаний від серця, буде від мене і всіх Друзів, що впали, живуть і житимуть – китицею червоних рож на його невідомій могилі.

Кличемо:

– Вічна Слава ТОБІ, ІВАНЕ!

КІНЕЦЬ

ЕПІЛОГ

Іван Климів-Легенда загинув, але не загинула Ідея, за яку він боровся, як і не загинули його вихованці – члени ОУН-УПА, й тисячі революціонерів, якими він проводив і на яких мав ідейний вплив.

Хоча багатьох революціонерів членів ОУН-УПА впали геройською смертю на полі бою з окупантами України, то революційні формації постійно поповнялись новими силами, продовжуючи ще десять років затяжну боротьбу з переважаючими силами військ НКВД та Червоної Армії. У цій боротьбі впали у боях з відділами УПА московський маршал Ватутін, міністер оборони червоної Людової Польщі генерал Сверчевський та багатьох інших ворожих командирів по всій Україні. Сила національної Ідеї у змагу визволення України наглядна в героїчній боротьбі членів ОУН-УПА, які завдавали значні втрати московському окупантові України в тих роках, коли вже були здемобілізовані всі армії у світі, після закінчення Другої світової війни, Москві, що завдяки мілітарній допомозі Америки, хоч і зайняла Берлін та святкувала дні перемоги, не легко приходило ліквідувати в запаллі Українську Повстанську Армію. Доказом того був відомий союз Москви– Варшави–Праги, для спільного поборювання УПА.

Понад десять років, власними силами і засобами, УПА боролася за волю України не зважаючи на це, що західний світ уважав проблему України внутрішньою справою московської імперії. У висліді великих втрат, по наступі військ трьох комуністичних союзників, УПА реорганізувалась і вояки, разом із членами ОУН, перейшли в глибоке підпілля, не здаючи зброї, як того вимагав окупант.

Велика Ідея національно-державного визволення України наснажує життєвий шлях і дію нового українського покоління, яке продовжує боротьбу за волю Батьківщини по сьогоднішній день.

Відвічний ворог – Москва – послідовно винищує провідну верству української нації: одні гинуть на полі слави, інші караються по тюрмах і концтаборах, але не каються. Хоча від ворожих гранат загинув славний Командир УПА генерал Роман Шухевич-Чупринка і його найближчі друзі Військового Штабу, хоча підступний ворожий агент КГБ вбив провідника ОУН сл. п. Степана Бандеру, то все таки ворог не вбив національно-визвольної Ідеї, в ім'я якої продовжують змаг, освячений жертвою життя, українські патріоти-націоналісти.

І не зазнає ворог в Україні спокою і не святкуватиме перемоги над Україною, поки б'ється в Україні хоч одне українське серце, поки земля українська вирощуватиме незламні покоління нескорених, які у становленні української національної ідеї смертю-смерть перемагають.

Героїчні постаті Данилишина і Біласа, Лемика і Климова-Легенди, Романа Шухевича-Чупринки, Степана Бандери та сотень відомих і невідомих героїв – є живим прикладом незламності духа і змагу української нації до волі, на крові і кістках яких виростатимуть нові провідники-месники, які шляхом Легенди поведуть українську націю до остаточної перемоги.

ОКРЕМІ СТАТТІ

СКІЛЬКИ НКВД ЗАМОРДУВАЛО В'ЯЗНІВ У ЛЬВОВІ, ТА ЧИ БУВ ПОГРОМ ЖИДІВ

Роман, прізвище якого я забув, студент медицини, сидів зі мною в тюрмі Бригідки у 1941 році. Вийшов на волю з недобитками 28-го червня 1941 року, був у Тимчасовій Команді міста Львова, знав добре Львів і з Коником їздив по місті, забезпечуючи розбиті вандалами крамниці, та кожночасно мене інформував про події в місті.

Ми разом вийшли на волю з Бригідок. Я сидів у бюрі Команди в домі Сакракерок, бо не мав пристійних штанів. Свої в тюрмі розлізлися, а друг Кобрин, низенький ростом, подарував мені свої запасові, що сягали мені поза коліна. Я стидався виходити на вулицю.

Роман був великим ідеалістом, відданим українській визвольній справі, надзвичайно проворний. Він міг би бути головним свідком у двох справах. Перше, засвідчити скільки в'язнів могло бути в Бригідках у день вибуху німецько-совєтської війни 22-го червня 1941 року.

Для чого це? У Львові вийшла об'ємна книжка «Львів, історичні нариси». І там на сторінці 460-ій написано: «Згідно із свідченням архівів НКВД у львівських тюрмах станом на 22-го червня 1941 року перебувало в тюрмі ч. 1 на вул. Лонцького (тепер Бандери) 3638, а в тюрмі ч. 2 на Замарстинові – 801, і в тюрмі ч. 4 «Бригідки» – 706, всього – 5145 в'язнів».

Щодо Бригідок, тут поважне непорозуміння. Я і Роман підраховували приблизно, скільки могло бути в'язнів у Бригідках. За нашими підрахунками могло бути від 9 до 11 тисяч в'язнів У часі вибуху війни. На мою думку, архівний документ НКВД є неправдивим, щоб зменшити свій злочин про приблизно 10 тисяч замордованих невинних людей.

Друге свідчення Романа мало б відношення до того, чи в перших днях липня 1941 року був погром жидів у Львові. У «Свободі» з 22-го і 23-го березня 1989 року Михайло Демкович Добрянський цитує з книжки професора Єрусалимського Університету Шмуля Куттінгера, що у Львові 2-го і 3-го липня 1941 року українці замордували сім тисяч жидів. Я про такий погром жидів у Львові не чув, а Роман роз'їжджав по місті в тих днях, і міг би сказати, чи такі погроми жидів відбувалися.

Тут варто навести звітлення кореспондента «Асошіейтед прес» Елвіна Дж. Стейнкопфа, який у газеті з 7-го липня 1941 року пише, що вчорашній день у Львові проходив під знаком загального похорону, похід якого стримав танки та військові транспортні авта на вулицях Львова. Чвертьмільйонове місто було в жалобі. Він пише, що кілька тисяч політичних українських в'язнів були помордовані енкаведистами, постріляні в голову. А далі зазначає, що були помордовані українці, які боролися за українську самостійність. Також про знищення українських політичних в'язнів пише спеціальний кореспондент газети «Штокгольм-Тіднінген» Бертіл Свагнстром у виданні з понеділка, 7-го липня 1941 року. Він там згадує про мордування українців і поляків. Він, як і кореспондент

«Асошіейтед прес» Елвін Дж. Стейнкопф, нічого не згадують про погром жидів у Львові, хоча обидва журналісти в тих днях перебували у Львові.

Про кореспондентів я взяв з книги «Рашен оперейшен ін Юкрейн», виданої у Лондоні в 1962 році, стт. 170–171.

Щодо кількості в'язнів у Бригідках, деякі в'язні твердили, що там могло бути до 13 тисяч в'язнів. Я з Романом обстоювали кількість від 9 до 11 тисяч.

Іван Шкварко у своїх спогадах «Проклинаю», виданих у Львові у 1942 році, також писав, що у Бригідках було 10 (десять) тисяч в'язнів. А Зеновія Служинська, доцент Львівського Медичного Інституту, робила досліді того, скільки в'язнів замордувало НКВД перед відступом зі Львова. Вона пише: «Лише у львівських тюрмах замучено близько 18 тисяч осіб» (газета «Америка» з 21-го червня 1995 року.). Це число помордованих близьке правди, бо треба пам'ятати, що НКВД від 22-го до 28-го червня ловило людей на вулиці, або по хатах, і їх мордували в тюрмі на Лонцького.

ЦІКАВИЙ ПОРТРЕТ

В моїй кімнаті висить невеличкий портрет (7 на 10 інчів) – погруддя Зиновія Матли. Цей портрет був на мистецькій виставці у Львові 1942 р, і найбільше притягав увагу відвідувачів, а це тому, що цей портрет малював в Равицькій тюрмі Роман Сеньків. Тяжко було винести будь-яку річ з тюрми на світ, бо в кожного в'язня, що виходив на волю, перевіряли навіть всі рубчики в одязі. А все таки, цей портрет з тюрми виніс Ярослав Рак «Мортик», і як це йому вдалося, це вже таємниця самого Мортика. Цей портрет Мортик передав мамі Зиновія Матли Теодозії, яка в тому часі жила у Львові на вул. Каспра Бочковського. І звідтам цей портрет був вypoжичений на Львівську виставку.

На відворотній стороні портрету був наліплений аркуш паперу, списаний на друкарській машинці про історію портрету і біографія маляра Романа Сенькова, яка є скорочена. Ширшу біографію Романа я переписую з книжечки Василя Пруса «Трагедія в Нивицях», де Роман загинув.

«Роман Сеньків син Теодора і Софії. Народився 15 квітня 1909 р. у Львові, там закінчив гімназію, а згодом перейшов на малярський відділ Технічної школи у Львові, яку закінчив у 1934 році. Член ОУН з початку 1930-х років. Увійшов в історію ОУН тим, що був талановитим художником. У жовтні 1933 року за завданням ОУН Роман Сеньків з пам'яті намалював портрет радянського консуля у Львові Голубова, якого мав згодом вбити Микола Лемик. Романа судили на відомому львівському процесі Степана Бандери у 1936 році. Заарештований в справі вбивства 23 жовтня 1933 року М. Лемиком секретаря консульства Майлова, а в 1936 – за участь в атентаті на Якова Бачинського, а також за те, що намалював плян російського консульства та портрети секретаря консульства Алексея Майлова і возного Івана Джугая. До речі, цими інформаціями у 1933 р. користувався при атентаті Микола Лемик.

Роман Сеньків був ув'язнений в тюрмі «Свенти кшиж» («Святий хрест»), потім – у Равицькій в'язниці, де познайомився з Іваном Климовим, Володимиром Макаром, Зеноном Матлою, Дмитром Мироном, Ярославом Раком, Миколою Лемиком, Олександром Бунієм, а також з Богданом Казанівським «Щетиною», родом з Нивиць, з яким сидів в одній камері навесні 1939 р. Там намалював портрет Зенона Матли.

Він вийшов на волю у 1939-му, а у 1939–1941 роках перебував у Кракові, був членом мистецького гуртка «Зарево» і працював у канцелярії революційної ОУН.

У час німецької окупації проживав у Львові, а згодом перейшов у підпілля, перебував у селі Топорів Буського району. Там одружився.

Роман Сеньків був вояком відділу Української Національної Самооборони. Загинув 27 січня 1944 року, перебуваючи у складі підрозділу Володимира Феденишина – «Рудого», який заатакував радянських партизанів медведєвців під час їх постою в Нивицях». Кінець цитати з книжечки «Трагедія в Нивицях». Тут ще варто додати, в яких обставинах загинув Роман.

Село Нивиці сподівалося німецької карної експедиції і постійно двоє стійкових пильнували шляху з Радехова, звідки могли надійти німці. Вечір 26 січня 1944 р. був спокійний, але о четвертій годині над ранком з протилежної сторони з боку Станиславщика, що на Брідщині, несподівано в село в'їхала група кіннотчиків, а за ними величезний табір підвод з озброєними людьми. Стіякові, хоч побачили, спершу думали, що це відділ УПА, стало все зрозуміло, як тих стійкових пов'язали дротом і почали по-звірячому бити. Скоро виявилось, що це банда Медведьова, яка стала займати хати на відпочинок. Хтось з села побіг до недалекого села Трійця і повідомив, що на хати Федора Шпака і Леона Панасюка напала якась банда. Командир відділу Володимир Феденишин «Рудий» зібрав своїх підстаршин (16 чоловік) і самооборону села Трійця (8 чоловік) і не провівши спочатку докладної

розвідки, маючи на увазі, що в тих двох хатах являється якась банда, розділив людей на дві групи і кинувся до тих двох хат. Зчинилася стрілянина, з інших хат повибігали большевицькі партизани, зав'язався двадцятихвилинний бій, в якому загинуло дев'ять упівств і між ними талановитий маляр Роман Сеньків.

П.С. Зрабовано і спалено 25 господарств в Нивицях і замордовано 29 осіб.

В селі Трійця спалено біля 50 господарств.

«ЗАГА РОДУ ЦЕГЕЛЬСЬКИХ»

Мені було цікаво прочитати об'ємисту (787 ст.) книгу «Зага роду Цегельських» д-ра Юрія Цегельського, якого я добре знав. Точний родовід роду Цегельських ще з часів Хмельниччини, це цінний матеріал для істориків. За це треба висловити признання авторові. Але його розповіді про різні події є суто суб'єктивними й у багатьох описах є багато неточностей, перекручень з помітною тенденційністю, а навіть неправдиві з дійсністю.

Ось для прикладу. Д-р Ю. Цегельський на ст. 126 і 127 про справу вбивства дідичів Ясінських пише: «У пізніх 1930-х роках говорено в Камінці, а також розказував пізніше по Другій Світовій Війні у Філядельфії Евген Цегельський, щось, що мало відноситися до Білої Гори...],.. він був повітовим командантом поліції в Золочеві, де большевики там бушували від 1939–1941 р., чомусь не знищили актів колишньої польської поліційної команди... Була там між іншим течка справи дідича Ясінського та його дружини, яких постріляно в лісі. В тій течці були поліційні звіти тої нерозв'язаної справи, і польська поліція не відкрила, хто застрілив Ясінських, а про цю справу було друковано в часописах і було також у «Ділі».

Справа застрілення Ясінських була власне пов'язана з передісторією, яка має важливе відношення до Білої Гори... До Ясінських заїхала бричка, запряжена в добрі коні, а на бричці офіцери «Польської поліції паньстовей», то значить польської державної поліції. Вони арештували Ясінського з дружиною. Посадили на бричку й відїхали. Постріляних на смерть Ясінських знайдено в лісі в околиці Якторова...

Польська поліція збила різних молодих людей в Якторові й інших місцевостях, але не могли відкрити чиєю роботою була екекуція Ясінських. Бричка, коні та поліцаї, що арештували Ясінських, зникли так, що їх ніколи не знайдено. Поліція знала одначе, що екекуція Ясінських була професійною роботою, що перевищувала можливості й здібність золочівських польських дедиктивів, щоби справу вислідити. По досить ординарнім і грубіянським слідстві на допитах слідчі органи не могли знайти підстави, щоби приписати екекуцію членам ОУН.» Кінець цитати.

Відразу зазначу, що Ясінські не були супружжям, а тільки братом і сестрою Тепер як насправді виглядала справа вбивства Ясінських.

Повітовий провід ОУН Золочівщини вирішив знайти гроші на потреби організації в дідичів Ясінських, всупереч забороні ОУН переводити експропріації приватного майна. Що мені оповідав Петро Цица, учасник нападу на Ясінських, з яким я сидів в одній камері в золочівській тюрмі 1937 р. Каже, «...нас чотирох, Ілярій Кук, Володимир Качор, я в поліційному мундирі, четвертий, якого прізвище я забув, прийшли до Ясінських з метою перевести ревізію з надією знайти гроші. І дійсно знайшли кілька тисяч злотих і кілька соток доларів. На цьому акція була б закінчилася, якби не то, що Ясінські запідозрили, що ми не поліція.»

«Щоби розв'язати сумніви, ми вирішили, – каже Петро Цица, – забрати гроші та доручили Ясінським приготувати дві повізки, щоб поїхати на Комісаріят поліції до Золочева до вияснення справи. Були приготовані дві повізки, звичайний віз і дві брички запряжені по парі коней з візниками. До брички посідали Ясінські на заднє сидження й Ілярко Кук з Влодком Качорем на сидження напроти, а я сів коло візника. Четвертий з нашої групи сів на звичайний віз. Рушили в дорогу і вїхали в ліс. Пані Ясінська почала розмову та призналася, що в хаті підозрювала, що прийшли ті гайдамаки. На слово «гайдамаки» Ілярко, не контролюючи себе, вихопив пістолу та постріляв обох Ясінських.»

«Залишили бричку з побитими, – оповідає Петро, – та повтікали в ліс з надією, що десь переховаємося на селах. Але вже другого дня, поліція напала на наш слід і з оточення не було можливості втечі. Так нас всіх виловили, при перестрілянці один з наших загинув.»

На тому закінчив свою розповідь учасник акції Петро Цица. На якій підставі автор «Заги...» твердив про бричку, добрі коні та про те, що про цю справу писала газета «Діло». Писала не тільки газета «Діло», писав «Новий час» і вся польська преса. З того виходить, що автор у тому часі зовсім не читав газет і про Ясінських написав власний витвір.

Додам, що суд у справі Ясінських проходив у Золочеві, а вирок виголошений 15-го березня 1938 р. в такому порядку: «Ілярія Кука та Володимира Качора засуджено на кару смерти, а Петра Цицу на довічне ув'язнення». Президент польської держави помилював тільки В. Качора, а Ілярія Кука повішено 25-го серпня 1938 року у в'язниці Бригідки у Львові в присутності оборонця д-ра Степана Шухевича й о. Богдана Липського.

[«Америка», Філядельфія, ПА, субота, 18 вересня, 2004]

«ЧИ БУВ У ЛЬВОВІ ПОГРОМ?»

Під таким заголовком появилася стаття Михайла Демковича Добрянського у «Свободі» з 22 і 23 березня 1989 р. Автор цитує з книжки професора Єрусалимського університету Шмуля Еттінгера, що «у Львові 2-го і 3-го липня 1941 р. українці замордували сім тисяч жидів і дальшу масакру жидівської людности припинили німці». Михайло Д. Добрянський просить читачів, мешканців Львова в липні 1941 р., написати, чи такий погром жидів у Львові відбувався.

Я, Богдан Казанівський, від січня 1940 р. до 28 червня 1941 р. просиджував в большевицьких тюрмах у Львові: на Замарстинівській, на Лонцького і від травня 1941 р. на Бригідках. Як вибухнула війна 22 червня 1941 р. стан в'язнів на Бригідках був між 10–12 тисяч. 125 камер були без ліжок, без стола і лавок, все це НКВД викинули, а до камер напихали в'язнів до крайних можливостей. В камерах, крім поодинок (10), за Польщі було 17 ліжок, стіл і дві лавки. Все це НКВД викинули, а залишили тільки «парашу». В суботу, 21 червня, з тюрми забрали невелику групу в'язнів (може коло 200) і вивезли до Бердичова. Від того дня жодних транспортів в'язнів з тюрми не відбувалося.

З першого дня вибуху війни вже від полудня НКВД почало групами в'язнів заводити в підвал тюрми і там розстрілювали. З понеділка на вівторок (23/24) вночі НКВД несподівано опустило тюрму. Перші розбили свою камеру обслуга (кухарі і помічники), вони розбили двері ще двох камер жінок, які встигли ще вийти за тюремні мури, бо до схід сонця НКВД повернулося і тих, що теж встигли собі розбити двері і вийшли на подвір'я, автоматами повернули до камер. І далі без перерви продовжували ліквідовувати в'язнів.

В суботу 28 червня рано (може 8 год.) НКВД в черговий раз опустило тюрму, бо німецькі літаки вже кружляли над Львовом, а гарматні стрільна перелітали в напрямі Винник.

В тюрмі появилися підпільники ОУН з обслугою тюрми, які вийшли в згадану ніч з понеділка на вівторок, вони знали розположення тюрми і почали розбивати камери. І тоді нас вийшло з Бригідок 500–600 в'язнів – недобитих. Я зібрав близько 20 в'язнів, які не знали Львова, і ми пішли до брами св. Юра. Там по провірці і упевненості, що ми дійсно в'язні, а не провокатори, нас за дозволом нашого святця Кир Андрея Шептицького схоронили в підвалах св. Юра.

30 червня раненько до міста увійшли німці, а до св. Юра вмашеровувала чота українських Дружинників під командою сотника Романа Шухевича. За його дорученням була створена тимчасова Команда Львова, яку очолив Омелян Матла..

Я, не маючи приличного одягу, в тюрмі все розніс, примістився в тій Команді і на бюрку спав. До Команди приходили різні люди, оповідали про ситуацію в місті, про те, що німці зганяли жидів до Бригідок витягати з підвалів трупи і розкладати по подвір'ю. Ніхто ні словом не згадував про якісь погроми жидів. Службовик Команди Коник, який їздив автом по місту і забезпечував магазини перед міськими вандалами, теж нічого не говорив про погроми.

В тих днях, тобто в перших днях липня, у Львові були заграничні кореспонденти, один від «Асосіейтед Прес» Елвін Дж. Стейнокф. В газеті з 7 липня 1941 р. він пише, що вчорашній день у Львові проходив під знаком загального похорону, якого похід стримав військові танки та транспортів авта на вулицях Львова. Чвертьмільйонове місто було в жалобі. Він пише, що кілька тисяч політичних українських в'язнів були помордовані чинниками НКВД пострілами в голову. Далі зазначає, що були помордовані українці, які боролися за українську самостійність.

Подібно пише про ліквідацію українських політичних в'язнів спеціальний кореспондент «Стокгольм-Тіндінген» Бертіль Свангстром у виданні з понеділка 7-го липня 1941 р. Він там згадує про помордування в'язнів українців і поляків. Обидва чужинецькі кореспонденти ні словом не згадують про погроми жидів.

Тепер щодо в'язнів в Бригідках. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича у Львові (вул. Козельницька, 4) видав об'ємисту книгу «Львів. Історичні нариси», де написано про кількість в'язнів по тюрмах у Львові у дні вибуху війни. Там на ст. 460 написано, що в Бригідках в день вибуху війни було 706 (сімсот шість) в'язнів. При тому автор покладається на архівні матеріали. Мені здається, що НКВД

зумисне залишило документ про число в'язнів на Бригідках, щоб в цей спосіб змилити дослідників, що там загинуло помордованих за один тиждень коло 10 тисяч в'язнів. Іван Шкварко у своїх споминах «Проклинаю» теж подає число в'язнів на Бригідках 10 тисяч. А Зиновія Служинська в газеті «Америка» з 21 червня 1995 р. пише, що за її обрахунками НКВД у Львівських тюрмах «замучило бл. 18 тисяч осіб...» Це є близько правди. У згаданій книзі «Львів. Історичні нариси» автор подає, що у всіх львівських тюрмах замордовано 5145 в'язнів, то коли додати замордованих бл. 10 тисяч в Бригідках, то вже є число помордованих понад 15 тисяч. До того ще треба додати помордованих осіб, яких НКВД арештувало по домах і на вулицях міста від 22 до 28 червня і тих людей вели до тюрем і там їх мордували. Скільки свіжо арештованих було в тому тижні тяжко обчислити, та все це разом може бути близько 18 тисяч, про що писала Зиновія Служинська в «Америці». Я пригадую, як 24 або 25 червня НКВД привело одну родину на подвір'я Бригідок коло тюремної каплиці, з голосів, які доходили до нашої тюремної камери, то було 4 особи: батьки і двоє дітей, які весь час плакали. Мати з плачем благала помилувати дітей. І цю нещасну родину повели в підвал каплиці і там двоє діточок з батьками закінчили свій життєвий шлях.

Це могло бути 8–10 липня 1941 р. Я зайшов на подвір'я Бригідок. В деяких бльоках тюрми були спалені двері, обгорілі вікна, а на місці каплиці залишилася гора каміння, яка собою прикрила жертви помордованих в підвалі.

Большевики заложили міни в тюрмі Бригідок, міни вибухли вже по виході недобитих в'язнів в суботу між 8–9 год. ранку. І таким чином НКВД хотіло замаскувати свій жажливий злочин. Завалилася від вибуху тільки каплиця, а мури тюрми залишилися непорушними, тільки де-не-де обгорілі двері і вікна. Трупів з підвалів тюрми почали витягати вже 30 червня і розкладали по подвір'ю. Це була страшна картина, як оповідали люди, коли родини з плачем ходили між трупами, шукаючи своїх рідних. Трупів тільки частину витягнули з підвалів тюрми, бо була заборона далі витягати з огляду на епідемію. Тих жертв НКВД вкладали в примітивні домовини і в довжелезній черзі, як писали чужинецькі кореспонденти, несли на цвинтар на вічний спочинок.

20 лютого 2005 р.

ВАРШАВСЬКИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС В СПРАВІ Б. ПЕРАЦЬКОГО

Минуло 70 років 15 червня 2004 р. як Гриць Мацейко виконав атентат на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького, а в цьому році минає 70 років як відбувся політичний судовий процес над Степаном Бандерою і товаришами. Відзначаючи ті роковини, варто ширше згадати про цю справу.

Крайова Екзекутива ОУН на чолі з Степаном Бандерою вирішила покарати смертю Броніслава Перацького за його злочинну пацифікацію над українським народом у 1932 році та за ідею створити концентраційний табір знаний як Береза Каргузька. Розроблено план дії для виконання кари смерті над міністром Перацьким. До виконання атентату добровільно зголосився Гриць Мацейко, свідомо ідучи на свою певну смерть.

Микола Лебедь і Дарія Гнатківська скорше поїхали до Варшави щоб усталити місце атентату. Треба було перевірити якими вулицями їздить міністер і де його авто найчастіше задержується. На протязі часу інвігуляції міністра усталено, що міністер кожного дня в одному часі їздить на обід до офіцерського клубу. Прийшов відповідний час.

Гриць Мацейко приїхав до Варшави в ясному пороховнику, озброєний в петарду (бомбу) великої сили вибуху, яку зладив Ярослав Карпинець, в одній кишені, а в другій поклав револьвер. Для певности Мацейко сам обсервував околицю офіцерського клубу та приїзд автом міністра на обід до клубу. Був день 15 червня 1934 р., коли Мацейко чекав на приїзд авта, яке вже появилось коло клубу. Мацейко вже тримав на поготові петарду в руці і почав натискати інструмент, який мав спричинити вибух. Але не відчув жадного шипіння в петарді, збагнув, що бомба не вибухне. Все тривало лічені секунди. Мацейко поклав петарду до кишені, вихопив револьвер, а міністер вже успів увійти на сходи клубу, де його наздігнав Мацейко і там кількома пострілами вкоротив життя міністрові Перацькому. Мацейко почав спішною ходою віддалятися від клубу, але погоня не забарилася. Мацейко кількома пострілами в бік погоні припинив переслідувачів, с сам на закруті вулиці вскочив до брами камениці, там залишив свій плащ вже без петарди, яку втікаючи викинув на вулиці, сам спокійно посвистуючи вийшов на вулицю, минув погоню і поспішив на умовлене місце, де на нього мав чекати Скоб (псевдо). Одначе Скоба не було. (Як пізніше виявилось, Скоб був певний, що Мацейко згинув разом з міністром, тому зігнував

умовлену зустріч.) Не гаючи часу, Мацейко пішком проминув залізничний двірець і поспішною ходою подався шляхом в напрямі Люблина. Пройшов кількадесят кілометрів і на одній станції купив квиток та поїхав до Люблина. На щастя, запам'ятав адресу Якова Чорнія, який не підозріваючи в нічому, прийняв Мацейка на нічліг. Другого вже дня Мацейко пов'язався з Євгеном Качмарським і при допомозі Малюци дістався до Ямної до Катрусі Зарицької, де родичі мали пансіонат, там теж прийшла Віра Свенціцка. Другого дня трійка пішла собі пройтися на залізничний двірець, де випадково стрінули Ярослава Рака, який вийшов з поїзду. Мацейко представив себе як Богдан і товариство безжурно подалося до пансіонату і вмовилися другого дня піти на прогулюк на вершок Кукули. Зайшли недалеко чеського кордону, Катруся і Віра змучені сіли відпочивати, а Рак з Богданом відійшли, дівчата мали на них чекати. Довго чекали і врешті повернувся Рак і оповів, що близько кордону з другого боку появився чоловік, помахав рукою, а Богдан сказав, що це його брат, і подався до нього. Казав на себе чекати. Богдан довго не повертався і Рак вирішив довше не чекати. Отака випадкова прогулюка, де Богдан – Мацейко перейшов кордон і стрінувся з Ярославом Барановським, а ту зустріч заздальгідь приготував Рак-Мортик з Чемеринською. Отак Мацейко позбувся поліційної погоні.

По вбивстві Перацького почалися арештування серед українців. До рук поліції попали І. Малюца і Р. Мигаль, які заламалися і всипали цілу справу. Слідство тривало майже півтора року і на лаві оскаржених у Варшавському суді засіло 12 українських націоналістів: Степан Бандера, Микола Лебедь, Дарія Гнатківська, Ярослав Карпинець, Микола Климишин, Богдан Підгайний, Іван Малюца, Яків Чорній, Євген Качмарський, Роман Мигаль, Катруся Зарицька і Ярослав Рак.

Всі підсудні, крім Мигалья, відмовилися говорити польською мовою. Також деякі українські свідки, прим.: Віра Свенціцка, Ірена Хомяк, Чорна, Олена Чайківська, Роман Шухевич, Олександр Пашкевич, Дмитро Мирон, Осип Нидза, Осип Мащак. Всіх їх голова суду засудив за кару платити по 200 злотих із заміною на 10 діб арешту. Віра Свенціцка віталася до в'язнів окликом «Слава Україні!», за нею пішли інші свідки, яких суд додатково карав. Процес виглядав як демонстрація непокірного українського народу, який не хоче погодитися з польською окупацією і постійно бореться за своє національне визволення.

Демонстративні виступи Степана Бандери під час процесу повторювалися кілька разів. Коли він відповідав на привітання свідків «Слава Україні» і протестував проти того, що голова суду не дозволяє свідкам говорити українською мовою. За це голова суду карав Степана Бандеру темницею і казав поліції виводити його зі залі.

Після оскаржуючої промови прокуратора і цікавих промов оборонців, Трибунал суду по нараді відчитав присуди ув'язненим: Степан Бандера, Микола Лебедь і Ярослав Карпинець – кара смерті, заміненої на підставі амністії на досмертне тюремне ув'язнення. Микола Климишин і Богдан Підгайний на досмертне ув'язнення. Дарія Гнатківська – 15 років тюрми. Іван Малюца, Роман Мигаль і Євген Качмарський – по 12 років тюрми. Катруся Зарицька – на 8 років тюрми. Ярослав Рак і Яків Чорній – по 7 років тюрми. Степан Бандера і Микола Лебедь відповіли на присуд окликом: «Хай живе Україна¹». За це їх голова суду казав випроводити зі залі.

Про Варшавський процес широко писала світова преса, навіть деякі польські газети висловлювали свого роду прихильність до підсудних, стверджуючи, що це герої, які борються за національне визволення і замість перед тим уживаного «русіне» писали вже «українці».

На волю скорше вийшли Ярослав Рак, Яків Чорній і Катруся Зарицька, а всі інші при розвалі Польської держави у вересні 1939 р., коли наступила німецька інвазія.

6 квітня 2005 р.

БУДИНОК НА КІСТКАХ ЗАКАТОВАНИХ

В «Америці» з 19-го березня ц. р. була поміщена стаття «Будинок на кістках закатованих». Мова іде про намагання побудувати шестиповерховий помешкальний будинок на подвір'ї тюрми при вул. Лонцького. Проти цієї будови запротестувала інтелігенція міста Львова, яка звернулася з відкритим листом до Президента Віктора Ющенка, щоб заборонив будову цієї будівлі на кістках невинно помордованих руками злопам'ятного НКВД в'язнів.

Віра Ляковська пише: «Ми маємо документальні підтвердження злочинів на території найстрашнішої на Львівщині тюрми-катівні, просякнутої кров'ю, криками, муками та трагедією тисяч людей». Натомість колишній начальник управління СБУ Володимир Хімей у згаданій статті заявляє, що «архівні матеріали підтверджують, що в тому місці (тобто на подвір'ї тюрми) розстрілів не проводили».

А це очевидна неправда. Послухайте, що я скажу відносно цієї справи. Я вийшов з рештками недов'язаних 28-го червня 1941 р. з тюрми Бригідок. Я з групою 20 в'язнів пішов до Св. Юра з надією там сховатися, бо не було відомо, чи НКВД не повернеться знову. По тяжких зусиллях і переконань, що ми не є провокаторами, та за дозволом Митрополита Андрея нам відкрили браму та схоронили в підземеллях Св. Юра.

У неділю, тобто 29-го червня, ще не сіріло, як я пішов до тюрми на Лонцького, де я просидів від лютого до травня 1941 р. з надією, що знайду в б'юрах тюрми документи в моїй справі. Увійшовши від вул. Лонцького в напіввідхилену браму по правій стороні, зараз за брамою я побачив п'ять або шість трупів у пошарпаному одязі. Зайшов до б'юрових кімнат і на превеликий жаль я не знайшов ані куска паперу. НКВД все чисто забрали або десь спалили. Звідтам я перейшов до підвалу тюрми, це – камери до половини в землі (в одній з них я просидів три місяці). Я побачив на долівці сліди крові. Й так у кожній камері. Сморгіт був неможливий, Після того, що я побачив: стирту трупів, скинутих у неладі, наче дрова. Висота цієї макабричної купи досягала мені до половини грудей. Хоч як було тяжко віддихати, я обійшов цю купу трупів довкола, де-не-де виглядали голови, й я зауважив, що були голови в'язнів, стрижене волосся та заріст на бороді, а були теж голови з довгим чоловічим волоссям. Колір лица дещо відрізнявся від лица в'язня. А на самім верху лежала молода жінка, блондинка, напівоголена, з страшною раною на грудях, наче завданою сокирою. Шкода мені було цієї молоденької дівчини.

Дивлячись на цю купу трупів, я відчув наче викиди совісти, чому стільки в'язнів загинуло, а я лишився живим. З цим душевним болем вийшов на подвір'я і відразу побачив відкриту яму, шириною приблизно 2 1/2 метра та може 5,6 м довжини. Коли я добре придивився, то ця яма була прикритою свіжою землею у довжину може до 15 м, а ще на дні лежало декілька трупів не прикритих. Отже, це був рів довжиною може 20 метрів, а широкий до 2 1/2 м. Три четвертих того рову було прикрито свіжою землею, а скільки під нею лежало невинно помордованих, то тяжко сказати. Мені прийшла така думка, що відкрита ще яма чекала на тих трупів, що були складені на дижурці, яких НКВД вже не встигло перенести до ями.

Як знищувало НКВД в'язнів на Лонцького? Другого або третього дня вибуху війни, всіх в'язнів НКВД зігнало до долішніх камер, напхали як оселедців і з дверей з пістолів почали стріляти по в'язнях. Така езекуція продовжувалася від камери до камери.

Оповідас Омелян Матла, що він впав і його придушили інші трупи. Він не відчув поранення, але наслухуючи, зорієнтувався, що НКВД проходять від камери до камери та з пістолів добивають тих, що конали в агонії. Він згортав кров у сусіда, смарував нею своє обличчя та вдавав неживого. Хтось ще стогнав і його достріляли. Омелян прислухався та ловив кожний рух на коридорі. Нарешті все притихло, не чути кроків на коридорі. Він ще трохи полежав і набрав сил, щоб вилізти з-під трупів. Це йому вдалося. Він прислухався далі. Почув, що хтось в умивальці пустив з крану воду. Обережно поступив по трупах до дверей, заглянув, ні живої душі. Тільки в умивальці хтось неначе миється. Прийшовши туди, побачив такого самого як він, який змивав зі себе кров. Незабаром прийшов ще один, якого куля минула. Отже, всього троє людей лишилося при житті, а решта всі були помордовані.

Уцілілі в'язні вийшли на подвір'я. В'язень з Брідщини поспішився через мур на вулицю, та хтось з вулиці його застрілив на мурі. Селянин пішов сховатися під кущем, а Омелян Матла вирішив вийти брамою на вул. Лонцького. Побачивши перехожого на хіднику, кликнув по-польськом: «Пане, ратуй мене, пане». «Ходзь, пан, ту», – відповів той. Омелян пробіг вулицю і зайшов до кам'яниці, яку йому вказав перехожий. За хвилину незнайомиць повернувся та запровадив Омеляна в город між кущі, сказавши чекати до ночі. Сам пішов на вказану адресу повідомити жінку Гену на вул. Задвірнянській. Гена увечорі принесла Омелянові убрання, підв'язала хусткою бороду (зарослу), мовляв, болять зуби, і так запровадила Омеляна в безпечне місце.

Стільки про тюрму на Лонцького у Львові.

[«Америка», Філадельфія, ПА, субота, 23 квітня, 2005]

Я, Богдан Казанівський, уроджений 3-го лютого 1916 р. в с. Нивиці, Радеківський повіт. Родичі мої Сава і Марія з дому Мельник. Нас було шестеро дітей: Іван, Василь (помер на сьомому році життя), Ольга, Володимир і Софія.

Я закінчив 6 клас народної школи в Нивицях. Родичі були забідні, щоб мені оплатити дальшу

науку. У 1932 р. я поступив на працю в повітовому Союзі Кооператив у Радехові. Я мешкав в одній кімнаті з Евгеном Віурою з с. Хороброва на Сокальщині. Він вже був по матурі. Студіював позаочно економію, а я при нім доучувався і мріяв здати матуру як екстерніст. Євген мені багато говорив про Організацію українських націоналістів, про підпільно-революційну боротьбу за визволення України з-під польського поневолення, давав мені лекції про націоналістичну ідеологію. Про арештування членів ОУН, про тортури на поліції, про судові вироки, про в'язнів, що караються по тюрмах. Все це я слухав і мріяв стати членом ОУН і також боротися за визволення України.

Директор Союзу Антін Маланяк був до мене прихильно наставлений, я йому допомагав в бухгалтерії, кожного дня ми обидва замикали касовий оборот торгу, а потім місячне зіставлення. Моя платня була дуже маленька. Прийшла зима і я не мав куртки ані чобіт. Випадало залишити працю. Але директор постарався через надзірну Раду Кооператив на закуп куртки і чобіт для мене і так я залишився далі на праці в Союзі. Мабуть це було 1934 або 1935 р. Євген Віюра секретно мені сказав, щоб вийти на подвір'я і там буде двоє мужчин, які хочуть зі мною говорити. Щоб я не боявся і був відвертий. На подвір'ю я стрінув двох мужчин, один щуплий, другий сильної будови. Розмову почав щуплий, це був Іван Климів, а другий Володимир Лобай. Іван Климів сказав, що має про мене інформацію, і що я надаюся бути членом ОУН. Чи я згідний, щоб добровільно стати членом ОУН. Даючи згоду, я весь був мокрий з поту. Іван Климів іменував мене дійсним членом ОУН, дав мені псевдо «Щетина». Подав своє псевдо «Мармаш Коліба», а Лобая «Вугляр». Обговорили про положення Радехівського повіту, де ще немає організаційної мережі. Було кілька членів, але тепер сидять в тюрмі. Клітини ОУН є тільки в с. Ордові і Сушно, а решти терену треба охопити мережею ОУН. Цю велику роботу в терені я маю виконати, задецидував Іван Климів. Я висловив побоювання, чи я надаюся бути організаційним референтом. «Як є добра воля, – сказав І. Климів, – то не буде проблем в роботі. Моїм зверхником був «Вугляр» і ми спільно будемо працювати». Наприкінці розмови Іван представив як виглядає організаційна схема, доручив нарисувати мапу повіту і визначити райони. За два тижні він прийде, і щоб мапа і плян були готові. Побажав успіхів і обидва відійшли. Я довго не міг прийти до рівноваги по такій розмові і свідомості великого завдання.

Мапу повіту я нарисував, визначив всі села і поділив на 5 районів. Іван Климів плян одобрив, а з Вуглярем ми запроектували склад повітової екзекутиви ОУН, до якої мали увійти: Микола Свистун, мгр. Володимир Оренчук, Іван Тимчук і Михайло Тупиця. Вугляр став повітовим провідником, я організаційним референтом, Микола Свистун військово-бойовим, Іван Тимчук господарським референтом, мгр. Володимир Оренчук референтом юнацтва і молоді, Михайло Тупиця референтом пропаганди.

При допомозі кооперативних справників, що приїжджали до Союзу закуповувати товари для сільських кооператив, я довідувався про ідейних, свідомих хлопців у селі. Маючи інформації, я запроектував наперед визначити районових провідників. Контакт з наміченими людьми я нав'язував при допомозі тих же кооперативних справників. Отже, на Середпільці-Муканя районовий Василь Демчук, на Лопатин-Щуровичі Войтович, на Криве-Оглядів Дмитро Кушинський, Ордів-Сушно зайнявся Іван Тимчук. Залишився ще неохоплений район Павлів-Станин.

З доручення Івана Климова треба було перевести протикольонізаційну акцію в повіті. На сходах Повітового Проводу рішено таку акцію провести на весні 1937 р. До того часу буде завершена організаційна мережа в повіті. Це тривало майже два роки.

Акцію проведено вночі з 21 на 22 квітня 1937 р. в Кривім і Щуровичах. На місце скликано довколишніх селян з відрами і лопатами. Висипано символічні могили, поставлено хрести і завішено синьо-жовті прапори і транспаранти «Не дамо землі мазурам». Спалено стирти. Почалися масові арештування. Був арештований районовий Василь Демчук. В нього знайшли організаційні доручення, яких згідно з дорученням не спалив. Він не видержав тортур і мене всипав. 27 квітня мене польська поліція арештувала в приміщенні Кооперативного Союзу.

Мене не зламали і я не видав членів повітового проводу. До судової розправи в Золочеві стало 55 молодих членів ОУН. Судовий процес тривав кілька тижнів від січня до березня 1938 року. Мене засудили на 12 років тюрми. Тюремне ув'язнення я перебував в Дрогобичі, в Равічу і в Седльцах. При розвалі Польщі у висліді війни я 9 вересня 1939 р. вийшов з польської тюрми на волю. В родинному селі я пробув всього 2 дні під советською окупацією. Організаційним зв'язком мене Іван Климів стягнув до села Сибечева під німецькою окупацією. Дмитро Маївський зібрав групи бувших політичних в'язнів і попровадив на Грубешівщину українізувати шкільну молодь. Степана Савчука і мене призначено до села Міняни Грубешівського повіту. У чотирикласовій школі ми, хоч нефахові, учителювали до грудня 1939 р. В тому часі вже був створений повітовий провід ОУН, в якому я займав організаційного

референта. Організаційна мережа була поширена на Холмщину, Підляся і Лемківщину. Провідником того краю був Роман Шухевич. З його доручення я поїхав до Кракова, де формувалася група з 12 членів до переходу в Україну під советську окупацію з спеціальними завданнями – підготовляти державну адміністрацію на випадок відновлення української державности. Степан Бандера побажав нам успіхів і іменував нашу групу першим пробоевим відділом. Зустріч всієї групи відбулася в Кристинополі над Бугом. Там нас приготував до переходу кордону Іван Климів. Провідником групи був мгр. Степан Пшеничний. Озброєна охорона з чотирьох осіб. Перехід кордону був невдалий. Ми попадали кілька разів в оточення, амуніція вичерпалася. Степан Пшеничний і провідник охорони загинули, двох було поранено, під кінець впав потягач «Зелений». До полудня всіх членів групи НКВД вилучило.

З сокальської тюрми нас перевезено до Львова у замарстинівську тюрму. Допити з тортурами. Я не здавався, мене перевезено на Лонцького, там уживали різні методи, щоб мене зламати, я все одно видержав. Вкінці сказали: «Ми тебе будемо тримати 10 років, будемо тягнути кишку за кишкою, не дамо жити ані вмерти, ти нам все скажеш те, що знаєш, і те, чого не знаєш». Я тільки подумав, чи ви 10 років ще втримаєтесь. В травні 1941 р. мене перевезено до тюрми Бригідки, там 22 червня застав вибух війни.

Від першого дня НКВД почало в'язнів групами заводити до підвалу і стріляти. З десяти тисяч в'язнів на Бригідках до 28 червня нас в живих залишилося може 500-600 осіб, решта всі помордовані. 28 червня НКВД залишило тюрму, рештки вийшли на волю. 30-го червня німці зайняли Львів. Роман Шухевич з чотою українського легіону увійшов на подвір'я св. Юра. Там ми стрінулися. З його доручення я і Омелян Матла організували тимчасову Команду Львова, яка урядувала в домі Сакракерок неповних два тижні, поки не створилася стала Команда під командою інж. Євгена Врецьони. Львів з ентузіазмом переживав проголошення відновлення державности 30-го червня 1941 р. Було створене тимчасове правління на чолі з Ярославом Стецьком. До тижня гестапо арештувало Ярослава Стецька, Івана Равлика розстріляло і почало шукати членів ОУН. Були створені 6 комісарятів української поліції. З доручення Івана Климова «Легенди» (в тому часі це був його новий псевдонім) я пов'язував членів ОУН, які були при поліції. На кожному комісаряті був станичний, якому підлягали всі члени ОУН даного комісаряту. Такими станичними були: мгр. Кознарський, Андрій Майба, Євген Качмарський, Воронович, І. Гомзак і Скорохід. Всі станичні підлягали мені організаційно. Я працював у фірмі «Галіціян Ферра». Кожного дня ходив на пополудневий торговельний курс, який закінчив у грудні 1943 р. Оженився з Оленкою Матла 17 жовтня 1942 р. Слюб брав у церкві св. Юра у Львові. В березні 1944 р. почалася евакуація Львова. Я з дружиною і тещею Теодозією Матла переїхав до с. Жебестова на Лемківщині, а звідтам на доручення Василя Охримовича з кличкою до Гриця Барабаша в Братиславі. Там з фінансовим референтом ОУН Уласом розробляв запасні фінанси для ОУН і ЗП УГВР. 21 вересня 1944 р. Оленка породила в Братиславі донечку Данусю. В лютому 1945 р. з групою ЗП УГВР ми переїхали до Австрії в Тиролю Цельам Цілер. Опісля до Тельфсу, а звідтам нас кілька українських родин виселили до Мезерну. Там в сусідстві осіли Мелана і Михайло Кравців, Осип Тюшка і законспіровано жив Степан Бандера з родиною.

В Інзбруку оформився Тереновий Провід на Австрію. Там знову я став організаційним референтом. В Австрії ми мали три області: в околиці Лінцу – обласний М. Солтис, в Зальцбургу – Кормилук, і в Ляндеку (табір) – інж. Я. Яцковський. В лютому ми відбули одну теренову відправу – Тереновий Провід з обласними. Наради тривали два дні, я мав доповідь на організаційні теми. З Мезерну нас французи перевезли до табору в Ляндеку. До того часу тереновим провідником ОУН був В. Гарабач, після нього провід перебрав Осип Тюшка, який оформив новий склад Теренового Проводу. Я вже до того складу не входив, а перебрав (очолив) Ляндецьку область. До цієї області я долучив кущі у Фельдкірхен (кущевий Яр. Петик) і в Брегенсі (кущевий Петро Сорока). До обласного проводу входили: Роман Максимович, Павло Дубас, Іван Головінський, Ананій Танін, Теодор Чіх, Пришляк, жіноча реф. Оля Волошук. По виїзді О. Тюшки до Мюнхену Територіальний Провід перебрав Роман Білінський (лікар), він мене знову покликав до складу Теренового Проводу. Вкоротці Рома Білінський виїхав до Мюнхену і мені передав Провід ТПА. За пару місяців до Інзбруку приїхав Осип Тюшка і перебрав провід Терену. А я у 1950 р. з родиною виїхав до Америки і осів у Філадельфії. В Нью Йорку вже був провід ОУН, на американський терен, а тереновим провідником був спочатку Теодор Качалуба, а по нім Василь Качмар. Він мене включив до ТПА в ролі організаційного референта. Це була тяжка функція. Треба було їздити по цілому терені у вільні дні від праці. Відшукував членів ОУН, творив по громадах кущі, а опісля області. Обласні проводи були в Нью Йорку, Бафало, Філадельфії і Клівленді, Чікаго. Спочатку я працював в гарбарні і вечорами ходив на курс креслення. У 1955 р. як механічний кресляр поступив на працю до «Ганей вел» відділ вентилів. Там працював 9 років і перейшов на працю

до «Вінзінгер Ко.», де вироблялися комерційні машини до миття посуду. В тій компанії я працював як кресляр-дизайнер. Там працював повних 8 років. В Секураційному товаристві «Союз українців Католиків «Провидіння» у Філядельфії помер головний секретар Степан Спринський. Предсідник ексекютиви о. Шамбелян Мирослав Харина і др. Ярослав Бернадин мене просто всилували, щоб я кандидував на головного секретаря, на місце пок. Спринського. Я врешті погодився з надією, що більші шанси має на виграш виборів другий кандидат отець Андрухів. Але, на жаль, я виграв вибори великою більшістю голосів. Довелося залишити професійну працю дизайнера і перейти на позицію головного секретаря СУК «Провидіння», що я зробив неохоче. Цю функцію я виконував до 1982 р. і пішов на емеритуру.

В тих роках я був членом Головної управи УККА, Головної управи ООЧСУ (організація оборони чотирьох свобод України). В суботи і неділі я їздив в терен, організовував відділи ООЧСУ, УККА, а також вербував членів до СУК «Провидіння». Це була суспільно-громадська праця. А також виконував свої обов'язки в ОУН. На конференції ЗЧ ОУН 1952 р. в Німеччині мене позаочно вибрали на головного контролера ЗЧ ОУН. Я контролював фінансову господарку теренів Америки і Канади. На Америку фінансово-господарським референтом Теодор Качалуба, а на Канаду Володимир Макар. Обидва були надзвичайно солідні і ведення рахункових книг було взірцеве.

Я часто зустрічався з провідником ЗЧ ОУН Степаном Бандерою, який дуже цікавився господаркою в теренах і наполягав, щоб господарка фінансами була якомога ощадна. Фінансові джерела ОУН були: вкладки членів, збірки на фонд ОУН і кожнорічна Коляда, яку проводили члени ОУН по громадах. Головним фінансово-господарським референтом в ЗЧ ОУН був Григорій Васькович, дуже солідний, обов'язковий і ощадний. Його книговедення було взірцеве.

Доводилося теж контролювати обласних референтів, які відповідали за збирання членських внесків, яких весь тягар полягав на кушечках. Розходи в теренах були тільки на покриття квитків на поїзд або автобус референтам ТПА як була потреба виїжджати в терен. Мою функцію головного контролера ЗЧ ОУН я сповняв до 1969 року. З своїх громадських і організаційних поїздок по Америці писав репортажі до газети «Америка». В суспільно-політичній і організаційній праці я був активний до 1993 р. В тому році моя дружина Оленка дістала параліч (строк) і я відійшов від всіх громадських занять і весь час присвятив опіці хворій дружині аж до її смерті в квітні 2003 р.

1954 р. складав під присягою зізнання перед Конгресовою Комісією про ліквідацію енкаведистами політичних в'язнів і тюрмі Бригідки у Львові в днях від 22–28 червня 1041 р. А у 1982 р. давав інтерв'ю для Лібе ТБ в Мюнхені про ту саму справу.

Тепер доживаю віку при доньці Данусі Васильківській в Бетезда (Меріленд).

Бетезда 2 січня 2005 р.